

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1976

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG
KØBENHAVN 1976

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1976

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1976

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1976

Redaktør :

SIGURD JENSEN

Redaktionssekretær :

EGIL SKALL

Redaktion :

**Københavns Stadsarkiv
Københavns rådhus,
1599 Kbh. V**

**På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing :
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen**

**Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie**

© Københavns Kommune 1976

ISBN 87 12 32964 9

Trykt hos :

Nielsen & Lydiche (M. Simmelkær), København

INDHOLD

<i>Jacob B. Jensen</i> : Erik af Pommerns privilegier i ny belysning .	7
<i>Thelma Jexlev</i> : Vor Frue Kirkes relikvier. To senmiddelalderlige fortegnelser	26
<i>Torben Ejlersen</i> : Kronprinsessegade. Et københavnsk gadeanlæg og dets beboere	48
<i>Elin Rask</i> : Det kgl. Teater i en brydningstid. Modtagelsen af William Bloch's Lygtemænd oktober 1875	99
<i>Sigurd Jensen</i> : L. C. Borup – Borgmesteren der blev kommunalpolitiker	122
<i>Henry Stjernqvist</i> : Erindringer I	164
<i>Sigurd Jensen</i> : Albert Fabritius 1905–76	188
<i>Samme</i> : Flemming Dahl 1896–1976	190
Københavns Stadsarkiv i 1975	192
Selskabet for Københavns Historie i 1975	197
<i>Københavns kommunes biblioteker</i> : Et udvalg af bøger fra året 1974 vedrørende København	198
<i>Steffen Linvald</i> : Københavns Bymuseum. Erhvervelser og iagttagelser 1975–76	207
<i>John Wodstrup</i> : Københavnske jordfund 1975	216
<i>John Erichsen</i> : Et dagligstuemøblement af Th. Bindesbøll	222
 Anmeldelse:	
Erik Sønderholm: Kongsfærd og bonderejse. En islandsk bonde i København 1876. (Jens Vibæk)	237

ERIK AF POMMERNS PRIVILEGIER FOR KØBENHAVN I NY BELYSNING

AF JACOB B. JENSEN

I

I alle fremstillinger af Københavns og Danmarks historie skildres Erik af Pommerns regeringstid som et vendepunkt i byens og landets udvikling. Kong Erik fratog roskildebispens København og gjorde byen til landets hovedstad. Den blev hans foretrukne opholdssted i resten af hans regering, og vigtige forhandlinger blev straks efter overtagelsen henlagt til Københavns Slot. Kongen viste sin interesse for borgerens velfærd ved at oversætte stadsretten til dansk og give byen vidtgående privilegier. Med henvisning til forordningen af 15. februar 1422 har man hævdet, at under Erik af Pommern opnåede købstadborgerne den eneret på handel, som de beholdt indtil næringsloven af 1857 ophævede den. På grundlag af denne forordning har man anset Erik af Pommern for vort købstadvæsens fader og tillagt ham en klart formuleret økonomisk politik til støtte for de danske byerhverv og rettet mod de tyske hansekøbmænd, idet man har ment, at forordningen gjaldt for alle købstæder på Sjælland, ja i hele landet.

Det er imidlertid et spørgsmål, om de sparsomme kilder kan bære en så vidtgående tolkning. I det følgende skal de centrale dokumenter tages op til ny vurdering med henblik på, om bestemmelserne vedrørende handel virkelig havde den rækkevidde, man har tillagt dem, og om der bag dem lå en bevidst politik.

II

Den 19. oktober 1416 døde roskildebispens Peder Jensen Lodehat. Kongen benyttede sig straks af den derved indtrådte svækkelse af bispesædet til et anslag mod dets besiddelse af borgen og staden København. Sagen fandt meget hurtigt sin løsning. Efter februar 1417 prøvede bispesædet ikke mere at genvinde byen.¹

Kilderne efterlader ingen tvivl om, hvad der var stridens egentlige genstand: Københavns Slot. Det var kongen en torn i øjet, at den strategisk vigtige fæstning ikke var i hans magt. Det er igen og igen

borgen, der nævnes i sagens akter, mens byen og dens borgere ikke omtales. Det var ikke dem, Erik af Pommern havde i tankerne, da han åbnede striden om København.

Kongen tilgodeså borgernes interesser i tre dokumenter, der alle er stærkt omdiskuterede. Det drejer sig dels om to privilegiebreve fra 1422 dels om den såkaldte »Erik af Pommerns stadsret«, der er udatet.

Stadsretten er den ældste københavnske stadsret, der er overleveret på dansk. Den er kun kendt i en meget sen afskrift fra anden halvdel af 16. århundrede.² Den består af en temmelig lang prolog og 105 artikler, men ingen afslutning. For så vidt angår selve teksten, slutter den sig meget tæt til Københavns stadsret af 29. januar 1294, ja den er i hovedsagen kun en oversættelse af denne oprindelig latinske stadsret, som byens daværende herre roskildebispen havde givet. Ialt 14 af den gamle stadsrets artikler mangler i oversættelsen, mens 12 artikler er delt i to, uden at det har medført ændringer i indholdet. Artiklernes rækkefølge er bevaret med den undtagelse, at en samlet blok på 27 artikler er flyttet.

Det har været diskuteret, om Erik af Pommern nogensinde har givet byen denne stadsret i fuldgældigt beseglet form. Debatten har især drejet sig om, hvorvidt der i senere kilder kan findes henvisninger til stadsretten.³ Det skal her undersøges, om der er forhold ved den overleverede tekst, som kan kaste lys over kong Eriks rolle ved stadsrettens tilblivelse.

Den eneste ændring af indholdet i »Erik af Pommerns stadsret« sammenlignet med stadsretten fra 1294 er, at ordet »kongen« er indsat i stedet for »bispen« alle steder, hvor det kunne gøres uden at ændre meningen. Nu optræder kongen som rettens håndhæver og som den, der inkasserer halvdelen af alle bøder, og kongen nyder visse rettigheder, der tidligere tilkom bispen.

Desuden er 14 artikler udeladt. Denne udrensning kan ikke være helt tilfældig. Det drejer sig frem for alt om 10 artikler, hvori bispen nævnes, og hvor hans titel ikke meningsfuldt kunne erstattes af kongens.⁴ De omhandler bispens særlige anliggender, kirkelig domsmyndighed og moralen. Desuden mangler de sidste fire artikler samt en eventuel slutformular og datering. Denne udeladelse må skyldes, at den overleverede afskrift er mangelfuld, da artiklernes indhold ikke

skulle udgøre nogen hindring for at medtage dem, og tre af dem ydermere genfindes i Christoffer af Bayerns stadsret fra 1443.⁵

Formålet med den forsigtige redigering af teksten var alene at tilpasse stadsretten til byens nye herskabelige tilhørsforhold. Redaktøren har fulgt denne enkle linje så omhyggeligt, at selv klart forældede bestemmelser blev taget med i den ny version. Det gælder f.eks. art. 1, der forbød gilder og lav i byen. Tiden var forlængst løbet fra dette forbud, og de to andre dokumenter, der skal omtales her, tager deres eksistens for givet. Artiklen må nærmest opfattes som en øjeblikksbestemmelse, der ligesom de udrensede artikler 2-3 havde sit udspring i den aktuelle situation ved stadsrettens udstedelse i 1294. Det gælder i endnu højere grad om det meget strenge forbud mod forsamlinger af enhver art.⁶ Der er ikke gjort noget forsøg på at indføje de mellem-liggende 130 års retsudvikling i stadsretten. Det skete først med Christoffer af Bayerns stadsret ca. 20 år senere.

Den nøje overensstemmelse mellem den latinske stadsret fra 1294 og »Erik af Pommerns stadsret« tyder på, at oversættelsen er lavet på grundlag af et autoritativt eksemplar. Den lange og omstændelige prolog kan kaste yderligere lys over forholdet mellem de to versioner. Første halvdel af prologen er en blomstrende skildring af, hvorledes uret flourerer, fordi Guds vrede ikke frygtes mere. Derfor er det kristeligt at give love og fuldbyrde straffe, for at »de, som Gudsfrygt ikke kan igenkalde af deres ondskab, at verdens pine da trænger dem fra synden«. Derefter skildres den tilstand af fred, som loven tilvejebringer, og det understreges, hvor stor »velvillighed og ydmyg tjeneste« enhver er sin rette herre skyldig, thi fra ham kommer privilegierne og andre fordele.

En sammenligning mellem denne første del af prologen og de tekster, der ellers kan henføres til det kongelige kancelli, viser så store forskelle, at det er lidet sandsynligt, at prologen stammer herfra. Det verdensbillede, den afspejler, er den katolske kirkes, således som det bl.a. kom til udtryk i tidens prædikener.⁷ Lovovertrædelser bliver fremstillet som synd, d.v.s. som krænkelse af Gud. Indholdet peger entydigt på en kirkeligt orienteret forfatter, og det er nærliggende at søge ham i Roskilde i bispens kancelli. Stilen i prologen minder stærkt om de biskoppelige privilegier for København fra 13. årh., men har kun ringe lighed med breve udgæet fra Erik af Pommerns administration.

Denne lange fortale hører efter det gudelige indhold og den omstændelige stil at dømme til den oprindelige stadsret fra 1294, nærmere betegnet til det eksemplar, som formentlig blev tilstillet byen. Der findes et beseglet eksemplar af stadsretten, men det stammer fra bispens brevkiste og har kun en meget kortfattet indledning. Man må gå ud fra, at byen også har haft et eksemplar af sin egen stadsret, eller at i det mindste bispens repræsentant, fogden, har haft et på slottet, og at den manende prolog stammer herfra. Det skarpe lov-og-orden program i prologen og de nævnte øjeblikksbestemmelser må være affødt af konflikter mellem byen og dens herre i begyndelsen af 1290'erne.⁸

Midt i prologen nævnes Erik af Pommern for første gang. Det berettes, at Københavns borgere har henvendt sig til kongen og bedt ham stadfæste de privilegier, byen havde fået af hans forfædre, der altid havde været byens rette herrer. Dette har han gjort og endda forbedret og forøget dem.

Dette stykke af prologen er sandsynligvis indsat eller i det mindste stærkt omskrevet under arbejdet med oversættelsen og redigeringen. Den demonstrative understregning af, at kongerne altid havde været byens herrer, må således være en tilføjelse. Den er tillige en tilsnigelse, da byen som nævnt indtil 1417 havde hørt under bispestolen. Fremhævelsen af kongemagtens gamle ret til København giver et fingerpeg om, hvor redaktøren skal søges, og hvornår han var virksom, nemlig i kongens nærmeste omgivelser indenfor få år efter erhvervelsen af landets senere hovedstad. Den omtalte forøgelse af privilegierne må hentyde til de breve, som skal behandles nedenfor, da stadsretten næppe fik tilføjelser ved denne lejlighed.

Der er også træk ved den sproglige udformning, som tyder på, at denne tekst har passeret kongens kancelli. Midterstykket indledes med sætningen: »Der om da vide skulle alle mænd, nærværende og komme skulle, at . . .«. Den klodsede formulering og den mekaniske brug af ordet skulle som hjælpeord til at udtrykke grammatisk fremtid antyder, at vi står over for en slavisk oversættelse af en latinsk brevformular. Det umiddelbare forbillede kan have været det sidste kongelige privilegium for København, nemlig Valdemar Atterdags brev af 3. august 1348.⁹ Den ordrette gengivelse ville måske tilfredsstille en latinlærer, men næppe nogen dansklærer. Den nidkære oversætter har lagt større vægt på at give en tro gengivelse af sit forlæg end på at lave

en letflydende dansk tekst. Ingen havde bedre grunde til at søge forbilleder i ældre kongebreve end kongens skrivere.

Særlig interesse knytter sig i denne forbindelse til udtrykket »nær-værende og komme skulle«. Under Erik af Pommern og hans efterfølger Christoffer af Bayern brugte kancelliet formen »komme skulle«, mens andre brevudstedere foretrak de længere former »kommende«, »tilkommende« eller »kommeskullende«.¹⁰ De danske breve, domkapitlet i Roskilde lod udfærdige ved denne tid, anvendte den sidstnævnte form, mens rådet i København og andre verdslige brevudstedere hyppigst skrev »kommende« eller »tilkommende«.¹¹ Der kan tydeligt skelnes to retninger: på den ene side kancelliet, som holdt fast ved »skulle«, og på den anden den østdanske tradition, som benyttede konstruktioner på »-ende«.

Disse stiltræk er vel ikke beviser, men dog stærke indicier for, at Erik af Pommern lod sit kancelli foretage udrensningen og oversættelsen af Københavns stadsret.

Med prologens sidste sætning er vi atter tilbage ved teksten fra 1294. Her træffes den samme ophobning af synonyme, som kendetegner begyndelsen, og når her igen siges, at privilegierne er blevet »formeret« med nogle artikler, så må det denne gang hentyde til de artikler, som blev tilføjet stadsretten i 1294.

Hele prologen er et lim-og-saks arbejde, hvor redaktøren har beholdt så meget som overhovedet muligt af den oprindelige indledning, og hvor han var nødt til at foretage ændringer greb han tilsyneladende tilbage til det seneste kongelige brev til København for at finde en brugbar formulering.

Da stadsretten mangler slutning, hvori en eventuel datering skulle søges, er der intet i den overleverede tekst, der klart viser, om den nogensinde har foreligget i fuldgyldigt beseglet form. Takket være den ovenfor nævnte ændring i artiklernes rækkefølge, kan det imidlertid ses, hvordan forlægget for den kendte afskrift har set ud. Flytningen af de 20 artikler kan ikke begrundes ud fra artiklernes indhold. Hvis man derfor går ud fra, at rækkefølgen skulle have været bibeholdt, kan fejlen være opstået ved, at afskriveren har bragt uorden i et manuskript bestående af flere blade. Hvis denne forudsætning er rigtig, kan man inddele stadsretten i 4 afsnit. Første afsnit består af prologen samt art. 1-15. Herefter skulle være fulgt de artikler, der nu står som art. 79-99.

Disse to afsnit er lige store og er adskilt af et afsnit af den dobbelte længde. Til sidst har været et afsnit, som skønmæssigt skulle være halvt så langt.

Hvis det nu antages, at afsnit 1 og 3 svarer til et foldet ark på 4 sider, vil andet afsnit svare til 2 sådanne ark og det sidste til et enkelt blad med kun to sider. Stadsretten har været opskrevet i en lille bog med denne indholdsfortegnelse:

Side	1-4	Prolog + art.	1-15
	5-8		16- ?
	9-12		?-78
	13-16		79-99
	17-18?		100- ? + afslutning.

I omfang lignede denne bog den beseglede original af Christoffer af Bayerns stadsret. Formatet må også have været det samme, nemlig svarende til lille kvart.

Det er med denne inddeling ikke sandsynligt, at Erik af Pommerns stadsret har fået tilføjet nye artikler efter den oversatte tekst. Der er god grund til at antage, at Erik af Pommerns stadsret har været udfærdiget i samme udstyr som Christoffer af Bayerns. Efter prologens ordlyd er der ingen grund til at betvivle, at den har været beseglet på tilsvarende måde. Stadsretten repræsenterer anerkendelsen af byens gamle privilegier, mens forbedringen og forøgelsen skal søges i de to breve, som nu skal omtales.

III

Den 15. februar 1422 udstedte Erik af Pommern det brev, som citeres oftest af alle kilder fra hans tid. Brevet er stilet til borgmestre, rådmænd og den menige almue i København. Det er fremkommet efter henvendelse til kongen fra både rådet, gejstligheden, adelen og borgerne.

I den usædvanlig lange indledning får vi at vide, at rådet og de privilegerede stænder ofte har klaget over »gemmerligt og uskelligt regiment med købmandsskab«, d.v.s. slendrian og ulovlige forhold omkring import- og eksporthandel.¹ Det slås fast som en given sag, at købmandsskab hører hjemme i købstæderne. Borgerne, hvem det på-

hviler at »holde skelligt regiment«, har imidlertid også flere gange henvendt sig til kongen med klager over, at »bønder, vornede og forprangere« driver handel uden for købstæderne og drager til »nye fiskelejer i landet og køber der, hvad dem lyster«. Derfor har både gejstlighed, adel og købstadmænd bedt kongen drage omsorg for, at der bliver tilvejebragt ordnede forhold på dette område. I den hensigt har han indkaldt repræsentanter for de tre nævnte stænder til et møde i Roskilde for at høre deres råd, og de har »undervist og rådet« ham.

Efter denne indledning, som fylder $\frac{1}{3}$ af brevet, følger de bestemmelser, som blev resultatet af mødet. De falder i to hovedafsnit, et om håndværkenes forhold og et om handelen. Hvert afsnit har tre afdelinger. Håndværkere skal holde sig til deres fag; de kan ikke blive borgmestre eller rådmænd; lavene må ikke kræve højere optagelsesgebyr end den sum, der betaales for borgerskab. Afsnittet om handelsforhold forbyder med henvisning til indledningen, at der drives handel andre steder end i købstæderne eller på hævdvundne markeder og torve. Forholdene på selve torvepladsen bliver reguleret således, at kun borgere må gøre indkøb før kl. 10, mens fremmede først må handle efter dette tidspunkt. Endelig skal borgmestre og råd tilse, at kun fastboende mænd får tildelt borgerskab.

Brevet har fået en central plads i historieskrivningen, fordi man har ment, at forbudet mod handel udenfor byerne, det såkaldte landkøb, her blev udstedt for første gang, og fordi man har set brevet som det første forsøg på at lovgive for alle købstæder i en landsdel på en gang. Særlig landkøbsforbudet er blevet anset for skelsættende. De hidtidige tolkninger af det er gået ud fra, at det var affødt af et modsætningsforhold mellem land og by, hvor landboerne kæmpede for at bevare en formodet hævdvunden ret til selv at eksportere deres produkter, mens byerne ønskede at samle handelen i købstæderne på borgernes hænder. Man har ment, at kongen tog byernes parti ved udstedelsen af landkøbsforbudet. Bag dette har man set et radikalt politisk program, som dog aldrig blev realiseret, fordi forbudet ikke blev respekteret og gang på gang måtte indskræpes under de følgende konger.

Dette synspunkt er klarest formuleret af Erik Arup og fastholdt af hans elever. Senest er brevet kommenteret af Jakob Pasternak og Orla Vestergaard.² De er enige i grundsynspunktet, nemlig at jordbesidder-

ne var den angrebne part, som forsvarede gammel praksis, mens byerne stred for en udvidelse af deres rettigheder med en monopolisering af al handel på borgernes hænder som det endelige mål. De mener dog, at landkøbsforbudet kan spores i lovgivningen tidligere end 1422. Pasternak finder det udtrykt i Erik af Pommerns købstadprivilegier forud for 1422, mens Vestergaard finder det i privilegier allerede fra Valdemar Atterdags tid og daterer »skellet mellem ny og gammel handelsret« til tiden o. 1360.

Den aktuelle baggrund for brevet af 15. februar 1422 var efter Jakob Pasternaks opfattelse en strid mellem adel og gejstlighed på den ene side og købstæderne på den anden. Stridens parter havde gensidigt klaget over hinanden. De privilegerede stænder var utilfredse med borgernes forsøg på at koncentrere omsætningen i byerne, mens borgerne klagede over, at godsbesidderne drev handel udenfor købstæderne. Kongen får tildelt mæglerens rolle, og brevet repræsenterer det forlig, han bragte i stand. Det ses som udslag af kompromis-ånden i brevet, når landkøbsforbudet blev rettet mod »bønder og vornede« og ikke storgodsejerne, som var de egentlige misdædere.

Efter det ovenfor givne referat af brevet er denne udlægning ikke korrekt. Det er rigtigt, at der er to parter, der klager, nemlig dels rådet, gejstligheden og adelen dels borgerne, men det siges klart, at de klager over de samme forhold, nemlig at der ikke hersker »skelligt regiment« med købmandsskab. Dette udtryk bruges i forbindelse med begge klagerne, og det er utroligt, at det skulle være anvendt med stik modsat betydning med få linjers mellemrum. Ydermere bliver det begge gange fremhævet, at købmandsskab hører hjemme i købstæderne. Også det forhold, at klagepunkterne først bliver opregnet, efter at borgernes klager er nævnt, må tages som udtryk for, at der herskede enighed mellem de klagende grupper.

Adel og gejstlighed stod tydeligvis på borgernes side i denne sag. Heller ikke senere forbud mod landkøb er rettet mod dem, men kun mod bønder.³ De privilegerede stænder havde ret til selv at indføre varer til eget forbrug. Denne ret blev ikke anfægtet i brevet af 15. februar 1422, som alene beskæftiger sig med en groshandel.

Striden stod mellem på den ene side købstæderne og de hævdevundne markeder og på den anden side købmænd, der rejste rundt i landet og handlede direkte med bønderne, og de nye fiskelejer, som

bønder og forprangere besøgte. Byerne, kirken, adelen og kongemagten fandt hinanden i forsvaret for byernes eneret på handel og modstand mod bondehandel. Der er ingen grund til at betvivle, at man kun vil nye handelspladser til livs, mens de veletablerede markeders ret ikke bliver bestridt.

Når de klagende parter så udtrykkeligt bliver inddelt i to grupper, skyldes det måske, at borgerne havde mere på hjerte end besværinger over landkøb, nemlig rent indrekøbenhavnse problemer. Indledningen oplyser intet herom, men det må være tilladt at slutte af bestemmelserne i brevets hovedafsnit, at der har været behov for regulering af både håndværkernes og torvehandelens forhold. Det påhvilede som nævnt borgerne selv at holde orden i og give regler for disse anliggender. Når de nu henvendte sig til kongen, var det ikke nødvendigvis for at få nye bestemmelser, men for at få allerede givne love indskærpet. Der har øjensynlig været problemer med at få nogle af dem overholdt, og rådet bad derfor kongen stille sin autoritet bag dets egen. Dette forklarer også, at hovedafsnittet kun omtaler landkøbsforbudet i forbifarten med en henvisning til indledningen. Overtræderne af dette forbud færdedes jo ifølge sagens natur udenfor byens retsområde og kunne ikke drages til ansvar på bytinget. Med deres henvendelse til kongen ville borgerne opnå, at han retsforfulgte landkøbere ved de rette instanser. Dette brev, som var stilet direkte til borgerne i København, kunne ikke bruges mod dem, men alene mod personer, som forbrød sig indenfor bygrænsen.

Det er vanskeligt at afgøre, hvilke bestemmelser i brevet af 15. februar 1422, der er nye og hvilke, der er gentagelser. Vore byers forfatningsforhold i middelalderen er meget dårligt oplyst, og de brudstykker af rådslovgivning, der er bevaret i form af bursprog og vilkår, er fra en meget senere tid. Nogle af reglerne kan dog spores i ældre lovgivning. Forbilledet for landkøbsforbudet må således være rigsloven af 1396 art. 11.⁴ Den udførlige bestemmelse om torvehandel er tydeligvis en skildring af de forhold, som lå bag den kortfattede art. 50 i stadsretten af 1294, om at gæster ikke måtte købe fødevarer i den tid, som var forbeholdt borgerne. Kravet om at man skulle være bofast i byen for at opnå borgerskab, må ses som en fortolkning af eller et tillæg til art. 5, som foreskrev, at kun borgere kunne erhverve fast ejendom i byen.

De største nyheder findes i afsnittet om håndværk. Den første artikel, hvis tema er »skomager bliv ved din læst«, kan næppe kaldes epokegørende. Derimod mangler bestemmelsen, om at håndværkere ikke kan vælges til rådmænd eller borgmestre ganske sidestykke i den ældre lovgivning. Det er første gang, vi ser borgerskabet blive inddelt i to skarpt adskilte stænder med forskellige pligter og rettigheder overfor byen. Rådets forhold er desværre så dårligt belyst i kilderne, at det ikke er muligt at afgøre, om denne regel er ny, eller om den afspejler praksis. Det er dog næppe for dristigt at sætte den i forbindelse med den anerkendelse af lavenes eksistens, som ligger i fastsættelsen af indtrædelsespengene. Denne bestemmelse må betegne en ajourføring af stadsrettens art. 48, som pålagde en afgift til fogden og byen for retten til at drive et håndværk. I Christoffer af Bayerns stadsret er tilføjelsen indarbejdet i den tilsvarende art. 15, kap. V.

En medvirkende årsag til den stærke overfortolkning, brevet har været genstand for, er den meget rodede udformning. På mange punkter kan man påvise uklarheder og manglende sammenhæng. Efter den lange indledning med klagerne over handel på landet sker overgangen til omtalen af håndværkernes forhold med de ulogiske ord: »Da har de således undervist os . . .«. Den første meget lange artikel er sprogligt gået i stykker. Bryggeri nævnes først på linje med købmandsskab og senere blandt håndværkene. Det er et gennemgående træk, at flere meget forskellige bestemmelser rummes i samme sætning. Således sker overgangen fra afsnittet om håndværk til det om handel midt i en lang sætning, der indledes med straffetrusler mod håndværkere og slutter med forbudet mod landkøb. Et sted bruges udtrykket forkøb ukorrekt i betydningen landkøb.⁵

Modsigelserne og det ubehjælpssomme sprog kaster et skær af tilfældighed over hele brevet. Man har svært ved at tro, at det er resultatet af en omhyggelig forhandling. Det ser snarere ud til at være nedskrevet i stor hast og uden forudgående gennemarbejdning.

Brevets form og udstyr gør det betænkeligt at tillægge det almindelig gyldighed. Købstadsprivilegier er normalt skrevet på pergament med seglet hængende i en strimmel underneden. Desuden er de formet som åbne breve stilet til alle, der ser eller får forelæst brevet. Dette brev er derimod et lukket brev (missiv) stilet til en navngiven adressat, nemlig borgmestre, rådmænd og »den menige almue« i Køben-

havn. Dertil kommer, at det er skrevet på papir med segl trykt på bagsiden. Sådanne breve blev anset for mindre forpligtende end pergamentbreve.⁶ Papir var endnu relativt nyt som brevmateriale, men havde allerede vundet indpas til missiver og breve af mere privat karakter.⁷ Pergament blev stadig foretrukket til dokumenter af varig betydning, mens papir blev benyttet til sager af lokal og øjeblikkelig rækkevidde. De tre købstadsbreve fra Erik af Pommerns tid, som med sikkerhed kan siges at være skrevet på papir med påtrykt segl, er alle missiver, hvis formål ikke var at skabe ny ret, men at skabe respekt for gamle regler eller regler givet af en lavere instans, f.eks. et byråd. Man må regne med, at det også var hensigten med brevet af 15. februar 1422.⁸

Når brevet er blevet anset for gældende for alle sjællandske købstæder, skyldes det, at der konsekvent tales om »vore købstæder« i flertal og om købstadmænd i bred almindelighed. Den hidtidige forskning har valgt at tillægge dette større betydning end adressen i brevet indledning: »borgmestre, rådmænd og menige almue i København«. Der er imidlertid intet andet end denne flertalsform, som kan antyde, at brevet har været tilstillet andre byer. I betragtning af de sproglige unøjagtigheder, der blev påpeget ovenfor, er det betænkeligt at lægge så stor vægt på dette ene forhold.

Betegnelsen forordning, som er blevet hæftet på brevet af 15. februar 1422, er ikke strengt korrekt. Den er hentet fra enevældens tid, hvor den blev brugt om mindre lovgivningsarbejder i modsætning til større love og lovsamlinger som Kongeloven og Danske Lov. Begrundelsen for at kalde brevet af 15. februar 1422 en forordning var, at man anså den for gældende i en hel landsdel, ja i hele landet. Da denne antagelse ikke holder stik, bør også betegnelsen forordning fratages brevet, og det må henvises til en mere ydmyg plads blandt de mindre vigtige kongelige breve til byen København.

IV

Som en understregning af, at brevet af 15. februar var en øjebliksforanstaltning, fik det kun lov at stå alene i kort tid. Allerede i oktober måned 1422 henvendte rådet sig igen til kongen og klagede over, at byens privilegier var mangelfulde og bad ham i lighed med sine for-

gængere give byen nogle rettigheder og friheder. Resultatet blev privilegiet af 28. oktober 1422.

Efter en kort formel indledning er privilegiet inddelt i otte klart adskilte bestemmelser. Den første tilstår København de samme rettigheder på fiskemarkederne, som de øvrige købstæder har. Borgmestre og råd får bemyndigelse til sammen med kongens foged at regulere erhvervsudøvelsen i byen. Tre bestemmelser angår fremmede købmænds færden i byen, herunder landkøbsforbudet. Borgerne får toldfrihed overalt i riget. Til sidst tager kongen borgerne og gæstende købmænd under sin beskyttelse og bekræfter deres ret til at have deres privilegier og friheder »med deres stadsbogs udvisning og lov, som vi dem og nu undt og givet har«.

Udtrykket »lov« må forstås som en hentydning til Erik af Pommerns stadsret, som muligvis blev givet ved samme lejlighed. Den stadsbog, der også nævnes, er tænkeligt en brevbog i lighed med de bevarede fra Stege og Malmø,¹ hvori byens ældre privilegier var indført i bevidnede afskrifter. Når der henvises til den på dette sted, kan det skyldes, at privilegiet er givet uden for byen, nemlig på Haraldsborg ved Roskilde. For ikke at udsætte de originale dokumenter for rejsens farer, medbragte byens udsendinge i stedet brevbogen.

Formuleringen af landkøbsforbudet afviger væsentligt fra den, der blev brugt otte måneder tidligere. I det ny privilegium er det rettet mod gæsterne, d.v.s. udenlandske købmænd, som for en tid slog sig ned i byen og altså faldt ind under dens jurisdiktion. Derfor nævnes det også, hvordan forsyndelser straffes, nemlig efter stadens ret. Det må betyde, at landkøbsforbudet ikke var nyt, men indeholdt i allerede eksisterende ret.

Borgernes egentlige bevæggrund til at udbede sig dette brev var dog næppe indskærpelsen af landkøbsforbudet eller de trivielle bestemmelser om herberger. Brevet skal ses i sammenhæng med de privilegier, kongen havde givet andre købstæder i årene efter sin tronbestigelse.

I begyndelsen af deres regeringstid blev kongerne på deres rejser rundt i landet mødt af deputationer fra købstæder, som aflagde troskabsed til ham og til gengæld modtog et åbent pergamentbrev, hvori han tog borgerne i den pågældende by under sin beskyttelse og stadfæstede dens privilegier. I en del tilfælde blev der tilføjet en eller flere nye begunstigelser, f.eks. toldfrihed. Dette var en rettighed, kongen

gav afkald på. I nogle privilegier blev desuden indsat nogle bestemmelser om forhold, der faldt ind under byens egen lovgivningsmyndighed og egentlig ikke fordrerede kongens medvirken, f.eks. vedrørende gæsters forhold. De kom med, fordi bystyret benyttede lejligheden til at give visse regler et ekstra autoritativt præg. Fire af bestemmelserne i privilegiet af 28. oktober 1422 tilhører denne kategori, nemlig rådets ret til at regulere håndværkene, om herbergerne og forbudet mod, at gæster solgte en detail eller drev landkøb. Bestemmelsen om gæsters detailhandel var en gentagelse af art. 15 i stadsretten fra 1294. Den slags bestemmelser hører strengt taget ikke hjemme i et privilegiebrev, og det ses, at når disse og lignende forhold bliver genstand for et kongeligt brev uden sammenhæng med almindelig stadfæstelse af privilegier, sker det i form af et missiv på papir, således som det var tilfældet i februar 1422.

Brevet af 28. oktober er udstyret som flertallet af Eriks breve til købstæder. Det er et åbent brev skrevet på pergament med hængende segl. Sproget er klart og velformet, og de forskellige bestemmelser er klart adskilt. Brevets forskellige dele står i et rimeligt forhold til hinanden. I et og alt er det en modsætning til brevet af 15. februar. Der henvises ikke med et ord til dette, men kun til tidligere kongers privilegier, og det forudsættes således stiltiende, at Erik ikke tidligere har givet byen privilegier. Brevet fra oktober ligger formelt på linje med de privilegiestadfæstelser, Erik tidligere havde givet andre købstæder. Det er en naturlig følge af Københavns retlige overgang fra bispen til kongen. Brevet fra februar derimod har ingen plads i rækken af privilegiebreve. Det tilhører efter hele sin form og sit diplomatariske udstyr en anden kategori af breve med begrænset rækkevidde.

I de følgende år blev brevet af 28. oktober betragtet som det egentlige privilegium. Den 2. juni 1426 fik Helsingør et privilegium med samme ordlyd. Det er utvivlsomt blevet til på den måde, at byen har bedt københavnerne om en afskrift af deres privilegier og som svar fået teksten til privilegiet af 28. oktober 1422. Det blev altså på det tidspunkt vurderet højere end brevet af 15. februar.

I 1460'erne skiftede billedet. 1461 blev brevet af 15. februar stadfæstet af Christian I i et åbent pergamentbrev. Hermed blev brevet ophøjet til privilegium. 1468 blev det overført til Køge. Overførelsen må hænge sammen med fremdragelsen i København få år tidligere.

Fremgangsmåden var sikkert den samme som for Helsingørs vedkommende i 1426. Køgenserne har henvendt sig og bedt om en afskrift af Københavns privilegier uden at kende indholdet og har modtaget en kopi af det sidste åbne kongelige brev, København på det tidspunkt havde fået.

Grunden til senere tiders alt for vidtgående tolkning af brevet blev lagt med stadfæstelsen af 6. juni 1479, hvor det fejlagtigt kaldes »kong Eriks åbne brev« og indholdet fremstilles som en total nyordning af købstædernes næringsforhold.

V

Problemerne omkring landkøbsforbudet er ikke hermed fuldt afklaret. Dette spegede emne skal ikke behandles udtømmende på dette sted, men der skal gives et forslag til en ny måde at angribe problemet.

Det er overbevisende godtgjort af Jakob Pasternak og Orla Vestergaard, at forbudet ikke var nyt i 1422. Vestergaard har påvist det i Valdemar Atterdags privilegier for de skånske byer o. 1360, men han fastholder den kendte betragtningsmåde, hvorefter landkøbsforbudet er led i en »radikal borgervenlig bypolitik«, som ville give købstæderne en nøgleposition, de ikke tidligere havde haft i omsætningen med udenlandske købmænd, mens den traditionelle handel direkte mellem udlændinge og landbefolkningen skulle afskaffes.

Imidlertid forekommer det, at problemet her er sat på hovedet, og det skal foreslås, at man anskuer det fra det diametralt modsatte synspunkt: Købstædernes handelsmonopol var det givne, og en tiltagende handel udenom byerne var det nye efter midten af 14. årh. Borgerne var i en forsvarsposition og kæmpede for at bevare deres hævdvundne eneret, som i stigende grad blev omgået af forprangere og andre.

Forud for 1360 har lovgivningen ikke udtrykkeligt forbud mod landhandel, men man skal være varsom med deraf at slutte, at enhver frit kunne drive handel hvor og hvornår, han ville. Indskrænkninger i handelsfriheden eksisterede i form af den såkaldte torvetvang, d.v.s. påbud til beboerne i et bestemt område om at omsætte deres varer i en bestemt købstad. Torvetvangen kan kun spores glimtvis i kilderne, nemlig når nogen forsøgte at omgå den, eller når et område skulle

vendes fra en købstad mod en anden. Det første var tilfældet ved Nyborgs kamp for at fastholde Vindinge herred som opland.¹ Det hertugelige privilegium for Tønder 1354 var et forsøg på at vende en del af den kongelige by Ribes opland mod det hertugelige Tønder.² Disse kilder kan kun forstås, hvis man går ud fra, at byernes eneret på handel var anerkendt, sådan som det var tilfældet i Sverige.³

Selvom landkøbsforbudet ikke udtrykkeligt nævnes i handelslovgivningen, må det dog have været anerkendt i praksis, da der er andre bestemmelser, som ville være meningsløse uden det. I stadsretterne fra 13. årh. gives omhyggelige regler for, hvilke varer fremmede købmænd må købe og sælge i byen. I Københavns første stadsret fra 1254 står reglerne i art. 4-5. Gæsterne må ikke sælge tøj i alenmål eller falbyde fødevarer på torvet. De må ikke opkøbe ubehandlede skind, korn eller andre landbrugsvarer på torvet. Det skal være forbeholdt borgerne, som derpå kan videresælge varerne til eksport. Disse artikler gav beskyttelse mod konkurrence udefra både til landboerne, som skulle sælge deres produkter på torvet, og borgerne, som skulle være mellemmand mellem producenter og eksportører. Beskyttelsen ville imidlertid være illusorisk, hvis de fremmede købmænd uhindret kunne rejse ud på landet og gøre forretning med bønderne.

Der findes tilsvarende gæstretlige bestemmelser i alle stadsretter fra sidste halvdel af 13. årh. undtagen den berygtede Ribe stadsret, der kun omfattede strafferet. Man må derfor antage, at købstædernes handelsmonopol har vundet hævd samtidig med eller kort efter at byerne blev udskilt som særlige retskredse. Grunden til at lovgivningen ikke indeholder forbud mod landkøb må være, at der ikke har været behov for at indskærpe det. Det behov opstod først omkring midten af 14. årh., da der skete et opbrud i handelsvanerne. Skåne-markedet mistede sin karakter af international varemæss, og fiskeriet bredte sig over hele Øresundsregionen og langs Skånes sydkyst. Også varehandelen spredte sig og gav basis for opkomsten af nye byer ved Øresunds kyster. Samtidig opstod imidlertid en række mindre omsætningspladser på steder, hvor fiskerne søgte ind. Det var disse »nye fiskelejer«, som gjorde byerne rangen stridig, og som disse derfor ønskede at komme til livs ved hjælp af landkøbsforbudet. De stadig hyppigere gentagelser af forbudet skal ses i lyset af den undergravning af købstædernes stilling, som den stigende landhandel betød. Borgerne

var bange for at miste deres nøglestilling som bindeled mellem de danske producenter af eksportvarer og de udenlandske aftagere.

Købstædernes interesser faldt på dette punkt sammen med kronens, fordi der ikke blev betalt told af varer, som blev omsat udenfor de anerkendte handelspladser. Dette gives som begrundelse for forbudet mod ulovlige havne i rigsloven af 1396. Udtrykket hentyder utvetydigt til nye landingspladser, der sættes i modsætning til købstæderne, som har eksisteret »af arild«.

Landkøbsforbud og torvetvang er to sider af samme sag. Hensigten er i begge tilfælde at standse forsøg på at omgå købstædernes handelsmonopol. De er forholdsregler, som tilsigter opretholdelse af bestående tilstande og blev forkyndt på tider og steder, hvor der var brug for det. Landkøbsforbudet træffes derfor først i Øresundsregionen og dernæst i de sydlige områder (Sydfyn og Lolland), fordi der her var behov for det som følge af Skånemarkedets opløsning og handelens spredning.

Efter ca. 1440 dukker landkøbsforbudet stadig hyppigere op både i breve til København og til andre byer, men i overensstemmelse med den ovenfor omtalte praksis mest i form af missiver. Dette synes at vise, at det blev stadig vanskeligere at få forbudet overholdt. Især i 1460'erne og -70'erne synes striden at have tilspidset sig for Københavns vedkommende.

Ved denne betragtningstype kommer den middelalderlige handelslovgivning til at stå i et helt andet lys, og mange bestemmelser, som hidtil har forvirret forskningen, finder en naturlig plads i det økonomiske system. Det gælder bl.a. det hertugelige privilegium for Tønder af 11. juni 1354 og ikke mindst brevet til København af 15. februar 1422.

Det har været hensigten at vise, at den gængse opfattelse af Erik af Pommern som en radikal reformator ikke lader sig opretholde. Ganske vist får han æren af, at Københavns stadsret blev oversat til dansk, men oversættelsen bragte på intet punkt fornyelse. Samme passive holdning genfindes i de to andre breve. De er udstedt efter henvendelse fra byen og har formodentlig fået det indhold, byen begærede.

Det, der hidtil er blevet udlagt som reformisme, viser sig at være konservatisme. Kongemagten og borgerne stod side om side i kampen

for det bestående, kongemagten for at sikre sine toldindtægter og borgerne for at bevare deres monopol på omsætning. Efter den udlægning, brevene har fået her, er der intet grundlag for at tillægge Erik af Pommern noget initiativ endsize nogen samlet vidtskuende plan til ophjælpning af byerhvervene.

Erik af Pommerns breve til København er indlæg i den langvarige kamp mod den undergravning af købstædernes handelsmonopol, som bønder og fremmede købmænd havde begyndt mange årtier tidligere, og som stod på endnu hundrede år senere. Kongen må fratages æren som økonomisk banebryder. Hans breve betød hverken begyndelsen eller slutningen på striden, men blot et foreløbigt højdepunkt. Deres interesse ligger ikke så meget i deres retslige indhold, hvoraf kun lidt var nyt, som i den for middelalderbreve usædvanlig ordrige skildring af forhold, som ellers kun blev berørt antydningvis. Heri skal man sikkert søge en af årsagerne til den overvurdering, som især brevet af 15. februar 1422 har været genstand for.

Kongens motiv til at sætte sig i besiddelse af København var magtpolitisk. Københavns Slot var målet for hans stræben. Overtagelsen af denne stærke fæstning var et træk i det storpolitiske spil om magten i Østersøen, som kom til at dominere de sidste mange år af Eriks regering. Hvis der lå en plan bag, gik den ud på at befæste Øresunds vestbred ved at overtage København og bygge det ældste Krogen. Herved kunne han hindre, at der opstod en situation som i 1360'erne, hvor hansestæderne kunne berøve den danske konge alle vigtige militære støttepunkter i Øresund ved at bemægtige sig den ene kyst.

Erik af Pommern lå til stadighed i strid med de nordtyske stæder, men der er ingenting i hans købstadprivilegier, der tyder på, at han har set en sammenhæng mellem storpolitik og økonomisk politik. Der kan ikke læses nogen nationalistisk tendens ud af brevene. Ingen af bestemmelserne kan siges ensidigt at ramme fremmede købmænd, og de gæsteretlige afsnit tager på ingen måde sigte på at fordrive udlændinge eller lægge hindringer for deres færden i Danmark.

HENVISNINGER OG NOTER

II

1. Sagens akter er trykt i Københavns Diplomatarium I, no. 101-109. Poul Johs. Jørgensen: Erik af Pommerns erhvervelse af København 1417 set i belysning af datidens retsregler, Historiske Meddelelser om København 3. rk., III, s. 273-305.
2. Alle stadsretter og privilegier for København er citeret efter Erik Kroman (udg.): Danmarks gamle købstadlovgivning III.
3. Stadsrettens ægthed forsvares af J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske love V, 1827, s. XXIII og Erik Kroman i Danmarks gamle købstadlovgivning III, 1955, s. 55. Ægtheden betvivles af O. Nielsen i Københavns Diplomatarium I, 1872, s. 153 og Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, 1947, s. 113.
4. Udeladte artikler: 2-3, 11, 32-33, 35-38 og 40.
5. Christoffer af Bayerns stadsret art. 35-37, kap. V om herreløse skibe, spedalske og folk, der bor på kongens (bispens) grund.
6. 1294: art. 44, 1422: art. 99. Om urolighederne 1294-95 se Carl Bruun: København I, 1887, s. 19-20.
7. Anne Riising: Danmarks middelalderlige prædiken, 1969, s. 392.
8. Carl Bruun: Anf. sted.
9. Her bruges den sjældne formular: »Noverint universi presentes et futuri . . .«.
10. Niels Haastrup: Infinitiv+skullende, 1968, s. 126 med henv. til P. Skautrup: Det danske sprogs historie II, s. 30.
11. Dette beror på et skøn over de bre-

ve fra tiden, som er trykt i Københavns Diplomatarium.

III

1. »Købmandsskab« betyder en gros handel i modsætning til »salg fra boder«, d.v.s. detailsalg af fortrinsvis hjemlige produkter.
2. Axel E. Christensen i Nordisk Kultur bd. XVI, s. 120-22 og Det nordiske syn på forbindelsen mellem hansestæderne og Norden, 1957, s. 91-93. Jakob Pasternak: Erik af Pommern og købstadforordningen af 1422, 15. februar, Scandia XXVI, 1960, s. 328-40. Orla Vestergaard: Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning, i Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 185-218, især s. 203-04.
3. Se f. eks. Danmarks gamle købstadlovgivning III, s. 106, 351 og 409.
4. Arsberetninger fra Geheimearkivet V, 1871-75, s. 55.
5. Dette er påvist af Orla Vestergaard: anf. værk, s. 206.
6. M. Linton: Drottning Margareta, 1971, s. 302-12.
7. Thelma Jexlev: Om anvendelsen – og anvendeligheden – af papir som dokumentmateriale i danske middelalderbreve, Arkiv I, 1966, s. 87-99.
8. Foruden brevet til København er det brev til Svendborg af 27. sept. 1413 og til indbyggerne i Vindinge herred af 23. jan. 1416. Danmarks gamle købstadlovgivning III, s. 534 og 517. Alle tre breve er rettet mod handel udenfor byerne.

IV

1. Repertorium diplomaticum IV, 1912, s. 89 og 82.
2. Danmarks gamle købstadlovgivning I, s. 233; jfr. J. Kinch: Ribe bys historie I, 1869, s. 209.

V

1. Striden stod på i mere end 100 år. Danmarks gamle købstadlovgivning III, s. 512-16 og 601.
3. Artikel »landköp« i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder (af Hugo Yrwing).

VOR FRUE KIRKES RELIKVIER

To senmiddelalderlige fortegnelser

AF THELMA JEXLEV

Det er en nærliggende tanke, at biskop Absalon qua byen Københavns grundlægger også havde givet sig af med stadens kirkebyggeri. Noget sådant har vi imidlertid ingen vidnesbyrd om. Derimod nævnes hans efterfølger og slægtning, biskop Peder, – af Sunesønnernes mægtige æt – i Frue kirkes dødebog som kirkens grundlægger.¹ Om han startede på bar bund eller byggede videre på en påbegyndt kirke får stå hen. I alt fald udfoldede han en uhyre aktivitet som bygherre både for St. Lucius domkirken i Roskilde og St. Marie kirke i København – begge bygværker var tydeligt inspireret af den nye nordfranske stil. Biskop Peder nøjedes ikke med at bygge en prægtig kirke til københavnerne, han sørgede også for at skaffe kirken indtægter, bl. a. ved, at hans broder Laurids Sunesen, der faldt i slaget ved Lena 1208, skænkede betydelige jordejendomme til Frue kirke. Biskop Peder gav desuden kirken rang på lige fod med en domkirke ved at indrette et kapitel af 6 kanniker tilknyttet kirken. Dette tal blev senere udvidet til 13, mens tallet af digniteter fortsat var begrænset til to: dekan og kantor.

Både kirkebygningen og dens inventar led hårdt under byens mange brande, og ved Lutheranernes voldsomme billedstorm 3. juledag 1530 blev kirkens talrige helgenbilleder og altre på nær højaltret ødelagt. I de samtidige beretninger om billedstormen nævnes intet om kirkens relikvieskatte. Nogle var måske gemt bort i tide, mens andre var sat over styr. Den hårde beskatning under Christian 2. og Frederik 1. havde tvunget kirkens styrelse til at afhænde nogle af dem sammen med store dele af altersølvet, og den designerede biskop Joakim Rønnow havde været nødt til omfattende lån af kirkens skatte for at kunne betale kongen det pallium, som han aldrig fik.

Derimod kan vi konstatere, at de pragtfulde relikviegemmer med deres dyrebare indhold af relikvier var i behold ved Christian 2.s tronbestigelse, således som det fremgår af to originale fortegnelser fra ca. 1515.

Både *reliquiæ* (flertalsform, hunkøn) og *reliquarium* (ental, intetkøn) er ligesom *relicta* = enke og relik (af *relictus*) afledt af det latinske verbum *relinquere* = at efterlade, at lade blive tilbage etc.; *reliquiæ* anvendtes i senantikken dels om måltidsrester og dels om de ubrændte rester af et lig. Udviklet fra den sidstnævnte betydning sejrede i middelalderlatin den betydningsnuance, at relikvier var de døde helgeners legemer eller dele deraf eller ting, som havde været i berøring med den afdøde, og som derfor måtte formodes at besidde noget af den undergørende kraft, man tillagde helgenerne. Helgendyrkelsen var begyndt ved helgenens grav. I Rom opfattede man i de første århundreder martyrgravene omkring byen og de store begravelsespladser i katakomberne som ukrænkelige, mens man i den græske del af romerriget tidligt begyndte at flytte og dele relikvier, for at byer, der ikke var så heldige at eje en helgengrav, kunne få del i miraklerne. I vesten fastholdt man længe gravens ukrænkelighed og nøjedes evt. med »indirekte relikvier« såsom klæder og lignende, der havde været i berøring med helgenen. Gregor af Tours fortæller bl. a. i sine mirakler, at støvet fra St. Martins gravplade havde været årsag til adskillige helbredelser. Som helgenkulten vandt større og større udbredelse, blev der knaphed på relikvier, men ved slutningen af det 4. årh. medførte biskop Ambrosius' synskhed en række mirakuløse fund af helgengrave i Milano og andre byer. Noget senere fandt man St. Stefans relikvier i nærheden af Jerusalem, de blev efter østlig skik fordelt til en lang række kirker og forårsagede mange mirakler, som biskop Augustin lod beskrive. Da de romerske martyrgrave blev truet af goter og langobarde, opgav man modstanden mod flytning, og de fleste helgengrave overførtes fra katakomberne til byens kirker. Roms berømteste martyrer var apostlene Peter og Paulus, martyren Laurentius og jomfruerne Agnes og Cæcilie. Rom måtte efterhånden også selv medvirke til spredning af relikvierne, derved blev der basis for en lang række valfartssteder rundt omkring i de nye kristne lande. Den undergørende kraft lå i selve relikvien, uanset om man havde erhvervet den ved gave, køb eller tyveri, som da franske munke fra Fleury hentede ordensfaderen St. Benedikt og hans søster St. Scolastica i det krigstruede Monte Cassino, eller da venezianerne bragte evangelisten St. Markus til Venedig.

Kristendommens udbredelse blandt de hedenske folk i det fjerne nord skabte nye martyrer, men langt fra nok til at dække det stærkt

øgede behov. Det blev skik, at hver ny kirke skulle forsynes med relikvier, der oftest blev anbragt i en fordybning i alterbordet – i en såkaldt helgengrav. De kirker, der var så heldige at have en fuldstændig helgen eller betydelige dele af en, lod forarbejde kostbare skrin – ofte i form af bygningsværker – eller andre relikviarer smykket med sølv, guld og ædle stene. De berømte emaillearbejder fra Limoges, en forfinet industri, hvis resultater vi i dag kan beundre på alverdens museer, blev først og fremmest udviklet for at opfylde kirkernes behov.

Den stigende efterspørgsel efter relikvier medførte naturligt nok, at der kom falske relikvier på markedet. De kirkelige myndigheder var imidlertid på vagt over for faren og advarede gang på gang mod falske relikvier og kritikløs helgendyrkelse. Advarsler hjalp kun lidt, for samtidigt øgedes kendskabet til østens mirakeltro og mysticisme som følge af korstogene. Helgendyrkelsen steg i løbet af middelalderen til uanede højder, dels i form af en inderliggørelse af troen og en understregning af menneskets ufuldkommenhed og afmagt over for det guddommelige, dels i form af en udvendig, overfladisk gudsdyrkelse med en fast pris på enhver synd; ved gaver til kirken, indstiftelse af sjælemesser og erhvervelse af aflad købte man sig fri af skærsildens pine. Denne udvikling blev en udfordring for de mange reformbevægelser, og det vrængbillede, som fremstod af deres kritik, har gennem århundreder præget vor holdning til helgendyrkelse og relikvier.

Norden fulgte smukt med i den almeneuropæiske udvikling. Da ærkebiskop Eskil i 1145 indviede hoved- og sidealtre i den nyopførte domkirke i Lund, blev der i altrene nedlagt relikvier af mere end 100 hellige mænd og kvinder. Få år senere fik Norge og Sverige deres egne ærkebispesæder, og både i Trondhjem og Uppsala var man så heldige at have egne helgener, kongerne Olav og Erik, hvis helgenskrin kom til at betyde meget for disse kirkers økonomi. Derimod blev Danmarks helgenkonge Knud næppe i samme omfang gjort til genstand for valfarter, hans kirke i Odense forblev en almindelig stiftskirke, som nok lå midt i riget, men alligevel fjernt fra dets centrum. Af de tre helgenkonger var Hellig Olav ene om at få større betydning for folkereligiositeten.

Hvor mange mennesker mødtes, var chancen for en rask, lille handel størst. Derfor blev Skånemarkedet centrum for mange andre varer end sild. Ærkebiskop Andreas Sunesen skænkede kort efter 1200 for-

skellige indtægter fra Skanør til oprettelse af to nye kannikepræbender i Lunds domkirke og benyttede samtidig lejligheden til at forbyde, at der blev båret billeder eller falske relikvier omkring på torvet.² Det vides dog ikke, om historien om »St. Sild« har nogen tilknytning til Skånemarkedet. Med hensyn til billeder blev forbuddet senere lempet, der kendes flere tilladelser til at have rejsealter, *altare portabile*, både på markederne i Dragør og i Skåne. Sildeeventyret i Øresund fik også betydning for byen København, og Frue kirkes bygning og udsmykning blev eksponent for en driftig handelsstad i vækst. Da silden gik andre veje, var byen så konsolideret, at dens befolkning fortsat kunne pryde kirkerne – og især Vor Frue kirke – med nyoprettede altre og fornemt udstyr. Måske har flytningen af Frue kirkes indvielsesfest fra *festum exaltacionis crucis* (14. sept.) midt i sildesæsonen til i stedet at fejres 14 dage efter pinse forbindelse med sildemarkedets mindskede betydning. Ændringen blev gennemført 1375 af biskop Niels Jacobsen (Ulfeldt), der dog ikke giver anden begrundelse end, at det skete på begæring af Københavns kapitel.³

Mens der hverken er levnet sten på sten af den middelalderlige Frue kirke eller nogen som helst rest af det rige middelalderlige inventar, er det gået bedre med kirkens arkiv. Takket være at kirken og dele af dens gods efter reformationen blev overdraget til det genoprettede universitet, er et betydeligt antal breve og dokumenter blevet bevaret til nutiden på trods af Frue kirkes hårde skæbne både under den store bybrand 1728 og under bombardementet 1807. I universitetsarkivet er bevaret de to foran nævnte lister over, hvorledes kirkens relikvier var arrangeret ved den årlige relikviefest. Begge fortegnelser anfører en rækkefølge fra højre og fra venstre af relikvieskrin og andre relikviemønstre – formentlig antydes der med opremsningen en højtidelig frembæren og procession gennem kirken, hvorunder den forsamlede menighed kunne beskue og tilbede relikvierne. Når det i Danmarks Kirker anføres,⁴ at listen giver den orden fra højre mod venstre, hvori relikvierne på dagen for relikviefesten blev opstillet på Marie Magdalene altret, skyldes det nok en sammenblanding af to oplysninger. I et aktstykke fra 1464 forbeholder Københavns kapitel sig over for den nyudnævnte præst ved Marie Magdalene alter ret til på 7 bestemte festdage at fremstille kirkens relikvier på altret, men at de indkomne offerpenge alene skulle tilfalde kapitlet.⁵ De 7 festdage falder alle i

sommertiden fra maj-juni til september: Kristi legemsfest, der er en bevægelig fest, fejres torsdag efter trinitatis (= søndag efter pinse); kirkens indvielsesfest = søndag efter Kristi legemsfest også omtalt som søndag efter trinitatis; Marie besøgsdag, den 2. juli, Marie Magdalene dag, den 22. juli; relikviefesten, der ifølge Missale Hafniense fra 1510 fejredes på søndagen efter St. Jakobs dag, den 25. juli; samt endnu to Maria-fester Marie himmelfartsdag og Marie fødselsdag, henholdsvis 15. august og 8. september. Det var antagelig kun et udvalg af relikvierne, som blev stillet frem på Marie Magdalene alter, da det næppe kunne rumme de mere end 40 store og små relikviagemmer, og skikken kan jo ikke være ældre end midten af det 15. årh., da dette alter omtales som nyoprettet; om noget tilsvarende tidligere fandt sted på det langt ældre St. Jakobs alter vides ikke. Da relikvielisterne synes at bygge på en ældre liste, rimeligvis fra kort efter 1400,⁶ er det sandsynligt, at relikviefestens »ordo« er uden forbindelse med en fremstilling af relikvier på Marie Magdalene alter. De to fortegnelser følger samme mønster, men den ene nævner kun relikviarerne, de beholdere i form af kors, huse, nødder, æg, dåser, tårne m.v., hvori de enkelte relikvier blev gemt, mens den lange fortegnelse tillige opregner alle de relikvier – undertiden noget summarisk – der fandtes i hvert af gemmerne. Begge lister er skrevet med en stor, prydelig bogskrift, men ikke af samme skriver; den korte findes i et pergamenthæfte, mens den anden er skrevet på papir, ligeledes foldet sammen til et hæfte i lille kvartformat og med omslag af pergament.

Fortegnelsen over relikvierne slutter med en notits om de relikvier, som mandag før Marie renselsesfest 1515 dvs. den 29. januar blev anbragt under en bjælke i spiret på kirkens tårn. Fortegnelsen kan således ikke være ældre end 1515, men næppe heller ret meget yngre. I alt godt en halv snes relikvier blev anbragt i kirkens spir; sammenlignet med at ingen af kirkens relikviagemmer nævnes med mere end 15 navngivne relikvier, virker tallet betydeligt, derimod som en dråbe i havet, hvis man sammenligner med relikvienedlæggelsen år 1145 i højaltret og de to sidealtre i domkirken i Lund.⁷ Det har i 1515 nok ikke været helt let at fremskaffe en ny relikviesamling, så man forestiller sig uvilkårligt, at der blev fjernet lidt hist og lidt her af den bestående samling. I så fald burde man kunne genfinde tårnrelikvierne rundt omkring i den foregående fortegnelse; for nogles vedkommende kan de

være identiske med tidligere nævnte relikvier, men hverken St. Leodegarius eller lys fra renselsesfesten og palmegrene er omtalt andetsteds i fortegnelsen. Hvis disse også forud for 1515 har hørt til Frue kirkes relikvieskat, må de skjule sig blandt de mange unævnte relikvier.

Umiddelbart virker den samling relikvier, der blev gemt i tårnspiret sammenbragt og heterogen, men det gælder relikviesamlinger i al almindelighed. Lige siden Konstantins moder Helena genfandt Kristi kors i Jerusalem – en begivenhed, som i kirkerne siden fejredes som »korsets opfindelsesdag« den 3. maj, korsmesse om våren – havde splinter af korset hørt til Kristenhedens mest dyrebare relikvier. Derfor startes i 1515 ligesom i Lund i 1145 med »et betydeligt stykke (notabilis pars) af det hellige korsets træ«. I Lund følger derefter »af Herrens moders hår og klæder«, mens der i København slet ikke blev anbragt relikvier med tilknytning til jomfru Maria. Det kan undre, da kirkespiret – eller i alt fald tårnet – dog var en integrerende del af hele det bygningsværk, der var indviet til jomfru Maria. Man kunne vel ikke så godt fjerne Maria-relikvier fra de tre Mariabilleder, hvoraf det nye, forgyldte Mariabillede blandt sine 10 relikvier i øvrigt ikke havde nogen med tilknytning til guds moder, men i »den forgyldte monstrans« havde man et stykke af jomfru Marias underkjortel (tunika), og i »det hvide æg med en pelikan på« fandtes en stump (jord) af det sted, hvor hun blev begravet. Ved at gemme relikvierne bort i spiret kunne de jo ikke mere fremvises, så med tanke på mulige økonomiske konsekvenser fandt man det rimeligvis klogest at lade Maria-relikvierne blive, hvor de var. I stedet tog man af det rige forråd man havde af resterne af de 11.000 jomfruer: et skulderblad af én og nogle knogler af en anden. Ved alterindvielsen i Lund var de 11.000 jomfruer endnu ikke fundet i større mængde, men i det 13. århundrede erhvervede domkirken to hele jomfrukroppe, af Eufrosina og Florentia, som fik deres egen specielle fest med officium den 18. juli. Denne Lundefestdag findes anført i kalenderen i Anne Brahes bønnebog fra 1497 (dog en dag for tidligt), mens de trykte kalendere i de liturgiske bøger for Århus og Slesvig stifter anfører de to jomfruer med den gamle helgendag 7.juli, således også Missale Hafniense 1510.⁸ De to jomfruers hoveder kom til Roskilde domkirke og fik deres særlige translationsfest den 14. juli, dagen før apostlenes deling. Det må være denne Roskilde-

Reliquaria Ecce Hassis
 Sic ordinem i R. Reliqui
 A Dextris
 Antiq. cup magna
 Cap. vi^m virg^m ai cona
 Cap. vi^m virg^m sine cona
 Amphora vitrea
 Vas annuntiationis
 vit^m oblongu c^m cre i sum^{te}

Første side af fortegnelsen over relikviegemmer med angivelse af rækkefølgen fra højre. I den tilføjede notits nævnes dronning Margretes pennektrin Rigsarkivet fot.

In cacumine fastigij turris
 Sub falanga Sūt reliquie
 infrascripte recondite
 notabilis p̄s de ligno s̄ cruce
 de scapula unig xi^m virg^m
 de ossibz xi^m virg^m
 de s̄ dorothea nota p̄s
 de capite s̄ ioh̄s baptiste
 de s̄ leodigario
 de verillo q̄ āgely t̄dit
 s̄ Olavo d̄f. n̄m̄ḡ d̄m̄id̄ d̄ l̄od̄ q̄
 pass̄ ad q̄p̄ imp̄tant

Side af relikviefortegnelsen med oplysning om relikvierne i tårnspiret
Universitetsarkivet, Rigsarkivet fot.

fest, der hentydes til, når kalenderen i det såkaldte Sunesønnernes psalter ved 14. juli anfører »sanctarum virginum«. ⁹

Selv om kroppene kom til Lund og hovederne til Roskilde, må der være blevet noget tilovers, for blandt talrige relikvier af de 11.000 jomfruer i Frue kirke benævnes en »de sancta Eufrosina«, og i franciskannerklostret i Roskilde fandtes relikvier af St. Florentia. ¹⁰ Måske refereres der også til en af jomfruerne, når der blandt relikvierne i Maria Magdalenas billede anføres »de sancta Osilia virgine«, da der ikke kendes en St. Osilia, kan det eventuelt være fejl for Odilia; hun regnes undertiden til de 11.000, og af hende havde Strängnäs domkirke fået tilbudt relikvier mellem 1277 og 1288. ¹¹ Lederen af de 11.000 jomfruer, St. Ursula, nævnes aldrig i de nordiske kalendere og sjældent i bønnerne, men i senmiddelalderen blev hendes legende et yndet motiv for store internationale kunstnere, f.eks. Hans Memlings billeder på St. Ursulas skrin i Brugge og Carpaccios kæmpelærreder i Venedig. Blandt Frue kirkes relikvier nævnes Ursula flere gange: en betydelig del af hendes arm findes i »det aflange, forgyldte glas med kors på toppen«, en anden del af hendes arm var i »den sorte nød med dødens billede«, i glasamforaen findes to betydelige Ursularelikvier, og endelig findes der en i det relikvieskrin, som kaldes »byen København«. – Til legenden om de 11.000 jomfruer hører også historien om den lille, bange Cordula, som gemte sig i skibet, men fortrød og frivilligt overgav sig til martyriet og fik sin egen helgendag den 22. oktober, dagen efter de 11.000. Af hendes hår fandtes der en lok i det sølvskrin, der havde form som et hus og var udsmykket med et billede af en biskop. ¹²

Af St. Barbara havde Frue kirke ikke mindre end 5 relikvier, og da hun regnedes for god til at afværge lynild, kunne man have ventet, at en af dem var blevet anbragt i spiret – ikke mindst da tårnet er hendes attribut. I stedet valgte man en relikvie af St. Dorothea, der i senmiddelalderen knyttedes til de 3 fornemste jomfruhelgener, som ofte var blevet afbildet sammen: St. Katerina af Alexandria, St. Barbara og St. Margrethe – alle hentet hjem fra østen i korstogstiden. De fire udgjorde tilsammen *Quattuor virgines capitales*, de tre første og undertiden Dorothea regnedes til de 14 eller 15 »nødhjælpere«.

Lundenekrologiet nævner relikvierne i den rette hierarkiske rækkefølge, således som den kendes fra litanierne – den bøn, der i de trykte

breviarier følger efter psalteriet og fortrinsvis anvendtes i fastetiden samt påske- og pinselørdag – dvs. efter guds moder nævnes først Johannes Døberens og apostlene, derpå martyrer, så bekendere (confessores) og sidst de kvindelige helgener. I Lund nævnes derfor et stykke af Johannes døberens hoved umiddelbart efter jomfru Marias hår og klæder, mens et tilsvarende stykke af Johannes' hoved i København kommer bagefter både de 11.000 jomfruer og St. Dorothea. Det er nok tvivlsomt, om denne Johannes døber-relikvie kan være identisk med den, der forekommer tidligere i fortegnelsen anbragt i et kobberskrin, da den dér omtales som en tand. Måske er både hovedrelikvien og de følgende nyerhvervelser. Dronning Christine fik i 1505 pavelig tilladelse til i en række romerske kirker og klostre at erhverve relikvier til sin samling – for så vidt som institutionerne var villige til at skille sig af med nogle, og i 1514 henvendte Christian 2. sig til domkapitlet i Trondhjem med bøn om at sende relikvier af St. Olav.¹³ Det vides ikke, om resultatet blev positivt, eller om henvendelsen overhovedet havde nogen forbindelse med indvielsen af Frue kirkes spir, men blandt tårnrelikvierne nævnes et stykke »af den fane, som engelen overdrog Olav«, hvortil med diplomskrift er tilføjet »konge af Norge, mens han sov på det sted, han blev dræbt af den triumferende fjende«. Olavs-fanen kan dog være samme relikvie, som omtales foran i »det nye, hvide sølvæg«. I det nye treenighedsbillede fandtes et stykke af den sten, hvorpå St. Olav blev dræbt. Dertil var den utvivlsomt flyttet fra et relikviegemme af form som et skib, idet notitsen om skibet er streget igennem og ligeså indholdet, de nævnte St. Sebastian-relikvier findes da også andetsteds i fortegnelsen.

Sidst blandt tårnrelikvierne skal nævnes Leodgar-relikvien, som eventuelt kan være hentet i Lund. Ved indvielsen 1145 blev det højre sidealter indviet til St. Vincentius og St. Alban, og heri nedlagdes noget af martyren St. Vincentius' blod, relikvier af St. Alban, af martyren St. Leodegarius' blod, af martyren og biskoppen St. Lambert, af martyren St. Pancratius etc. Den franske martyrbiskop St. Legér, der blev halshugget ca. 680, var ikke meget dyrket i Norden, selv om han forekommer i en række kalendere, bl. a. Næstvedkalendariet – naturligt nok da han havde startet sin karriere som benediktinerabbed. Han opgives af Frithiof Dahlby som skytshelgen for møllere.¹⁴

Vender vi tilbage til rækkefølgen af de egentlige relikviegemmer, ser

vi, at de både fra højre og venstre begynder med et stort kors, hvoraf det ene betegnes som gammelt og det andet som nyt og forgyldt. Begge indeholder alene stykker af Kristi kors. Ved siden af helgengravene og helgenskrinene er relikvieholderen med en enkelt relikvie den oprindelige form for relikviarium. Dernæst nævnes to hoveder,¹⁵ det ene med krone, det andet uden, indeholdende hele hoveder af de 11.000 jomfruer – men af de talrige navnløse og derfor mindre fine end Roskilde domkirkes to hoveder. Der kendes af omtale mange hovedformede relikviegemmer fra nordisk område, men kun en enkelt kronet jomfru fra Mariakirken i Sigtuna er bevaret. Denne type relikviegemmer kendes også i form af fødder, arme og hænder. St. Olavs arm er bevaret i Trondhjem, Erik af Pommern og dronning Philippa skænkede 1422 St. Knuds arm til Vadstena klosterkirke, og i det danske Nationalmuseum findes en træarm indeholdende en armknogle, som ifølge en indlagt seddel stammer fra en af de 10.000 martyrer¹⁶ – ligesom af de 11.000 jomfruer kunne jo utallige kirker nyde godt af sådanne relikvier, uden at der var grund til mistro om deres ægthed.

I relikviefortegnelsen forekommer adskillige relikvier af arme, foruden de tidligere nævnte af St. Anna og af St. Martin. En sølvhånd indeholdt en af abbed Vilhelms fingre og et stykke af hans skulderblad samt en relikvie af St. Kristine.

Mod slutningen af middelalderen blev det almindeligt dels at gemme relikvier i helgenbilleder, der ofte var beklædt med metal og prydet med ædle stene, dels at opbevare relikvierne synlige i beholdere af glas eller store bjergkrystaller; sådanne relikviegemmer kaldes *ostensorier*. Af helgenbilleder nævner fortegnelsen tre Mariabilleder, det første af dem var udsmykket med en rund krystal, hvori muligvis var gemt den omtalte hårrelikvie; desuden rummede dette billede en flis af det hellige kors samt relikvier af St. Kristoffer og St. Peter. Det andet Mariebillede kaldes nyt og indeholdt foruden noget af jomfru Marias hår også noget af hendes mælk – en af de mere besynderlige former for relikvier.¹⁷ Yderligere var der i dette billede en stump af Herrens grav, noget af det hellige land, af den første martyr, protomartyren St. Stefan, martyrerne St. Eustachius, St. Clemens og de 10.000 soldatermartyrer samt St. Kristina, St. Katherina og de 11.000 jomfruer. Det tredje var et nyt, forgyldt Mariabillede på fod, så at det kunne stå. Heri var gemt noget af St. Knuds kappe – formentlig Knud hertug, da

Armformet relikviegemme af egetræ med rester af bemaling indeholdende en armknogle af en af de 10.000 soldater. Fra Kunstskammeret, Nationalmuseet for SLEGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der i et af de andre relikviagemmer udtrykkeligt siges »en flig af St. Knud hertugs kappe« – noget af St. Wilhelms hellige klæder og af helgenerne Georg, Erasmus og Pantaleon samt Katherina, Dorothea, Eufrosina og Barbara plus en del relikvier uden navn. Foruden Maria-billederne nævnes fire andre helgenbilleder, alle i rækken fra venstre; det drejer sig om det nye St. Lucius' billede, det nye Maria Magdalene billede og et nyt treenighedsbillede samt et gammelt Maria Magdalene billede, som i begge fortegnelser er streget ud og erstattet af bemærkningen »pro structura«.

Relikvierne, som omfattede en betydelig del af Maria Magdalena og rester af de 11.000 jomfruer, er ikke streget ud og må derfor formodes anbragt andetsteds. Beskrivelsen af Maria Magdalena-relikvien svarer til omtalen i elfenbensborgen; i det nye Maria Magdalena billede findes kun noget af hendes klæder, stykker af St. Katharinas klæder, en betydelig del af St. Kristoffer, noget af evangelisten Johannes' grav, to betydelige stumper af det hellige kors, noget af de uskyldige børn, af den hellige abbed Leonard og den bekendte biskop Martin af Tours – han som måtte gemme sig i en gåserede, endvidere af de engelske martyrer kong Oswald og St. Alban og endelig af jomfruerne Susanna og Osilia (Odilia?). Maria Magdalena-relikvien synes mindre væsentlig og nævnes da også et godt stykke nede i rækken. Formålet med dette helgenbillede synes snarere end at rumme en kostbar relikvie af den pågældende helgen at være en passende udsmykning af det alter, der bar hendes navn. Dette alter kan næppe være indstiftet før midt i det 15. årh., men hun hører til de helgener, hvis kultus blev stærkt forøget fra midten af det 13. årh. på grund af tiggerordenernes interesse for dem. Hvadenten det nye Maria Magdalena-billede er anskaffet ved altrets oprettelse eller kort derefter, kan dets betydelige relikviesamling have været medvirkende til, at Maria Magdalena-altret blev valgt til fremvisning af de øvrige relikvier på de 7 nævnte festdage.

Når billederne af St. Lucius og Treenigheden også betegnes som nye, behøver det ikke at betyde, at de har afløst ældre, unævnte relikviagemmer. Måske har de været knyttet til altrene af samme navn og haft til formål at give alterbordenes relikvier en mere strålende ramme. St. Lucius' alter fandtes i Vor Frue kapel, som kendes fra det 13. årh. og kan være lige så gammel som Frue kirke selv og sandsynligvis forsynet med Lucius-relikvier fra Roskilde domkirke. Udover forskellige andre

relikvier indeholdt billedet en tand af St. Lucius, noget af hans pallium og af den skjorte, han bar under sit martyrium.

Treenighedsbilledet hørte måske til det udstyr, som Anna, Peder Andersens datter, og hendes søn Jep Clausen – den senere borgmester i København – havde forsynet det af slægten Lunge oprettede Trinitatiskapel og alter med, hvorefter to kardinaler i 1468 tildelte 100 dages aflad til kapellets besøgende på trinitatis søndag, i påsken, Marie himmelfart (15/8), ærkeenglen St. Mikael's dag (29/9) og på kirkens indvielsesfest (søndag efter trinitatis).¹⁸

Mens en forbindelse mellem de relikviegemmer, der har form som helgenbilleder, og de andre, der er indviet til de samme helgener, må anses for nærliggende, er det uvist, om der i øvrigt er nogen sammenhæng mellem kirkens relikvieskat og dens ca. 50 andre. Flertallet af disse fremtræder først i kilderne i løbet af det 15. årh., og om adskillige af dem ved vi, at de er grundlagt efter 1450. Som allerede omtalt kan »det nye treenighedsbillede« måske have forbindelse med trinitatisalter, der i alt fald kendes fra 1424. Foruden Vilhelm-, Birgitte- og Olavrelikvier indeholdt det bl. a. en del »rejseminder« fra det hellige land – sandsynligvis overført fra et ældre relikviegemme. Med billede menes på gammeldansk en friskulptur, oftest buste eller statue, eller et relief; malede billeder kaldtes tavler, for begge slags billeder synes en anbringelse på navnehelgenens alter rimelig. Det samme må gælde de relikviarer af bægerform eller som et hus, men med et helgenbillede anbragt på toppen.

Den foregående gennemgang af en del af relikviegemmernes indhold viser dets brogede mangfoldighed. Af nordiske helgener forekommer udover de tidligere nævnte af St. Olav og Knud hertug relikvier af St. Birgitta, bl. a. et stykke af det bord, hun døde på i sit hus i Rom 1373. Hun blev kanoniseret 1391, efter at hun i mellemtiden var blevet gravsat i sin klosterkirke i Vadstena; hun er »yngst« blandt de i København forekommende helgener. »Af jomfruen St. Ingerds grav« må referere til Ingrid fra Östergötland – i øvrigt af samme slægt som den hellige Birgitta. Hun grundlagde det første dominikanernonnekloster i Sverige og døde som abbedisse i Skeninge 1282.¹⁹ Den norske St. Sunniva og hendes følge, Bergens skytshelgen, træffes kun sporadisk uden for Norge, men indføres mod slutningen af det 15. årh. i den finske helgenkalender. I relikviefortegnelsen fra Uppsala 1344

nævnes i gruppen »jomfruer«: *de sanctis in Selis*.²⁰ I København forekommer St. Sunniva sammen med en St. Otto-relikvie i »en sort nød med forsølvning«. For både Ingrid og Sunniva er tilstedeværelsen af relikvier i København et vidnesbyrd om en kult, der i øvrigt kun har sat meget svage spor i det danske bønnebogsmateriale. Noget tilsvarende gælder for biskop Otto af Bamberg, der ligesom de nordiske helgener er en lokalhelgen med en meget begrænset udbredelse. Udover sit eget stift er han fortrinsvis kendt fra Pommern.²¹ Det er en nærliggende tanke, at Otto relikvien er medbragt til København af Erik af Pommern, den må i alt fald være et resultat af de øgede forbindelser mellem Danmark og Pommern fra slutningen af 1300tallet og til midten af 1400tallet. Dette, at den forsølvede nød kun indeholder relikvier af to så sjældent forekommende helgener som Sunniva og Otto, mellem hvem der i øvrigt ingen forbindelse er, synes jeg, peger henimod kong Eriks person. Sunniva relikvien kan han have erhvervet på sin norske rejse i 1404.

I al almindelighed kan man næppe forvente nogen samhørighed mellem de relikvier, som er anbragt i det enkelte relikviegemme, da der middelalderen igennem er blevet flyttet rundt på relikvierne. I opgangstider har man skaffet sig fornemme beholdere af ædeltmetal, mens man i andre perioder på grund af indtrufne ulykker eller i akut økonomisk trang har måttet ofre kostbarhederne og nøjes med mere beskedne gemmer til opbevaring af relikvieskattene. I de franciskanske fortegnelser fra København og Roskilde siges udtrykkeligt flere steder, at mange helgennavne er gået tabt, fordi relikvierne har været genstand for mange omflytninger.

Netop m. h. t. udskiftning af relikviegemmer og flytning af de enkelte relikvier er det vanskeligt at opnå en fuldstændig forståelse af de to Københavnerfortegnelser. Relikviarlisten er vel først og fremmest et praktisk hjælpemiddel for de gejstlige, som skulle arrangere opstilling og frembæring ved relikviefesten, mens listen over de enkelte relikvier formodes at være blevet oplæst, så at hver enkelt i de forsamlede folkeskarer kunne lægge mærke til sine yndlingshelgener, bede bønner til dem – og yde sin skærv.

I relikviarfortegnelsen er nrr. 5 og 19 fra højre og nr. 14 fra venstre gennemstreget, og som forklaring er tilføjet med alm. skrift: *pro structura*, derimod siges der intet om, hvor man har anbragt relikvierne. De

kan enten være fordelt på øvrige forhåndenværende relikviegemmer eller samlet anbragt i midlertidige beholdere. Den første af de udstregede relikviegemmer kaldes *vas annunciationis* og kan have været et skrin, dåse eller bæger med en afbildning af jomfru Marie bebuddelse. Ifølge Joseph Braun »Die Reliquiare« fra 1940, som fortsat må betegnes som standardværket over europæiske relikviegemmer, kunne vas i senmiddelalderen bruges om en hvilken som helst form for relikviebeholder. Ordet forekommer kun den ene gang i Frue kirkes lister, men findes både i forbindelse med Lunds domkirke og franciskanerfortegnelserne. I relikvielisten er vas'ens indhold krydset over, og de tre relikvier er anbragt i andre gemmer; hårrelikvien i det nye Marie-billede, stykkerne af St. Annas arm og af St. Elisabeth er sammen med 8 andre relikvier i »en sort nød (formentlig en kokosnød) med Dødens billede på toppen«. Selv om dødedans-motivet bliver populært mod middelalderens slutning, er fremstillingen af døden i form af benrad og dødningehoved sjældne, og det er helt usædvanligt at se Døden i forbindelse med relikvier, Braun har ingen eksempler.²²

De to andre udstregede relikviegemmer er et sølvskib på fod og det foran omtalte Marie Magdalene billede. I begge tilfælde er der i relikvielisten kun sat kryds over omtalen af beholderne, mens der intet er sket med relikvierne. De fleste kan være identiske med andetsteds omtalte, men »to betydelige stykker af St. Kjeld« nævnes kun her, og selv om Viborgs værnehelgens anseelse uden for Jylland var begrænset, kan de dog næppe være forsvundet i mængden af navnløse relikvier. Man synes her at måtte regne med beskedne, evt. midlertidige, gemmer som erstatning for de afhændede. Hvad angår de tre relikviegemmer, som findes i relikviefortegnelsen, men mangler i den korte liste, så gælder udstregningerne også deres indhold. Det drejer sig om et skib med bogstavet A, en sølvampulle og et sølvkors med en krystal i midten. Indholdet af de to første beholdere kan genfindes andetsteds, men ikke sølvkorsets; det indeholdt noget af St. Juvinus (dvs. Jovin) og andre unævnte relikvier – måske er den lidet kendte helgen selv blevet til en »unævnt« ved omflytningen.

Hvilken af to mulige St. Juvinus, hvilken martyr Julian og hvilken bekender Domitian, man i København har relikvier af, lader sig ikke afgøre, da de ikke har fundet plads i kalenderen – hverken i den samtidige missale-kalender eller i den ældre og endnu mere martyrologisk

prægede kalender i Obituarium Hafniense fra 1200-tallet. Heller ikke martyrerne Eustratius og Secundus, jomfruen Susanna eller biskopperne Machutus og Valerianus findes i kalenderne; om deres identitet kan der ikke være tvivl, men de kan næppe som enkeltfænomener bidrage væsentligt til vor viden om kulturforbindelserne således som tilstedeværelsen af Ingrid, Otto og Sunniva relikvierne.

På andre punkter kan en sammenligning mellem relikviefortegnelsen og kalenderne give frugtbare resultater. Relikvien af biskop Godehard og hans tilstedeværelse i missale-kalenderen samt i den ældste, kendte kalender fra Roskilde stift i Næstvedkalendariet, tolkes let som et vidnesbyrd om forbindelsen med Hildesheim i tidlig middelalder og Valdemarstid. Det kedelige er blot, at Godehard ikke findes i den københavnske dødebogskalender, der under 5. maj har den mere almindeligt kendte helgen Hilarius; da en Godehard-relikvie forekommer i en af de franciskanske fortegnelser, kan der være tale om franciskansk indflydelse. Sikker franciskansk indflydelse spores i St. Ivo relikvien, og det at han anføres i Missale-kalenderen under 19. maj sammen med den kendte jomfru Potentiana. Ivo blev kanoniseret 1347 og havde haft stor betydning for St. Franciscus' 3. orden (tertiarerne). Han var den første, som i det franske parlament talte de fattiges sag, således som det berettes i nogle af tillæggene til Usuardus-martyrologiet.²³ At Oswald og Afra i den trykte missalekalender nævnes før ordensstifteren Domenicus (5. august) kan skyldes relikvierne af de to førstnævnte. En sammenhæng mellem kalender og relikvier synes åbenbar under 29. juli, som venteligt nævnes kong Oluf først, men derpå Simplicius og Faustinus; i det fuldstændige eksemplar i Det kgl. Bibl. er Simplicius gentaget i marginen med brevskrift, hvilket peger mod Københavns kapitel som tidligere ejer af dette eksemplar. Mens Godehard-relikvien evt. kan være en senere erhvervelse, er dette næppe tilfældet med Genovefa-relikvien, der bør være et resultat af Roskilde stifts tidlige forbindelse med St. Genievieve i Paris, selv om hun savnes i Obituarie-kalenderen. Hendes festdag er i Roskilde og København hverken 3. januar eller 26. oktober, men 27. november, dvs. den specielle parisiske mirakelfest, blot rykket en dag af hensyn til pave Linus.

Da vi intet Københavnerbreviar har og ingen relikviefortegnelse fra Roskilde domkirke, kan en sammenligning mellem litaniernes helgenfortegnelser og bestanden af relikvier ikke ske umiddelbart, men en

Bægerformet relikviar bestående af forgyldt kobberfod og top, mens bægert er en kalabasskal med gl. påskrift: Haffnis. Fra Kunstammeret. Nationalmuseet for SLEGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mere tilbundsgående undersøgelse af variationen inden for kalenderne i Roskilde stift og af relikvierne i København og Roskilde sammenlignet med de langt bedre oplyste forhold i Lund vil formentlig kunne lægge endnu et par brikker på plads i kulturstrømningernes mosaik.

Afslutningsvis vil jeg fremhæve Københavnsfortegnelsernes store værdi i beskrivelsen af relikviegemmerne, idet udvalget her synes større end normalt. Selv om beskrivelsen af den enkelte beholder er meget kortfattet, får man dog et tydeligt indtryk af den hyppige anvendelse af forsølvning og forgyldning, variationer i former og billedkomposition.

Af de mere spændende blandt relikviegemmerne er det, som kaldes »Staden København«. Her har der ikke blot været tale om et skrin i form af en enkelt kirke, men om et kompleks af bygningsværker. Et sådant kendes ikke fra andre fortegnelser, men Braun sammenligner det sikkert med rette med det bevarede relikvieskrin i Soissons.²⁴ Listen omtaler adskillige gemmer af glas. Braun mener, at »det aflange glas med kors på toppen« har svaret til de glasrør, der forekommer i de monstransformede ostensorier. Jeg er mere tilbøjelig til at opfatte det som en glaspokal med kors på låget, sådanne blev i alt fald fremstillet i Murano fra det 15. årh. og kendes i flere eksemplarer i Murano-museet. De mange nødder – ofte omtalt som sorte nødder og i andre fortegnelser som indiske nødder – anses for at være kokosnødder i en eller anden form for metalindfatning. Når der to gange forekommer betegnelsen *cucumis*, *in maiore cucumere* og *in minori cucumere dicto nap* mener Braun, at der er tale om sammenblanding med glosen *cucuma* = en skål, da man ikke anvendte udhulede agurker til relikviegemmer. Ifølge Chr. Pedersens glossar oversættes *cucumis* ved græskar, og derfor behøver der ikke at være tale om en fejl, snarere drejer det sig om kalabas-relikviarer som den afbildede fra Nationalmuseet. Den bør jo ifølge sin påskrift stamme fra København og kan evt. identificeres med den ene af de to, snarest den som også betegnes *nap*. Flere af de omtalte relikviarer har rimeligvis haft navneindskrifter; det må næsten gælde for »Civitas Kiøffnehaffn«.

HENVISNINGER OG NOTER

Kildegrundlaget

Hovedkilden er de to hæfter i kvartformat, hhv. 18 og 4 blade, Universitets arkiv, RA, gl. sign. 1-15-2 (VP. pk. 572), nu udtaget og henlagt i Egeskabene. Reliquie ecclesie beate Marie virginis Haffnis intimande in festo reliquiarum – tr.: Scriptores rerum Danicarum VIII s. 260–67; Reliquiaria ecclesie Haffnensis sic ordinentur in festo reliquiarum tr.: sst. s. 267–68 (VA. XVII s. 232 Københavns kapitel nr. 244). Som supplement er benyttet relikviefortegnelserne fra Lunds domkirke, trykt SR VIII 446–57, og fortegnelserne fra franciskanerklostrene i København og Roskilde, trykt sst. s. 269–312, samt oplysningerne i Necrologium Lundense om relikvienedlæggelsen i altrene 1145. Fra ikke-dansk område er benyttet en oversigt over Uppsala domkirkes relikvier i et dokument fra 1344, tr. Dipl. Suecanum V nr. 389 og en relikviefortegnelse fra St. Vincenz stift i Breslau, ca. 1400, tr. Mitt. d. Österr. Staatsarchivs I s. 102–06, 1948.

For lærerige drøftelser og nyttige henvisninger ønsker jeg at takke min kollega dr. Oloph Odenius, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, og stipendiat cand. theol. Merete Geert Andersen, hvis utrykte specialeafhandling om den liturgiske tradition i Odense stift, jeg har haft lejlighed til at læse.

Det har været mit ønske at gøre opmærksom på en side af det middelalderlige kulturliv, som kun sjældent har været behandlet på neutral grund, og at bringe et stof, der hidtil har været forbeholdt specialisterne, ud til en bredere læsekreds. Jeg håber, at man vil bære over med de mange latinske udtryk og fremmedartede begreber, som vanskeligt har kunnet undgås.

Litteratur

Stephan Beissel, Die Verehrung der Heiligen und ihrer Reliquien in Deutschland.

Freiburg im Br. 1890–91. (Kgl. Bibl. 95/222).

Joseph Braun, Die Reliquiare. Freiburg im Br. 1940.

Tue Gad, Helgener. Legender fortalt i Norden. Kbh. 1971 (specielt kapitlet: Relikvier, s. 15–20).

Ellen Jørgensen, Helgendyrkelse i Danmark. Disp., Kbh. 1909. (E. J. synes kun i ringe grad at have benyttet de forskellige relikviefortegnelser).

Holger F. Rørdam, Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen. Kbh. 1858–63.

Leo Santifaller, Quellen zur Geschichte des Spätmittelalterlichen Ablass und Reliquienwesens aus schlesischen Archiven. Mitt. d. Österreich. Staatsarchivs, Wien 1948 s. 20–136.

Adskillige artikler i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, bd. I ff. 1956 ff.

Anden litteratur, hvorfra der kun er hentet enkeltoplysninger, er at finde i noterne.

Noter

1. Obituarium Hafniense under 26. oktober, indført med den ældste hånd, tr.: Kbh.s Dipl. II s. 17.
2. Dipl. Dan. 1. rk. IV nr. 69; jfr. og-så Beissel I s. 128 ff.
3. Jfr. Rørdam s. 10.
4. Danmarks Kirker I. København, bd. I s. 37 (V. Hermansen).
5. 1464 1/6 (Rep. 1752), tr.: Kbh.s Dipl. IV s. 84 (efter en Bartholinsk afskr.).
6. Ingen af de bevarede sjællandske lister er ældre end 2. halvdel af 15. årh., og de ældre svenske og skånske fortegnelser er af en noget anden karakter, men fra udlandet kendes adskillige ældre originalfortegnelser, bl. a. kan nævnes en liste fra St. Vincenz stift ved Breslau. Den er som de nordiske uden datum, men kan dateres til årene 1401-04 og findes i to eksemplarer i Breslau Staatsarchiv. At Københavnslisterne går tilbage på en ældre fortegnelse fremgår tydeligt af, at to relikviagemmer på højre side og én på venstre er streget ud, mens to andre nævnt i relikvielisten helt mangler i relikviefortegnelsen. Tre steder er uden forklaring, ved de øvrige er angivet *pro structura*, og i forbindelse med »bebudelseskaret« er i begge lister tilføjet en notits om dronning Margrete – en af de få misforståelser i udgaven, idet udgiveren har læst *virginis* i stedet for *regine* og tolket en lidt usikker glose dels som *penario* og dels som *pinnaculo*. Denne sidste læsning er både palæografisk og indholdsmæssig urimelig. Et bortsalg af det nævnte relikviar kunne have været aktuelt for at bestride byggeomkostningerne, efter at klokkerne ved branden 1386 var styrtet ned i kirken og havde anrettet stor skade. Men bortsalget kan lige så godt være sket *efter* dronning Margretes død og da snarest i forbindelse med tårnbyggeriet i kong Hans' tid. Et klenodie som dronning Margretes »penalhus«, penneskrin, har øjensynligt været lige så salgbart som relikviagemmerne, selv om det formentlig hverken var af sølv eller besat med ædle stene. Dr. Odenius har oplyst mig om, at den hellige Birgitta ofte afbildes med et penneskrin som attribut; det synes mig da at være en nærliggende tanke, at dronning Margrete af Birgitta havde fået foræret et penneskrin, som senere opnåede karakter af relikvie.
7. L. Weibull, Lunds domkyrkas nekrologium. Lund 1923, s. 90-92.
8. Et fuldstændigt eksemplar af Brandis' Københavnertryk findes i Det kgl. Bibliotek (LN. 179, også i xerokopi).
9. British Museum (Brit. Library), MS. Egerton 2652.
10. Jfr. de forskellige fortegnelser trykt i SRD. VIII.
11. Kult. Leksikon XIV sp. 50 (artiklen »Reliker«).
12. Biskoppen kunne evt. være de 11.000 jomfruers ledsager pave Cyriacus.
13. Kult. Leksikon XIV sp. 53 og 51.
14. Ifølge oplysning fra dr. Odenius findes flere eksemplarer på nordisk kirkelig kunst med afbildning af St. Léger.
15. Det nævnes ikke i fortegnelserne, at de var af sølv eller forsølvede, men det fremgår af Joachim Rønnows

- »lånekvittering« 18. nov. 1529 (RA Kbh. kapitel L 6-165, Lokalkiver I s. 226 nr. 198).
16. Nationalmuseets armrelikvie (Inv. nr. 10370 BBa 2) stammer fra Kunstammeret uden oplysning om tidligere proveniens; men den må være dansk, da den på ærmet har et Ulfstand-våben. Det er fristende at knytte dette relikviegemme til slægtens eneste gejstlige af høj rang: ærkebiskop Jakob Gertsen. Stilmæssigt passer ca. 1400 godt til relikvien, som dog ikke nævnes i hans testamente.
17. Beissel fortæller, at relikvier som »jomfru Marias mælk« beroede på en misforståelse. I en grotte, hvor den hellige jomfru opholdt sig, fandtes en kilde med stærkt kalkholdigt vand. Da der skete en del mirakler på stedet, blev vandet anset for undergørende og blev bragt med derfra af en del besøgende (s. 137); jfr. også Arv, bd. 13 (1957) s. 142 med note 1.
18. Trykt Rørdam, Tillæg nr. 49.
19. Trygve Lundén, Svenska helgon. Sth. 1972, s. 110 ff. Lundén påpeger, at Ingrid's helgendag må have tilknytning til skrinlæggelsen 29. juli 1507, blot forskudt et par dage af hensyn til Olufsfesten, og at den af Grotefend anførte helgendag 9. oktober beror på en misforståelse. Grotefend's fejl går videre hos senere forfattere, f.eks. F. Dahlby og i Kult. Leksikon (Kalendrier).
20. Diplomatarium Suecanum V nr. 3839.
21. Jfr. Toni Schmid, Ein Kartäuserbrevier in Västerås. Nord. tidskr. f. bok- och biblioteksväsen 1938 s. 239-40.
22. Kult. Leksikon III 429 ff og P. Johansen, Dødens Billede, Kbh. 1917.
23. Migne Patrologiae Latinae vol. 124, sp. 69-70.
24. Braun, planche 1; i øvrigt er dette berømte relikviar afbildet i en række kunsthistoriske værker.

KRONPRINSESSEGADE, ET KØBENHAVNSK GADEANLÆG OG DETS BEBOERE

AF TORBEN EJLERSEN

1. Indledning

København hærgedes fra den 5. juni til den 7. juni 1795 af den anden storbrand i samme århundrede. Ilden opstod på Gammelholm; drevet af en kraftig, sydøstlig vind fortærede den en bred stribe af hovedstadens huse, gårde og offentlige bygninger. Over 950 ejendomme i mere end 50 gader gik op i luer, og mellem 10.000 og 15.000 indbyggere blev direkte berørt af katastrofen, da deres hjem kom til at ligge i ruiner.

Myndighedernes initiativ med henblik på de ødelagte bydeles genrejsning lod ikke vente længe på sig. Den vanskelige opgave blev naturligt overdraget til stadsbygmester, professor Peter Meyn og stads-konduktør, professor Jørgen Henrik Rawert. Allerede den 17. juni 1795 kunne de to embedsmænd fremlægge en plan. Hovedprincippet i denne var, at gaderne skulle anlægges så meget som muligt efter rette linier for at sikre god kommunikation. Gaderne skulle gøres bredere og sammen med åbne pladser hindre fremtidig ildløs i at udvikle sig for let. Detaljeret formulerede de to bygningsagkyndige, hvad der skulle reguleres eller helt ændres. Idealerne blev dog langt fra realiseret, men nogle karakteristiske bybilleder opstod til glæde for øjet og til gavn for trafik og brandsikkerhed.¹

2. Gadeanlæggets forberedelse

Straks efter branden blev der nedsat en gadereguleringskommission, som skulle forhandle med grundejerne om afståelse af de relevante arealer. I den anledning afgik en skrivelse fra Danske Kancelli til Rentekammeret den 30. august 1795; heri gjorde man kollegerne opmærksom på, at mange byggepladser ville gå tabt ved de kommende gadeudvidelser, og at erstatningsbeløbene ville blive betydelige. Derfor

ønskede kancelliet efter »Allerhøyeste Befaling« at forhøre sig hos Rentekammeret, »om ikke en eller anden Hans Majestæt tilhørende Plads, til den Ende, mod Arealets Betaling, kunne blive overladt til Liebhabere, der maatte ønske at ville bebygge samme; i Særdeleshed maae Cancelliet udbede sig Efterretning om, hvormeget i Længde og Brede efter Alen Maal der kunde afgives af Rosenborg Hauge til Gotters Gaden og til Sølv Gaden«. Det måtte ikke, hed det videre, gå ud over hovedpromenaderne, da det ville volde utilfredshed hos den populære haves publikum.²

Der var næppe andre muligheder end at slå ned på dette område af hovedstaden, og sandsynligvis stod J. H. Rawert bag. Han havde allerede den 1. juli 1795 foreslået Københavns magistrat, at man »For at forskaffe Byggepladser til dem, som ved disse Forandringer mistede deres Grunde, var det at ønske, at en Deel af Rosenborg Hauge mod Gottersgaden dertil maatte anvies«.³ Der er her tale om den tidligst kendte henvisning til Rosenborg Have i forbindelse med genopbygningen, men stadskonduktøren syntes ikke at have strækningen mellem Gothersgade og Sølvgade mod Adelsgades baggrunde i tankerne. Så vidt som til et helt nyt gadeanlæg var det heller ikke kommet på dette tidspunkt.

Imidlertid forelå Christian VII's resolution herom den 11. september 1795. Staden København blev skænket et stykke af den kongelige have, og indtægten ved salget heraf skulle gå til udredning af erstatning som følge af gadereguleringen. Arealet var 89 alen bredt; Rentekammeret havde netop foreslået majestæten, at »den nye Quarree . . . skal blive ligesaa bred, som Quarreene imellem Adelgaden og Haugen«. Længden var 627 alen, nemlig strækningen fra Sølvgade til Gothersgade, og her skulle en ny gade på 20 alens bredde trækkes. Fortovet langs haven skulle omfatte 6 alen, lægges med stampet sten-grus og dets yderste kant sættes med »Bordure Steene«. Indenfor disse var det hensigten at plante en række træer gaden igennem, og en indhegning skulle danne skel mellem gaden og den beskårede del af Rosenborg Have. På færdselsårens østside skulle forhusene rejse sig, mens baghuse og gårdspladser ville nå Adelgades baggrunde. Endelig var det tanken at forlænge Dronningens Tværgade og lade den løbe ud i den nye gade, hvorved »Sorte Christians Krog« sløjfedes.

Magistraten måtte selv bekoste fortov, brolægning, vandforsyning og offentlige opstandere; den nye indhegning derimod blev på kongens regning. Havde Adelgades beboere uigenkaldelig ret til lysning og vinduer, skulle den fortsat være sikret dem.

Ifølge Rentekammerets forestilling udgjorde flademålet 55.803 kvadratalen, heraf selve gaden 12.540 kvadratalen og Dronningens Tværgades forlængelse 1.380 kvadratalen. Følgelig blev der 41.883 kvadratalen tilbage til byggegrunde, og satte man prisen pr. kvadratalen til 2 rdl. 48 sk., ville den kongelige gave kunne indbringe staden 104.707 rdl. ialt.⁴

J. H. Rawert ca. 1795. Silhouet

Den rosenborgske grund overgik nu som et aktiv til en kommission, som nedsattes den 27. november 1795 med det formål at udarbejde forslag til, hvorledes pengemidler kunne skaffes til veje til udredning af omkostningen ved gadereguleringen i de nedbrændte bydele. Tre måneder senere forelå resultatet af kommissionens overvejelser. Hvad byggepladsen ved Rosenborg Have angik, fastholdt man Rentekammerets kvadratalenpris, men nu som et gennemsnit, mere for de bekvemt beliggende grunde, mindre for de øvrige. Arealet foresloges afhændet ved offentlig auktion over fire år med $\frac{1}{4}$ om året. Når hver del var solgt, skulle det tilsvarende stykke af gaden brolægges. For hele strækningens vedkommende ville dette beløbe sig til ialt 9.000 rdl. Kommissionen skønnede, at da de nærliggende pumpevandsrender ikke var i stand til at dække de eksisterende interessenters behov, måtte den nye gade tilføres vand fra Rosenborg Springvandsrende,

der tilhørte kongen. Forestillingen mundede ud i, at de kommende boliger ikke skulle nyde privilegier, f.eks. fritagelse for indkvartering og lignende. Bag dette forslag lå et ønske om at undgå, at de brandhærgede grunde i de gamle bydele skulle forringes i værdi.

Kongen tog forestillingen til følge den 20. april 1796.⁵ Samme dag reorganiseredes kommissionen stort set med de samme medlemmer. Fra at være forslagsgivende blev den nu administrerende. Under navnet »Kommissionen for de Fonds, som ere henlagte til at afbetale de til Gadernes Udvidelse afkøbte Grunde«, skulle den fremover bestyre en lang række indtægtskilder, herunder forestå salget af byggepladser langs den nye gade. Sekretær blev renteskriver i Finanskollegiet Peter Feddersen, og talrige koncepter og beregninger fra hans hånd findes da i det velbevarede og omfattende arkiv, som Erstatningsfonden herafter kaldet efterlod sig ved sin opløsning i 1814.

I foreløbig tog man den med ro. I 1798 meddelte Erstatningsfonden i sin årsberetning, at man det foregående år ikke havde solgt grunde ved Rosenborg Have. Det var blevet udsat, »saalænge der i den afbrændte Deel af Byen ere saa mange ubebyggede Grunde«.⁶

Hvordan så nu det areal ud, hvor den nye gade skulle gå, og hvor der tidligere havde været planer om at lede trafik igennem?⁷ Mod Sølvgade og Gothersgade skærmedes den kommende byggeplads af mure, som fortsatte på begge sider af Rosenborg Have til Østervold. De var opført i 1730'erne. Ud for havens hovedgange mod Gothersgade var der åbninger med »kunstigt udarbejdet Jernværk . . . hvor igennem man fra bemeldte Gade har en fri og angenem Indsigt i Haven«.⁸ Umiddelbart ved Adelgades baggrunde fandtes porte. Mod øst bestod Rosenborg Haves indhegning af et plankeværk med »adskillige Bugter ud og ind«.⁹ På Christian Geddes kvarterkort ser man, hvor grønt og åbent Adelgades bagareal var i 1757. Tilstanden var en lignende ved århundredets slutning, hvor Adelgadeboerne fremdeles kunne hygge sig op ad Rosenborg Have i deres lysthuse og haveanlæg.

I Rosenborg Haves nordøstlige hjørne lå kongens frugthave, som mod syd grænsede op til en langstrakt dam. Denne gik tværs over den fremtidige byggeplads. Parallelt med det nævnte plankeværk mod Adelgade lå et par vandhuller. I det hele taget var området lavt og

Indgang til Rosenborg Have fra Gothersgade ca. 1780
Maleri i Bymuseet

fugtigt og for noget af en askrog at regne, hvilket dog ikke forhindrede ungdommen i at tumle sig der.

Marcus Bech fortæller, at han og andre elever fra det Schouboeske Institut, som i 1796 flyttede til Gothersgade, gik ind i Rosenborg Have gennem jernporten nær Adelgade. De blev ledsaget af deres lærer, gymnastikpædagogen Franz Nachtegall. Her gjorde børnene gymnastiske øvelser, legede og spillede bold. M. Bech fortsætter: »Disse herlige Fornøielser fortsattes ogsaa om Vinteren, hvor vi glæde og skøjtede paa Isen i 2 store Vandbeholdninger, der fandtes paa det Terrain, der blev udlagt til Kronprindsesse-Gaden. Et Reservoir var imellem Gothersgade og »Sorte Christians Krog« i Dronningens Tvergade, hvor en perlemalet Port med Laager afgav Indgang til Haven, og en lignende Vandbeholdning var paa Stykket derfra til Sølvgaden.

Sneemænd og Sneejomfruer opførtes, og Sneeboldkastning i Partier arrangeredes stedse af vor Velynder Nachtigall«. ¹⁰

M. Bech nævner »Sorte Christians Krog«. Siden 1720'erne havde en ølhave og et gartneri ligget på dette sted. Gennem en låge kunne spadserende i Rosenborg Have fra århundredets midte smutte igennem og få sig en forfriskning. ¹¹ Denne idyl skulle imidlertid snart forsvinde, da Dronningens Tværgade hørte op med at være en blindgade.

Myndighedernes utilfredshed med det tarvelige plankeværk er sandsynligvis baggrund for P. Meyns udkast til en port for enden af Dronningens Tværgade. Projektet stammer fra 1786, og der hersker ingen tvivl om, at han senere tog det frem igen, da den nuværende indhegning langs Kronprinsessegade blev opført. ¹²

I det hele taget slog man to fluer med et smæk ved at udlægge arealet til byggeplads. Det fugtige område ville blive bedre udnyttet, og Rosenborg Haves østfront ville tegne sig kønnere. Udsigten mod Adelgade fra haven havde tidligere berørt myndighederne pinligt. Store »Perspektiver« var således blevet stillet op ved tsar Peters besøg i 1716 for at skåne gæsten for det triste syn. ¹³

Rentekammeret anmodede i begyndelsen af 1797 stadsbygmester P. Meyn om at pæle strækningen af, men uden at fjerne træer eller forandre noget i øvrigt. ¹⁴ Selv foreslog han, at gaden skulle gøres 4 alen bredere for derved at kunne munde ud i Gothersgade lige overfor Møntergade. Stadsbygmesterens bestræbelse gik tydeligt i retning af at skabe god passage, men den blev ikke taget til følge. ²

Forinden var man gået i gang med at undersøge, om Adelgades beboere havde lovlig adkomst til vinduer og lysning for deres baghuse mod byggepladsen. Rentekammeret kunne imidlertid ikke straks fastslå forholdene, da det ikke lå inde med de nødvendige »gamle Documenter«, hvorfor beboerne henvistes til selv at møde frem med deres eventuelle bevisligheder. ¹⁵ Stadsinspektør J. H. Rawert blev inddraget, og der skete henvendelse til de pågældende den 1. maj 1797. ¹⁶ For norges vedkommende måtte endda rykkerskrivelser til i begyndelsen af 1798, men det hastede tilsyneladende ikke for myndighederne; grunde var der stadig nok af andetsteds, hvilket ville

trykke prisen, hvis man skred til auktion nu ved Rosenborg Have.

På grundlag af de indkomne skrivelser fra Adelgadeboerne blev det Erstatningsfondens juridiske konsulent, højesteretsadvokat Niels Hof-tveds opgave at udarbejde en betænkning. Den 30. juni 1798 forelå hans Pro Memoria, ifølge hvilket ingen kunne dokumentere nogen ret til uigenkaldelig lysning.¹⁷ Rentekammeret fandt fremdeles ikke tiden moden til auktion; derimod diskuterede man grundigt principperne almenvel kontra privat ejendomsret: Gav man Adelgades beboere vindues- og lysningsret, ville dette lægge servitut på byggepladserne. Derved forringedes disses værdi, når køberne ikke kunne bebygge deres lodder helt op til bagskellet, og følgelig blev det offentliges indtægt ringere. Omvendt burde beboerne i Adelgade ikke lide tab ved en foranstaltning – den kongelige gave – som havde »almindelig Fordeel til Øyemeed«. Flere af dem havde således haft vinduer mod Rosenborg Have i lang tid omend ikke nok til at vinde hævde derpå. Det ville derfor være »trykkende« for grundejerne, om de skulle miste den lysning, uden hvilken deres ejendomme ville blive forringet. Rentekammeret overvejede derfor, om beboerne skulle gives forkøbsret til de 10 nærmest liggende alen af byggepladsen.¹⁸

Slotsgartner ved Rosenborg Have Peter Lindegaard kunne som stedkendt hurtigt udpege to ejendomme med beboelsesrum med vinduer ind mod haven.¹⁹ Derudover var der ganske vist nogle lysthuse, men dem havde man intet tilovers for. Ejerne ville sikkert opgive disse lysthuse eller skaffe sig lysning fra et andet verdenshjørne, ræsonnerede man. Myndighederne ville dog tage hensyn til de nævnte to ejendomme; ikke ved at give ejerne forkøbsret, men ved at foreslå, at køberne af grunde ud for skulle forpligte sig til ikke at bygge nærmere end 3 alen fra plankeværket. Forslaget approberedes den 20. marts 1799.²⁰

Som led i de sidste forberedelser til den første auktion gik stadskonduktør J. H. Rawert i gang med at fremstille et kort over den rosenborgske grund.²¹ I samme forbindelse gjorde stadsbygmester P. Meyn den 6. august 1799 opmærksom på, at hjørnerne i den nye gade skulle »brækkes« for at være i overensstemmelse med reglerne.²² Derved korrigerede han åbenbart en mangel ved J. H. Rawerts kort, som var blevet forelagt ham til udtalelse. Den nye gade skulle ikke savne, hvad der blev så karakteristisk for klassicismens København.

3. Grundenes salg

Knap fem år efter at Christian VII havde undertegnet reskriptet af 11. september 1795, kunne borgerne den 4. august 1800 læse på forsiden af Kiøbenhavn's Kongelig Adresse-Contoires Efterretninger: »Tirsdagen den 21 August om Eftermiddagen Kl. 3 præcise, opraaes ved Auction som holdes paa Postgaarden i Magistratens Forsamlings Værelse, en Deel af den . . . skienkede Grund af Rosenborg-Hauge, til en ny Gades Anlæg fra Gothersgaden op imod Sølvgade . . .«

Man kunne videre erfare, at Erstatningsfonden udbød 100 alen fra Gothersgade, 60 alen fra »Sorte Christians Krog« i begge retninger og 60 alen fra Sølvgade. Overalt var dybden 69 alen. Interesserede kunne på Stadens Kæmner-Contoir, også i Postgården, få planen over grundene at se og få udleveret en trykt »Plan og Conditioner for de Rosenborgske Grundes Realisation«. ²³

Stadskonduktør J. H. Rawert blev anmodet om at overvære auktionshandlingen og på sit kort over grundene afsætte dels de fire hovedafsnit dels de enkelte solgte ladders udstrækning. ²⁴

»En stor Deel Liebhave« indfandt sig i Postgården på Købmagergade den bekendtgjorte dato. Auktionen foregik således, at man indledte med arealet nærmest Gothersgade. De interesserede bød først en pris pr. kvadratalen. Når den højstbydende fik tilslag, forlangte han den ønskede bredde, idet dybden på 69 alen var givet på forhånd overalt. Derpå fortsatte man ved siden af, og i nogle tilfælde købte den samme atter et stykke for at erhverve sig en passende samlet byggeplads.

Efter salget af de 100 alen ved Gothersgade gjaldt det området henholdsvis syd og nord for Dronningens Tværgade; til sidst stykket ved Sølvgade.

Ved Gothersgade nåedes den højeste kvadratalenpris, og her følte skibsbygmester Lars Larsen sig tiltrukket af hjørnebeliggenheden. De første 24 alen kostede ham 4 rdl. 70 sk. pr. kvadratalen, de følgende 8 alen 4 rdl. 36 sk., og dermed havde han fået sit behov dækket. ²⁵ Til sammenligning tjener, at brandtomten ved Nytorv, hvor Vajsenhuset havde stået, blev solgt for 4 rdl. pr. kvadratalen ved en auktion den 3. oktober samme år. ²⁶

Jo længere bort fra Gothersgade auktionen nåede, desto ringere

blev interessen og følgelig prisen lavere bortset fra en beskeden opblussen for arealerne nærmest de andre gadehjørner. Umiddelbart syd for Dronningens Tværgade betales et 30 alen bredt stykke købt i to omgange med en gennemsnitspris på 2 rdl. 27 sk.²⁷ Nord for samme faldt hammeren ved en kvadratalenpris på 2 rdl. 19 sk. for de første 16 alen, og 30 alen hjørnegrund ved Sølgade erhvervedes for 1 rdl. 88 sk. Billigt slap tømrermester Peter Christian Sabroe for 20 alen mellem Dronningens Tværgade og Sølgade, nemlig med 88 sk. pr. kvadratalen. Hans bud accepteredes for en lod, som dels ikke lå på et hjørne dels befandt sig på »det sletteste Stæd i den heele Strækning«, hvor den ene ende af den tidligere omtalte langstrakte dam skulle fyldes op.

Alt i alt fordeltes ved denne lejlighed 280 alen byggegrunde langs den nye gade mellem 9 købere: Skibsbygmester L. Larsen, grosserer Jacob Meier Amselsohn, murermester Johan Martin Quist, porcelænshandler Mathias Casse, violon Joseph Rauch, brændevinsbrænder Anders Møller, tømrermester P. C. Sabroe, murermester Melchior Heinrich Petermann samt fabrikant Johan Beutner.

Udfaldet af auktionen skulle forelægges kongen til godkendelse. I sin forestilling herom kommenterede Erstatningsfonden resultatet: Hidtil havde det været rimeligt at vente med at sælge byggepladser ved Rosenborg Have, fordi der lå ubebyggede brandtomter andetsteds, men nu var der ingen grund til at miste renter ved at lade arealet ligge usolgt hen. Når man var skredet til auktion over de fire afsnit skyldtes det, at disse havde »den beqvemteste Beliggenhed da de dels udgiøre Hjørne Grundene dels ere de nærmest derved beliggende«. Prisen var dog ikke blevet helt som ventet. I gennemsnit var der blevet betalt 2 rdl. 28 sk. pr. kvadratalen, hvilket var 20 sk. under den i 1796 skønnede pris. Et undskyldende moment så Erstatningsfonden i det overvejende lavt liggende og sumpede areal, som ville gøre pilotering nødvendig.

Alligevel turde man indstille de afgivne bud til kongelig approbation, når man foretog sammenligning med de priser, som blev betalt for »faste« grunde tilmed med rudera i de brandhærgede gader. Med hensyn til de resterende byggepladser ved Rosenborg Have kunne man frygte endnu lavere priser, når man senere begyndte at sælge det, der lå længere borte fra gadehjørnerne.

Kongen accepterede forestillingen, og Erstatningsfonden blev 44.278 rdl. 84 sk. rigere.²⁸

Der blev ikke afholdt flere auktioner, men den øvrige strækning på ca. 325 alen blev solgt under hånden i årene fra 1802 til 1805. Murermester Philip de Lange fik i forbindelse med opførelsen af en »Casserne for Det Siellandske Infanterie Regiment« overladt en grund for 1 rdl. pr. kvadratalen, fordi bygningen var til »Kongelig Tiens-te«. ²⁹ Samme beløb betaltes af stadskonduktør J. H. Rawert og tømrermester Andreas Hallander, da kasernen blev udvidet i 1805. Murermester Johan Didrich Backhaussen måtte erlægge 2 rdl. 48 sk;³⁰ derimod blev prisen 2 rdl. 2 sk. for de øvrige grundkøb, nemlig murermester J. M. Quist, som udover auktionen var på tæerne endnu 3 gange og tilsyneladende var umættelig, fabrikanterne Jacob og Jeremias Henriques, A. Hallander og J. H. Rawert samt kommandørkaptajn Johan Cornelius Krieger.

Ialt kunne Erstatningsfonden indkassere 85.889 rdl. 73 sk. ved salget af sit aktiv ved Rosenborg Have.³¹ I forhold til den i 1795 skønnede indtægt på 104.707 rdl. forekommer det en smule misvisende med Eiler Nystrøm at betegne foretagendet som en økonomisk succes.³² Differencen mellem det forventede resultat og det opnåede andrager lidt over 20.000 rdl. eller knap 20 %; alligevel bidrog den kongelige gave med ca. $\frac{1}{3}$ af den samlede erstatningssum på 293.443 rdl. 54 $\frac{1}{4}$ sk., som staden København skulle præstere til de respektive grundejere i forbindelse med gadereguleringen.³³

4. Rydning, vandforsyning og brolægning

Myndighedernes rolle var langt fra udspillet med salget af byggegrunde. Køberne skulle kunne disponere over deres jord, og det fornødne måtte derfor sættes i værk i så henseende.

Problemet med opfyldning og nivellering var de byggendes eget, men hvad der fandtes af bevoksning, herunder nogle »tykstammede, høje og løvfulde Castanietræer«, gik slotsgartner P. Lindegaard i gang med at rydde.³⁴ Murene ved Gothersgade og Sølvgade skulle brydes ned og stenene stables op et passende sted. Ekstra mandskab bevilgedes til disse opgaver. Den omhyggelige slotsgartner undlod ikke at gøre opmærksom på, at leverancerne af grøntsager til hoffet ville lide un-

der, at »Rosenborg Hauges Køkkenland . . . især det halve Antal Aspargesland« blev skåret væk ved gadeanlægget. I den såkaldte »Triangel«, havens nordøstlige hjørne, ville således alle stikkelsbær-, ribs- og hindbærbuske samt en række frugttræer blive fjernet. Nogle af disse kunne ganske vist flyttes, blandt andet 4 »Pferskentræer« og 3 »Qvædetræer«. Slotsgartneren selv så sig også berørt af havens indskrænkning, eftersom »Mine Formænd i Gartner Tjenesten her ved Rosenborg, saavel som ieg, har paa det Stk Jord som nu er bortsolgt til en ny Gades Anlæg . . . havd Græsning til et par Køer . . . hvilket nu . . . aldeles er tabt til megen Skade for mig«.³⁵

I foråret 1799 blev Overbrand- og vandkommissionen varskoet om dens forpligtelser i forbindelse med gadeanlægget. Man gik dog først i gang for alvor efter auktionen og det på ægte bureaukratisk vis, idet Erstatningsfonden henvendte sig til den nævnte kommission, denne til Rentekammeret, som derpå den 22. november 1800 beordrede hoffontænemester Peder Friis til at udarbejde en plan over, hvorledes Rosenborg Springvandsrende kunne forlænges til den nye gade. Efter nytår kunne de implicerede parter studere hoffontænemesterens betænkning samt se hans vedlagte kort.³⁶

Vandledningen skulle udgå fra det sidste knæk på den eksisterende rende mellem slottet og fontænen med svanen midt i parken, derpå løbe mod øst og via en »Hanekiste« forgrene sig til hver ende af gaden. P. Friis fandt det mest hensigtsmæssig at lægge ledningen under fortovet, »hvored undgaas at opbryde Gaden naar der gaar Bræk paa Hovedrende eller Armene«. Omkostningen ville beløbe sig til 1.502 rdl. 88 sk. Renderne skulle udføres i træ, som blev boret ud, de øvrige dele i bly og jern.

P. Friis skønnede, at 2 huses beboere til husholdningsbrug kunne nøjes med 1 portion vand; men forpligte en husejer til at overlade spildevand fra sin opstander til naboen var ikke tilrådeligt, hvorfor man burde tilbyde hver husejer ½ portion.³⁷ Hoffontænemesteren nærrede ingen illusion om ejendomsret kontra godt naboskab.

Alt godkendtes af majestæten, og vilkårene fastsattes: Køb af ½ portion vand 40 rdl., indløsning af skøde 12 rdl. 72 sk. og årsafgift 10 rdl. Rentekammeret kunne derpå konstatere, at udgifterne ved Rosenborg Springvandsrendes forlængelse ville blive »fuldkommen

erstattet, thi den aarlige Afgiwt, der af alle 16 Portioner ville beløbe 160 rdr, vilde langt overstige Renterne af den heele Bekostning, og desuden erholdtes i Kiøbesum 640 rdr foruden Skiødernes Indløsnings Gebyhrer«. ³⁸

I tredje uge af juni 1801 påbegyndtes arbejdet. ³⁹ Hanekisten blev gravet ud i begyndelsen af oktober og kastet til igen samt stampet den 21. november. Inden årets udgang var 917 $\frac{3}{4}$ alen rendetræ lagt ned og arbejdet nær sin afslutning; ⁴⁰ i hvert fald kunne P. Friis indsende en samlet regning til Rentekammeret midt i februar 1802. ³⁹ Stikledninger til de enkelte forbrugere måtte så vente til de forskellige byggeprojekter kom i gang.

Denne fase af gadeanlægget forløb problemfrit; brolægningen derimod trak ud. Brolægningsskommissionen var blevet underrettet om sin nye opgave samtidig med Overbrand- og vandkommissionen, og Erstatningsfonden fik i slutningen af 1800 svar med en redegørelse for brolæggernes intentioner. Terrænet ville snarest blive nivelleret, men først måtte vandledningerne være på plads og den række træer plantet langs gadens haveside, som det var blevet bestemt i 1795. Foreløbig skete intet. Muremester J. M. Quist tog da selv affære og lod i februar 1801 køre grus på arealet for at kunne få adgang til den byggeplads, som han havde købt nær Gothersgade. Det faldt ikke i Brolægningsskommissionens smag. J. M. Quist blev bedt om »uden Ophold« at fjerne gruset; hans initiativ, som efter kommissionens mening ikke var blevet tilladt af nogen myndighed, ville genere gadearbejdet. Sagen blev imidlertid stillet i bero. ⁴¹

Det samme var tilfældet med brolægningen! Endnu den 18. februar 1803 var der intet foretaget. Den dag indløb en fælles skrivelse til Erstatningsfonden fra grundejerne nærmest Gothersgade. Det var fabrikanterne J. og J. Henriques, som havde købt en grund af J. M. Quist, denne selv og skibsbygmester L. Larsen. Sidstnævntes byggeri på hjørnet var i øvrigt afsluttet, og så meget mere forståeligt var det da at han sammen med de andre ejere af de 100 første alen af gaden havde henvendt sig til Erstatningsfonden og senere til notarius publicus, Gottsche Hans Olsen, for at sætte skub i brolægningen. ⁴² Auktionen lå nu 2½ år tilbage, og af reskriptet fra 1795 fremgik det, at gaden ville blive brolagt ud for de til enhver tid solgte grunde.

Brolægningskommissionen blev kontaktet, men den forsvarede sig med, at det var nytteløst at gå i gang, så længe indhegningen mod Rosenborg Have ikke var opført, træsrækken ikke sat og med det foreløbige plankeværk stående midt på den kommende vejbane. Som en sidste undskyldning erklærede Brolægningskommissionen, at ingen gade i de nedbrændte bydele var blevet lagt om, før næsten alle huse langs dem var blevet bygget op igen.⁴³

Erstatningsfonden bad derpå meget indestændigt, om man ikke i det mindste ud for det allerede bebyggede ville skride til værket; 3 års udsættelse gjorde det mere og mere påkrævet, hvorpå den træge kommission lovede at forbedre tilkørselsforholdene ved at hente grus fra det brandhærgede slutteri, men noget ansvar ville man ikke påtage sig for forsinkelsen.⁴⁴

Miseren skyldtes dårlig kommunikation mellem Brolægningskommission og Rentekammer. I dette arbejdede man stadig med forbedringen af indhegningen. Da Rentekammeret blev gjort opmærksom på vanskelighederne med at få gaden brolagt, erklærede det som det selvfølgeligste af verden, at plankeværket ikke stod på selve gaden, som brolæggerne mente, men derimod på fortovet. Følgelig var der intet til hinder for vejarbejdets påbegyndelse, selv kantsten kunne sættes.⁴⁵

Brolægningen kan følges fra sæson til sæson.⁴⁶ Arbejdsrytmen viser sig i nogenlunde overensstemmelse med den siden 1777 gældende forordning om den københavnske brolægning. Heri står, at »Broelægger-Arbejdet maae foretages paa beqvem Aarets Tid, saa at det ei begyndes før midt i April eller 1 Maj, og ophører ved September Maa-neds Udgang eller midt i October, alt efter Veirligets Beskaffenhed«.⁴⁷

Regnskabet for 1803 meddeler, at »et Stykke af Kronprindssegaden« nu er blevet brolagt. Den første udbetaling af ugeløn er posteret ud for lørdag den 23. juli. Arbejdet med grustransport fra slutteriet har utvivlsomt været noget af det første, som man tog fat på. »Det lidet Vognmands-laug« besørgede kørsel, og flere håndværksmestre var i sving. Der nævnes dette år ingen udgifter til materialer; noget har man vel haft oplagret. Sæsonen sluttede for denne gades vedkommende i begyndelsen af oktober.

Det følgende år 1804 lagde man sig i selen. Straks fra begyndelsen

af maj og uafbrudt sommeren igennem til oktober arbejdede man sekunderet undervejs af Kiøbenhavnsbladet. Heri bad en læser, om man ikke kunne lægge en række fliser langs plankeværket ligesom den ved husrækken overfor. I så fald ville det blive muligt at slippe frelst ind i Rosenborg Have i stedet for som nu, hvor man »næsten maatte ælte i Dynd op til Knæene«, fordi »Varmen i Været havde endnu ikke udtørret Sumpen«.

I 1805 var stenhuggerne, brolæggerne og stamperne samt deres håndlangere kun at træffe i september, oktober og en uges tid af november. Forud havde det fremdeles vagtsomme Kiøbenhavnsbladet gjort en slags status, idet redaktøren den 29. august konstaterede, at der »endnu ikke til Dato er brolagt den halve Vei«. At arbejdet med den resterende halvdel af gaden genoptoges i september, omtalte bladet ikke, men ankede nu blot over, at der ikke var en lygte dér, hvor en halv alen dybe huller var gravet ud til brolægning, og man kunne »resikere at velte og skammeligen komme til Skade«. ⁴⁸ I det hele taget er brolæggernes forsyndelser indenfor såvel som udenfor Københavns volde til stadighed i samtidens søgelys.

Kronprinsessegades brolægning bragtes til afslutning i 1806, hvor man fra foråret af fortsatte til ind i november, hvor den sidste ugeløn faldt.

I regnskaberne figurerer blandt andet 91 $\frac{3}{4}$ kubikfavne brosten og 1599 alen »Bordure-Steen«, og den samlede udgift blev på 8.792 rdl. 5 mk. 24 $\frac{1}{2}$ sk. Dermed havde man holdt sig under de 9.000 rdl., som omkostningen var blevet anslået til 10 år forinden i 1796. Inflation skulle høre fremtiden til!

Så vidt det kan skønnes, benyttedes den hævdvundne teknik ved Kronprinsessegades brolægning. Traditionen overholdtes også, da der kun få år efter skulle udføres reparationer. En del af forklaringen på det omfattende reparationsarbejde i hovedstaden på denne tid skyldtes efter Brolægning Kommissionens opfattelse forhold, som var »en Følge af Conjuncturerne, da megen mere Færdsel under Krigen end forhen har fundet Sted iblandtandet med alt hvad der henføres til Transport for det Militaire samt med Brænde der nu for det meste maae hidføres paa Axeler i Stædet for at saadant kom til Søes.« ⁴⁹ Der lå jo netop en kaserne i den nye gade.

En ændring af gadeanlæggets haveside fandt sted undervejs. Nogle af beboerne, herimellem atter J. og J. Henriques og J. M. Quist, udtrykte den 30. august 1805 ønske om, at man dels ville undlade at plante trærækken på fortovet langs haven, da »den frie Indsigt i Haugen ved Træerne noget vilde betages, Huuslejen desaarsag nedsættes og Gaardene tabe i deres Værd«, dels at gaden måtte blive udvidet med noget af de 6 alen, som ellers var afsat til fortov. Beboerne kunne nemlig forudse, at man »formedelst Gadens Smalhed, vanskeligen kunne kjøre ind og ud af deres Porte med svære Læs eller med fiire Heste«. ⁵⁰

Kronprinsessegade. Akvarel af H. G. F. Holm ca. 1850

Forud var gået det rygte, at den planlagte træække var blevet skrinlagt, men det afvistes pure af Rentekammeret som »urigtigt og ugrundet«; tværtimod skulle plantningen finde sted samme efter-

år.⁵¹ Men slotsgartner P. Lindegaard var formodentlig beboernes medsammensvorne. Samme dag som deres anmodning var dateret, gjorde han sin overordnede, overhofmarskal Adam Wilhelm Hauch, opmærksom på de skadelige følger af træerne. Når de var vokset til, og grenene strakte sig ind over det netop rejste jerngitterværk for Rosenborg Have, ville dette »roste af Dryppen som falder fra Greenene, og som ved disses Skygge ej saa let igien kan aftørres. Endvidere troer ieg, at Træerne ville betage en Deel af den skønne Prospect, som Stakittet og Boutiquernes Facade viiser ved at passere Enden af Gaden; ligesom og Træerne, ved deres Fremvæxt ikke betage Huusejerne den Udsigt over Haven, som de nu, og for Fremtiden kunne nyde«. ⁵²

Brolægningskommissionen støttede aktionen, da den frarådede at gøre kørebanen bredere ved at skære en halv alen af husrækkens fortov; det ville blot betyde spildt udgift til de allerede lagte fliser og tilmed en smallere passage for de spadserende. ⁵³

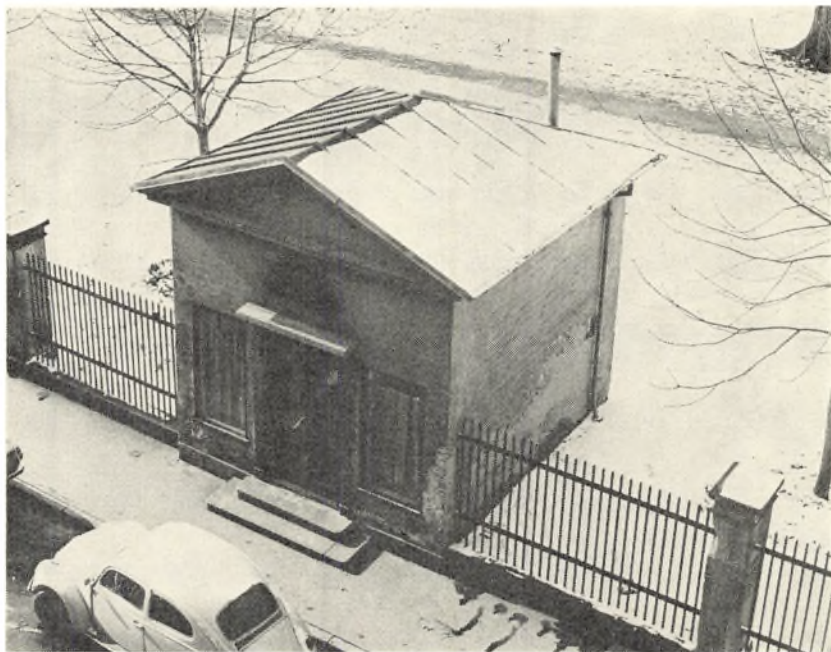
Komplottet lykkedes! En kongelig resolution fastsatte, at fortovet langs haven skulle gøres 1 alen smallere og »kan nu for Tiden den bestemte Henplantning af en Rad Træer ved Bordure-Steenene paa den yderste Rand af bemeldte Fortov beroe.«⁵⁴ Det er fremdeles tilfældet den dag i dag!

I 1811 mente Politivennen at vide årsagen til resolutionen, nemlig ». . . ikke at betage de dyrt logerte Beboere noget af den skønne Lejlighed til at mynstre den . . . ligesom en Art Revue passerende Mængde.«⁵⁵ Da var det, som også H. G. F. Holms senere akvarel viser, ingen sag i hvert fald ikke for et tospand at svinge ind i porten.

5. Pavillonerne

I 1795 havde Rentekammeret tænkt sig en »Muur eller et andet Hegn« som grænse mellem Rosenborg Have og den nye gade, men først efter auktionen i august 1800 blev stadsbygmester P. Meyn i sin samtidige egenskab af hofbygmester opfordret til at gøre udkast til et permanent hegn i stedet for det midlertidigt opsatte plankeværk.⁴

Foreløbig hørte Rentekammeret ikke noget fra P. Meyn. Imidlertid fulgte en bølge af tyverier og indbrud gennem plankeværket. Overhofmarskal A. W. Hauch, under hvem haven sorterede, bad om væg-

Pavillon i Kronprinsessegade. Foto E. Skall

tere og om det »behøvende Gitterværk jo før jo hellere«. ⁵⁶ Hos politidirektør Hans Haagen søgte man den beskyttelse, som det trods ihærdig rykkeri ikke var muligt at få stadsbygmesteren til at yde. ⁵⁷ Det skulle da heller ikke mangle, at en »overordentlig Storm« blæste »nesten det heele Interimspankeværk« om, så »Haugen derved er blottet for al Sikkerhed, saavel som Bræderne . . . ere udsat for at blive bortstiolen«, som slotsgartner P. Lindegaard klagede i sin nød. ⁵⁸

Den 29. marts 1802 omsider forelå P. Meyns forslag til en indhegning bestående af 1 port og 16 butikspavilloner forbundet med et jerngitterværk. ⁵⁹ Om dette projekts mulige forbilleder og dets reduktion til 14 bygninger, men med en ekstra port samt en låge, er der skrevet andetsteds. ⁶⁰ Stadsbygmesterens tanke var, at pavillonerne skulle give indhegningen »Størke«, »et godt Udseende« og kongens kasse lejeindtægter. ⁶¹ Forslaget med de nævnte ændringer fik godkendelse i juni 1803, og udgiften blev ved samme lejlighed anslået til 22.726 rdl. 8 sk. ⁶¹

Den længe ventede beskyttelse af Rosenborg Have kunne derpå bringes til udførelse. I håndværkerregningerne kan man nøje konstatere materialer, priser og lønninger samt i store træk følge byggeriets afvikling.⁶² Porte og pavilloner skød i vejret. Parkgaden understregedes af det luftige gitterværk, og samtidig virkede pavillonerne som overdimensionerede piller, som kunne danne modvægt til den stejle gadevæg overfor; gadebredden tillod, at husene kunne føres indtil 24 alen i vejret. Flere af pavillonerne var under tag i november 1804, -- og Harald Langbergs formodning om den oprindelige tagbeklædning kan bekræftes⁶³ -- da P. Meyn indberettede, at »adskillige Gadedrenge undertiden kaste Steen op paa Bliktagene over de Boutiqver, som ere anbragte mellem Jerngitterværket for Rosenborg Slotshauge, samt at Tagene ville blive betydeligen beskadigede, dersom denne Uorden ikke hæves«. ⁶⁴

Stadsbygmesteren meldte 7 pavilloner klar til udlejning fra påskeflyttedag 1805, nemlig de 5 nærmest Gothersgade samt 2 ud for Dronningens Tværgade. De øvrige 7 stod parat året efter.⁶⁵ Forinden var retningslinierne for deres brug afstukket, idet myndighederne frabad sig værtshusholdere, spækhøkere, øltappere, slagtere, fiskeblødere eller nogen »Næring eller Handel, der kunde give Anledning til nogen slags Uorden eller Vanziir«. ⁶¹ Hensynet til den kongelige have og ønsket om at skabe et eksklusivt beboelses- og forretningsstrøg spillede tydeligt ind.

De første 7 pavilloner blev straks lejet ud i foråret 1805, men det kneb med de følgende, som stod ledige fra påskeflyttedag 1806 og fra 1 til 1 ½ år frem.⁶⁶ Denne tilstand, som efter Nyeste Skilderie af Kjøbenhavns opfattelse lignede en »Generalbanquerot«, ⁶⁷ kaldte imidlertid opfindsomheden frem. Overhofmarskal A. W. Hauch så således gerne havens »nye grønne Bænke« vel opmagasineret for vinteren, men fik afslag: husvilde efter bombardementet i 1807 kom i første række. Bedre gik det ikke den fantasifulde muremester Carl Christian Martens, hovedentreprenøren ved opførelsen af indhegningen, da han forhørte sig, om én af de tomme pavilloner kunne »ventes overladt til Brug for en sygelig Mand, der, naar han spadserede i Haugen, ville benytte samme som Hvilested«. ⁶⁸

Ved hjælp af Rentekammerets papirer kan udlejningen, som skete efter auktion, følges fra 1805 til 1817. Dette tidsrum omfatter 320

halvårsperioder, idet der er taget hensyn til de senere færdigbyggede pavilloner samt den ene, som under det engelske overfald gjordes uanvendelig i 1 år, fordi den »gandske var sønderslagen af Bomberne«. ⁶⁹

Staten lagde beslag på 31 halvårsperioder i forbindelse med dels de husvilde dels Provideringskommissionens udlevering af rationeringskort. Private lejemaal af normalt 3 års varighed optog de resterende 289 halvårsperioder, hvoraf 234 tjente egentlige butikformål og resten som pakhus. Det sidste måtte Rentekammeret nødtvungent gå med til for dog at indkassere nogen indtægt af ellers ledige pavilloner. Beregnes butiksudnyttelsens andel af de 320 mulige halvårsperioder, udgør den 73 %. Det kan ikke betegnes som nogen ubetinget succes, da det næppe var P. Meyns eller Rentekammerets tanke, at flere pavilloner til forskellig tid skulle benyttes af staten eller blot tjene private lejere som pakhuse.

De butiksdrivende foretrak karakteristisk nok beliggenheden nær gadehjørnerne, hvilket også afspejledes i højere lejesummer. De små bygninger ved Sølvgade, ud for Dronningens Tværgade, men især op til Gothersgade var derfor lejet ud til butikker næsten uafbrudt mellem 1805 og 1817. Mod Sølvgade gik tendensen i retning af handel med fødevarer, mens man i den sydlige del af pavillonrækken i højere grad lod strøgprægede udvalgsvare passere over disken. Her befandt man sig nærmere Kongens Nytorv, Østergade, og hvad der ellers hørte med til det centrale København.

I 1817 indgik konditor Heinrich Cornelius Firmenich, der havde været lejer siden 1807, et samlet lejemaal af pavillonerne med ret til fremleje. Da var Rentekammeret åbenbart kørt træt af at administrere den, som det fremgår af papirerne, stadigt mindre indbringende udlejning. Ved samme lejlighed søgte H. C. Firmenich forgæves om at »lade sætte 1 ziirligt Vindue, paa hver Side af Døren, for derved at give dem mere Udseende af Handels-Boutiquver«. ⁷⁰ Pavillonerne var næppe hensigtsmæssige som butiklokaler. De må have virket temmelig små og mørke, omend de ikke blot fik lys fra det halvrunde, spressedelte jernvindue over indgangsdøren; hver af dennes fløje var fra første færd af forsynet med »3 Ruder Engelsk Glas« med tilhørende skodder, hvilket man ikke hidtil har været opmærksom på.

Pavillon i Kronprinsessegade, rykket tilbage 1930
Foto E. Skall

Andre lyskilder end facadens fandtes ikke med undtagelse af en glasdør uden skodder til havesiden i 2 pavilloner.⁷¹

Kiøbenhavnsladet mente allerede i 1805, at den nye gade ikke ville blive nogen »nærsom Gade for den handlende Klasse eller Borgerstanden« uden dog at præcisere hvorfor.⁷² Brolægningen var først

afsluttet i 1806, og fortovet langs pavillonerne lå endnu i august samme år »uplaneret og i de der værende Huller, staae store Samlinger af Vand«, hvilket måske kan have skræmt kunderne væk. Et par af de første lejere klagede i april 1806 og søgte erstatning for det tab, som de påstod at have lidt i deres handel på grund af »den slette Passage i Kronprinsessegade i afvigte Sommer og Vinter«. ⁷³

Den manglende brolægning og det dårlige fortov kan ikke være hele forklaringen på miseren. Politivennen kommer problemets kerne nærmere og bringer samtidig sin løsning, som var »at give Gaden en større Menneskestrøm og Vognfærdsel, med andre Ord ved at gjøre Gaden mindre til en Udkantsgade, eller trække den mere ind i Stadsens Sammenhæng. Dette vilde skee ved at aabne en ny Gade fra Sølvgaden af imellem Adelgade og Rigensgade og i lige Flugt med disse. . . . Ved en saadan Gades Aabning vilde en stor Del af Færse-len til og fra Østerport falde igjennem Kronprindsessegade, istedet for som nu ad Volden eller gjennem Adelgade«. ⁷⁴

Stadsbygmester P. Meyn tog i nogen grad fejl, omend på en arkitekturmæssigt charmerende måde, da han foreslog butikker placeret i hegnet ved Rosenborg Have.

6. Gårde, huse og bygherrer

Den del af Rosenborg Have, som mellem 1800 og 1805 blev solgt som byggegrunde, fik snart udseende af en »temmelig stoer aaben Mark«, hvor »Tømmerstabler og Bygningsmaterialier« hobede sig op. ⁷⁵ I 1806 imponeredes Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn over forandringen med, hvad der havde været en afkrog af haven: »Som et Beviis paa med hvilken Hurtighed man nuomstunder bygger kan følgende tjene. I Prindsessegaden er nu allerede 23 tildeels prægtige Bygninger færdige, hvoraf de 16 ere Gaarde og de 7 Huse«. ⁷⁶

I 1808 var området stort set udbygget. De sidste huller i husrækken lukkes mellem 1811 og 1825. Resultatet blev ialt 20 gårde, 14 huse – begge kategorier med diverse side- og bagbygninger – og et kasernekompleks samt bygninger til et garveri og et brændevinsbrænderi. ⁷⁷

Mere end $\frac{2}{3}$ af de rosenborgske grunde blev bebygget af første-gangsejerne; resten skiftede ejer 1 højst 2 gange før et byggeri blev

påbegyndt.⁷⁸ Følgende blev bygherrer i Kronprinsessegade og de tilstødende strækninger af nabogaderne: Murermestrene J. M. Quist, 4 gårde og 2 huse; P. de Lange, kasernens hovedbygning; J. D. Backhaussen, 1 gård; Birthe Bloms Enke og Sønner, senere Thomas Blom, 3 gårde og 6 huse; M. H. Petermann, 1 hus; Jens Dahl, 1 gård og 3 huse; tømrermestrene A. Hallander, senere murermester Anthon Christoffer Wilcken, 2 gårde og 1 hus; P. C. Sabroe, 1 hus; skibsbygmester L. Larsen, 3 gårde og 1 hus; værtshusholder Carl May, 1 hus; fabrikanterne J. og J. Henriques, 1 gård; stadskonduktør J. H. Rawert, 2 gårde; kommandørkaptajn J. C. Krieger, 1 gård; A. Hallander og J. H. Rawert, udvidelse af kasernen.⁷⁹

Det er karakteristisk for disse bygherrer, at hovedparten var bygningshåndværkere. Mange havde været særdeles virksomme især efter branden i 1795 og skabte sig derved formuer, som blev placeret i byggeri overfor pavillonerne. Det gennemførte de uden dramatik, og ofte havde hver enkelt flere bygninger i arbejde på samme tid. Disse fællestræk gjaldt også deres deltagelse i sider af samfundslivet. Nogle var at finde mellem Stadens 32 Mænd, flere beklædte poster i brandkorpset eller kunne prange med titler fra det borgerlige artilleri. Et mere afslappet samvær kunne adskillige bygherrer nyde som medlemmer af Det københavnske Skydeselskab, hvor der tillige var mulighed for at møde fremtrædende embedsmænd ved gadens anlæg, stadsbygmester P. Meyn og administratoren ved grundenes salg, renteskriver P. Feddersen. Stadskonduktør J. H. Rawert, der både som bygherre og embedsmand virkede ved Rosenborg Have, holdt sig dog borte fra skydeskiven, uden tvivl optaget af sine talrige andre gøremål og sin forfattervirksomhed.⁸⁰

Der er et oplagt præg af klike over disse personer. Hertil kommer, at mange af bygherrerne med deres håndværksmæssige baggrund udover virksomheden som bygmestre også selv har kunnet fungere som arkitekter. Det sidstnævnte må man først og fremmest tiltro J. M. Quist, A. Hallander og J. H. Rawert, som alle var belønnet med Kunstakademiets medaljer.⁸¹

Et almindeligt ønske om grund- og byggespekulation synes at have ligget bag erhvervelsen af naboskab til Rosenborg Have; men i nogle tilfælde spillede andre motiver med ind, således i forbindelse med kasernen, hvor staten ønskede en sådan og lejede det i private entrepri-

ser opførte bygningskompleks.⁸² Fabrikanterne J. og J. Henriques' garveri lå tidligere i Adelgade,⁸³ men forholdene blev åbenbart for trange og bygningerne for ringe, hvorpå virksomheden forlagdes til den nye gade, og et vidtløftigt anlæg med J. M. Quist som bygmester rejste sig omkring gårdspladser med snesevis af nedgravede kar.⁸⁴ En grundejer ved Sølvgade, muremester J. Dahl, byggede et brændevinsbrænderi, hvor en stald til 10 køer gav hjørnekarreen et landligt islæt.⁸⁵ Karetmager James Fife rådede en tid over en lod ved Dronningens Tværgade, hvortil hans hensigt var at »forlægge min Vogn-Fabrick fra ... Christianshavn«; imidlertid opgav han planen og solgte pladsen ubebygget på grund af »mellemkomne Omstændigheder«.⁸⁶ Værtshusholder C. May lod bygge syd for Dronningens Tværgade, og bagest på arealet indrettede han »en aaben Keglebane« samt et lysthus. Han drev altså sit erhverv på egen jord.⁸⁷

Endelig redegjorde J. H. Rawert for sit motiv i en ansøgning om at måtte indlede et byggeri til trods for, at han som nyligt medlem af Rentekammerets bygningsadministration ikke måtte »udføre flere Bygnings-Entrepriser for egen Regning«: Han beboede nu en gård på Sankt Annæ Plads, men skulle han falde bort, ville denne bolig være for stor og kostbar for hans enke. Derfor havde han købt en stor grund i den nye gade, hvor han agtede at rejse »en mindre Gaard af 23 Alens Facade« til enkesæde. Byggepladsen havde han købt »heel« for at være sikker på ikke at få en nabo, »der kunde være ubehagelig for de tilstødede Gaardes Ejere«. Da arealet var større, end enkesædet fordrede, havde han overladt sin svoger, kommandør-kaptajn J. C. Krieger et stykke. På det tilbageblevne ville han bygge en gård, »i Fald han (Rawert) ikke kan faae den Plads, hvorpaa denne sidste Gaard skal opføres, solgt ubebygget efter ønske«. J. H. Rawert hævdede, at det skete »aleene til Bedste for hans Familie, og for at han kan forbeholde sig nogen Lysning ind til den ene Gaard; ligesom han og formeener, at han paa ingen Maade kan komme til at staae i nogen saadan Forbindelse med Haandværkerne, som ved berørte Forpligtelse er søgt at forebygges«. Man troede ham, og til-ladelsen blev givet.⁸⁸

Byggeriet i Kronprinsessegadekvarteret fulgte nøje bestemmelserne fra 1795, hvor hensynet til brandsikkerheden blev sat i højsædet. Der

blev således grundmur til »Gade, Gaard og Naboe«, gavlmure førtes ½ alen op over taget, og murpiller respekterede en mindstebredde på 1 alen; endelig »brækkedes« husene ved gadehjørnerne.⁸⁹

Der blev ikke krævet særlige betingelser overholdt med henblik på facadernes udformning af den art, som blev pålagt de byggende ved Frederiksstadens anlæg et halvt århundrede i forvejen; dengang skulle vinduer og gesimser flugte af hensyn til »Egaliteten«.⁹⁰ Imidlertid underordner bygningerne sig generelt det C. F. Harsdorffske sidebetonede facadeskema,⁹¹ hvor yderfagene trækkes frem som lave risalitter og bærer den meste udsmykning. Dette træk går igen overalt i det københavnske bybillede omkring 1800. Der synes ikke i husrækken at være foretaget banebrydende eksperimenter – heller ikke undfanget »architectoniske Misfostre« – af de disciplinerede håndværksmestre.⁹²

Nogle facader tiltrækker sig dog opmærksomheden. Mellem Sølvgade og Dronningens Tværgade dominerer kasernekomplekset Skt. Annæ Vester 404 og 405; her ses nøgtern militærarkitektur af enkel monumentalitet. Mellem Gothersgade og Dronningens Tværgade fanger hjørnegården Skt. Annæ Vester 1 samt gårdene Skt. Annæ Vester 392 og 394 øjet med deres »Architektske Zirater«.⁹³ Disse gårde hævder sig blandt mere anonyme bygninger og modsvarer der ved havesidens porte, som netop bryder den taktfaste række af pavilloner. Denne strækning af Kronprinsessegade får derfor en særlig karakter; og det ikke mindre ved sine mange herskabelige lejligheder, hvortil adgangen sker fra plankelagte portrum ad fornemt udstyrede trapper. I det hele taget gav de dybe grunde den formående bygherre mulighed for at opføre et omfattende anlæg, hvor forhus, flere sidehuse og tværhus knyttedes sammen ved smigfag, en hævdunden planløsning.

»Den smukke ny Gade ved Kongens Hauge er da nu snart færdig«, skrev Kiøbenhavnsladet i 1804, »og allerede seer man at den burde bære et af de smukkeste Navne som den der virkeligen i sand Skønhed vil udmærke sig blandt sine Søstre«. Derfor lød bladets forslag: »Dannerkronensgade«. Det skortede ikke på andre ideer, »Gavegade«, »Havegade« eller »Bondegade«; den sidste som fortsættelse af Store Kongensgade, Adelgade og Borgergade.⁹⁴

»Kronprindsessens Gade« blev fastsat ved en kongelig resolution

Hovedtrappe. Kronprinsessegade 30, Skt. Annæ Vester 396. C. L. Davids Samling
Foto E. Skall

den 26. oktober 1804 som parallel til »Kronprinsens Gade« i den gamle bydel.⁹⁵ Denne færdselsåre anlagt i 1780'erne var ligesom gaden ved Rosenborg Have som trukket efter en lineal.⁹⁶

7. Beboerne

Den følgende analyse vil omfatte samtlige bygninger med beboelse med det formål at beskrive hvilke lejere, der flyttede ind i de nyindrettede lejligheder, samt hvor meget plads de disponerede over. Der-

Kronprinsessegade 26, Skt. Annæ Vester 394. Bygget af J. H. Rawert 1807
Foto E. Skall

med kan hele gadeanlægget karakteriseres i forhold til nabobydelen, og den rosenborgske grunds to afsnit med Dronningens Tværgade som skillelinie kan sammenlignes indbyrdes.

Folketællingen 1801 gennemførtes inden ejendommene blev taget i brug. Den tilsvarende i 1834 falder for sent, men er udnyttet i et par tilfælde; ønsker man besked om beboerne straks efter gadens anlæg, må man derfor støtte sig til en række mandtaller.⁹⁷ Heri kan

man blot ikke hente oplysning om samtlige beboere, da mandtallerne i de fleste tilfælde alene gælder grundejere eller næringsdrivende, men et enkelt har særlig interesse i denne sammenhæng: Mandtallet til ildstedskat 1812. Denne skat skulle svares af »Ildsteder, være sig Værelser, Kiøkkener, Bryggerier . . . efter de Værelsers eller Aflukkers cubiske Indhold, som de ere bestemte til at opvarme, eller hvori de findes«. Ildstedskatten forordnedes den 6. maj 1812, og sommeren igennem sled rodemestrene trapper under optællingen.⁹⁸

Mandtallets betydning for denne undersøgelse er: a) Det gennemførtes kort tid efter, at gadeanlægget i det store og hele var afsluttet og beboerne flyttet ind; kun husene Skt. Annæ Vester 399 og 401 D var endnu ikke rejst. b) Det meddeler 185 lejerers navne og erhverv eventuelt blot titel, samt hvilken etage disse beboede. Oplysningerne gælder desuden 21 ejere, som selv rådede over en lejlighed i deres ejendom; derimod indgik husstandenes øvrige medlemmer ikke i mandtallet. c) Hver lejligheds antal *opvarmede* rum køkkenet indbefattet opregnes, og deres størrelse angives let tilnærmet af hensyn til en lettere gennemført skatteberegning. d) Mandtallet fandt sted i alle bydele, men tjener her kun til sammenligning med en del af Adelgades vestside.

Vedrørende c) skal det bemærkes, at en lejligheds absolutte rumantal selvsagt ikke fremgår af Ildstedskatten. En stikprøve af forholdet mellem brandtaksationernes rumantal og Ildstedskattens viser i øvrigt, at der i herskabelige ejendomme findes forholdsvis flere rum uden ildsted end i ejendomme med beskednere lejligheder.

Her er det imidlertid forsvarligt at se bort fra denne uoverensstemmelse; antallet af rum med ildsted udtrykker tydeligt den størrelse lejlighed, som en lejer eller ejer *ønskede* at bebo. Ildstedskatten vil således med sine oplysninger kunne tjene til en karakteristik af den rosenborgske grunds beboere og deres boligstandard. Fremover defineres et rum altid i Ildstedskattens betydning; ligeledes indgår de 21 ejere under ét med lejerne.

Ildstedskatten omfatter ialt 34 beboede ejendomme i 1812. Heri er medregnet 2 kasernebygninger, hvor nogle officerer havde lejlighed og måtte betale ildstedskat.⁹⁹ Der tages i denne undersøgelse ikke hensyn til de menige, hvem skatteberegningen ikke angik. Endvidere er der set bort fra lejermål vedrørende et stempelpapirkontor på 2 rum

i kælderens, Skt. Annæ Vester 3, samt et klasselotterikontor på 5 rum i stuen, Skt. Annæ Vester 388.

Af Tabel 1 fremgår en række oplysninger om hver ejendoms antal af lejligheder og rum samt kubikindhold. Det falder naturligt, hvis man vil sammenligne dele af bebyggelsen ved Rosenborg Have, at sætte strækningerne på hver side af Dronningens Tværgade op mod hinanden. Mellem denne gade og Gothersgade findes 676 rum. Fordeles disse på de 120 lejere, bliver der 5,6 rum til hver i gennemsnit. Mellem Dronningens Tværgade og Sølvgade er der 295 rum og 86 lejere, hvilket giver 3,4 rum pr. lejer. Der er med andre ord påvist en karakteristisk forskel på de to afsnit: Mod Gothersgade har hver lejer i gennemsnit 2,2 rum = 65 % flere end lejeren mod Sølvgade, når Dronningens Tværgade vælges som skel.

Differencen øges, hvis man opererer med kubikindholdet. Mod Gothersgade råder 120 lejere over 154.925 kubikalen, hvilket giver 1.291 kubikalen pr. lejer. Tilsvarende disponerer 86 lejere mod Sølvgade over 46.500 kubikalen, altså 541 kubikalen pr. lejer, hvilket betyder, at en lejer mod Gothersgade i gennemsnit har 750 kubikalen = 120 % flere end lejeren i den modsatte ende af arealet.

Generelt har en lejer mellem Dronningens Tværgade og Gothersgade flere og forholdsvis større rum. Det er her, at de herskabeligt indrettede gårde og huse dominerer.

Den indvending kunne gøres, at kasernens lejligheder i Skt. Annæ Vester 404 og 405 burde holdes udenfor sammenligningen, og at det samme skulle være tilfældet med Skt. Annæ Vester 409, som med 2,0 rum pr. lejer virker ligeså atypisk. Tager man derfor hensyn hertil og udelader de nævnte 3 matrikler, får hver lejer mod Sølvgade i stedet for 4,3 rum eller 738 kubikalen i gennemsnit. Forskellen mellem de to strækninger virker da knap så grel med nu »kun« 30 % flere rum og 75 % mere kubikindhold til gunst for lejeren mod Gothersgade.

Vil man sætte hele den rosenborgske grunds bebyggelse i relief, kan den modstilles den vestlige side af Adelgade fra Gothersgade til Sølvgade, der så at sige vender ryggen til.¹⁰⁰ Dette område er i udstrækning identisk med den rosenborgske grund.

Det pågældende stykke af Adelgade omfatter ifølge Ildstedskatten 1258 rum fordelt blandt 455 lejere og ejere, hvilket giver et gennem-

snit på 2,8 rum til hver. Adelgades ældre, lavere og mindre udstrakte byggeri, som blev forskånet for de store ildebrande i det 18. århundrede, viser dermed i én forstand en ringere boligstandard end det nye gadeanlæg, hvor gennemsnittet for hele strækningen fra Gothersgade til Sølvgade bliver 4,7 rum. Et andet forhold er, at Adelgade for en stor del bestod af bindingsværk, hvor Kronprinsessegade fremviste grundmur. Endnu en forskel fremkommer derved, at Adelgade i mindre omfang havde kældere med vaskerum, hvilken bekvemmelighed de fleste gårde og huse i Kronprinsessegade tilbød sine beboere.

Fremdeles var der i Adelgades vestside beboelse i 18 af de ialt 59 ejendommens kælderetager. I Kronprinsessegade var det tilfældet for 25 af de ialt 34 ejendomme, men kvaliteten af dennes kælderlejligheder kan uden videre antages at have været bedre end på den anden side af bagskellet. Går man i højden, var tagetagen i den nye bebyggelse kun i et enkelt tilfælde udlejet som lejlighed i 1812, nemlig bestående af 4 kvistværelser i Skt. Annæ Vester 392. Ellers disponerede lejerne i de store bygninger gerne over nogle loftsværelser med ildsted, sikkert i almindelighed til tyendets brug; til gengæld ses hyppigt lejligheder i Adelgades kvistetager.

Københavns skiftekommission, der efter en forordning af 15. juni 1771 fungerede som skifteret for hovedstadens indbyggere, inddelte de behandlede boer i 9 klasser.¹⁰¹ Næsten alle 206 lejere og ejere i Kronprinsessegadestrøget kan fordeles efter skifteklassetilhør på grundlag af Ildstedskattens opgivelser af navn, erhverv og rangtitel.

Udgangspunktet for denne fordeling er en påstand om, hvilken skifteklasse hver enkelt ville være blevet henført til af skiftekommissionens embedsmænd, hvis den pågældende ejer eller lejer var død og boet taget under behandling i 1812.¹⁰²

I første omgang er rangspersoner talt op. Størsteparten hører til skifteklasse 1; enkelte dog skifteklasse 3. Derpå er alle ikke-rangspersoner fordelt i skifteklasser efter erhverv, idet et vist skøn har måttet råde.

Nogle eksempler vil belyse den valgte fremgangsmåde: Lauritz Nicolai Hvidt var grosserer med bopæl Skt. Annæ Vester 395, men hans daværende titel af justitsråd henfører ham til skifteklasse 1; uden

titel ville han indgå i skifteklasse 4. Konsistorialråd Hans Jørgen Mackeprang, Skt. Annæ Vester 387, hører til skifteklasse 3, fordi titlen viser, at han er gejstlig. Baronesse Lehn, Skt. Annæ Vester 394, hører til skifteklasse 1. Det samme er tilfældet med en række løjtnanter med bolig i kasernen, Skt. Annæ Vester 404 og 405; officersgraden placerede dem automatisk i denne skifteklasse. Muremester Th. Blom, Skt. Annæ Vester 401 C, findes i skifteklasse 5, mens Simon Lauritz Bie fra Skt. Annæ Vester 388, der som kgl. klasselotteriinspektør var en lavere embedsmand, tilhørte skifteklasse 2. Til sidst stads-konduktør J. H. Rawert med bopæl i »Enkesædet«, Skt. Annæ Ve-

Tabel 1. Den rosenborgske grunds matrikler 1812

Skt. Annæ Vester a)	Lej- lighe- der	Rum med ildsted b)	Rum med ildsted i gn.snit pr. lejl.	Kubik- alen pr. matr.	Kubikalen i gn.snit pr. lejl.	Kubikalen i gn.snit pr. rum
3	5 ^{c)}	20	4,0	3985	797	199
2	5	19	3,8	3032	606	159
1	4	37	9,3	8823	2206	252
384	5	29	5,8	4859	872	168
385	5	28	5,6	7845	1569	280
386	5	28	5,6	6650	1330	238
387	5	19	3,8	3749	750	197
388	4 ^{d)}	19	4,8	3519	880	185
389	5	42	8,4	9972	1994	237
390	5	27	5,4	4505	901	167
391	5	41	8,3	11191	2238	273
392	5	48	9,6	13737	2748	286
393 A	5	21	4,3	4917	983	224
393 B	5	17	3,6	2247	449	132
394	4	38	9,5	11457	2864	302
395	5	45	9,0	13122	2624	292
396	4	42	10,5	12904	3226	307
397	9	41	4,6	9100	1011	222
398	6	25	4,2	5322	887	213
399	ubebygget					
400	7	22	3,1	4403	629	200
332	5	20	4,0	3011	602	151
333	5	20	4,0	3001	600	150
334	7	28	4,0	3574	511	128

Tabel 1 fortsat

Skt.	Lej- lighe- der	Rum med ildsted b)	Rum med ildsted i gn.snit pr. lejl.	Kubik- alen pr. matr.	Kubikalen i gn.snit pr. lejl.	Kubikalen i gn.snit pr. rum
Dronningens Tværgade						
401 A	5	30	6,0	6335	1267	211
401 B	5	33	6,6	7296	1459	221
401 C	5	27	5,4	5163	1033	191
401 D	ubebygget					
402	8	22	2,8	2789	349	127
403	ubebygget, indgår i kasernen					
404	7	13	1,9	2155	308	166
405	5	15	3,0	2782	556	185
406	8	28	3,5	3633	454	130
407	5	22	4,4	4495	899	204
408	4	20	5,0	2674	669	134
	8	33	4,1	4497	562	136
409	26	52	2,0	4681	180	90
Ialt	206	971	4,7	201425	978	207

a) Skt. Annæ Vester 397 har lejligheder i baghuset, men disse er regnet under ét med forhusets; ligeså Skt. Annæ Vester 409. Skt. Annæ Vester 408 består af 2 gadebygninger.

b) herunder køkkener, loftsrum, men ikke vaskerum.

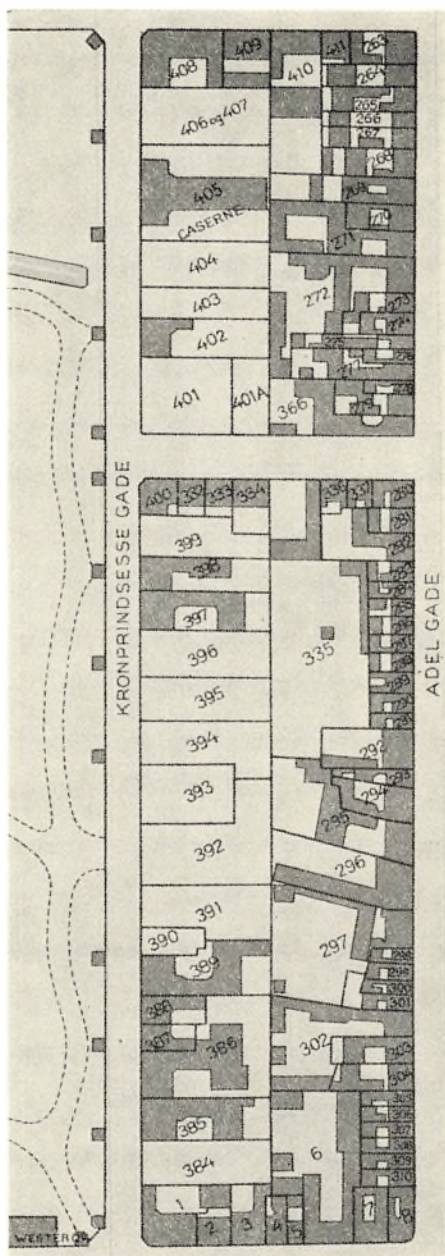
c) undtaget et lejemål på 2 rum i kælder til stempelpapirkontor.

d) undtaget et lejemål på 5 rum i stuen til klasselotterikontor.

Kilde, se note 98.

ster 394: Hans professorat ved Kunstakademiet kunne have rubriceret ham i skifteklasse 3, men da han fra 1807 havde titel af justitsråd – hans magistrale embede var i øvrigt hans hovederhverv – regnes han til skifteklasse 1.

Skifteklasse 6, som angår fallit- og opbudsboer, udgår af indlysende grunde ved fordelingen; derimod er der tilføjet en kategori, som skiftekommissionen ikke opererede med, til »Andre«, fordi et mindre antal lejeres erhverv eller rang ikke har kunnet fastslås. Det drejer sig om 4 mænd, som Ildstedskatten blot kalder »Hr«, og 10 kvinder, hvoraf 1 kaldes »Enke«, 2 »Jomfru« og de øvrige »Madam«. De fleste af disse kvinder tilhører sandsynligvis skifteklasserne 4 og 5.

Den rosenborgske grund samt Adelgades vestsider med det opførte indtil 1807. Matriklerne hører under Skt. Annæ Vester kvarter. Udsnit af kort udarbejdet af Stads-konduktørens Direktorat 1955. Original målestok 1 : 2000, her let formindsket.

Yderst tv. Rosenborg Have med pavillonerne. Den slyngede gang stammer fra omlægningen til engelsk havestil afsluttet 1806.

Øverst parallel med Sølvgade den senere tilkastede dam

Enker, hvis ægtefælles rangsbenævnelse eller erhverv fortsat skrives med i mandtallet, er placeret i henhold hertil, f.eks. er admiralinde Frederikke Ursin, Skt. Annæ Vester 3, henført til skifteklasse 1. Endelig er 6 »Fruer« og 1 »Frøken«, hvis benævnelser afspejler, at der er tale om rangspersoner, alle regnet med under skifteklasse 1.¹⁰³

Resultatet af denne fordeling fremgår af Tabel 2. For til en begyndelse at sætte den rosenborgske grunds ejere og lejere i relief til Københavns befolkning som helhed, rummer Tabel 2 endnu en fordeling, som her hævdes at være i det mindste groft repræsentativ for hovedstaden.

1081 skifter fra årene 1812/1813, eller ca. 1/5 af samtlige fra de to år, er udvalgt systematisk fra »Generalregister 8, 1812-13«, og derpå fordelt i skifteklasser.¹⁰⁴ Skifteklasse 6 er fremdeles udeladt. Eftersom de menige i kasernen i Kronprinsessegade ikke indgår i undersøgelsen, er der taget hensyn hertil ved udeladelse af skifteklasse 8 og 9 i sammenligningen.

Det fremgår tydeligt, at der i bebyggelsen på den rosenborgske grund er en stærk koncentration af civile og militære personer fra skifteklasse 1 i forhold til hele København. Det ses videre, at skifteklasse 4, »anselige og formuende borgere og indvånere«, træffes ved Rosenborg Have i et forholdsvist større antal end i hovedstaden som helhed. Omvendt udgør det jævne borgerskabs håndværkere, handlende og andre fra skifteklasse 5 en relativt reduceret gruppe. Det behøver næppe kommentar, at tjenestefolk fra skifteklasse 7 ikke er repræsenteret som lejere eller ejere i kvarteret.

Det gælder som hovedregel, at Kronprinsessegadestrøget tiltrak samfundets etablerede lag. Disse satte pris på højt til loftet og udsigt over Rosenborg Have og magtede at betale for den standard, som bygherrerne her kunne tilbyde. Alene skifteklasse 1 omfatter 38,8 % af lejerne på arealet. Denne klasse er ganske vist en broget sammensætning af militære embedsmænd spændende fra løjtnanter til admiraler samt civile fra hof, centraladministration og magistrat, endvidere betitlede handels- og håndværksmatadorer ofte tilmed med høje charger indenfor borgervæbning og brandkorps; men med sit store antal har disse beboere sat deres særlige præg på gaden med de små pavilloner.¹⁰⁵

Betragter man dernæst fordelingen på hver sin strækning af områ-

det med Dronningens Tværgade som skillelinie, ses det, at repræsentanterne for skifteklasse 1 i endnu højere grad klumper sig sammen mellem Gothersgade og Dronningens Tværgade. Sagt på en anden måde: I godt og vel hver anden lejlighed var man i 1812 på denne strækning sikker på at møde en lejer eller ejer, som var rangsperson, mens man mod Sølvgade kun var heldig i hver fjerde. Til gengæld blev man så her særligt belønnet i kasernekomplekset, hvor 10 officerer eller næsten halvdelen af den sidstnævnte stræknings rangspersoner hørte til skifteklasse 1.

Med hensyn til skifteklasse 4 findes dens medlemmer forholdsvis oftere mod Gothersgade end mod Sølvgade. Til den sidstnævnte gade må man søge, hvis man ønsker at træffe det jævne borgerskab, og fremfor alt bør man da gå ind i Skt. Annæ Vester 409. I denne ejendoms for- og baghus, som bliver gennemgået nøjere nedenfor, tilhørte ikke mindre end 22 af ialt 26 lejere skifteklasse 5, 2 indgik i skifteklasse 8, 1 i skifteklasse 2 og 1 i »Andre«.

Kasernen, Skt. Annæ Vester 404 og 405, med sine officerslejligheder og Skt. Annæ Vester 409 med de mange små lejligheder ligger som enklaver på den rosenborgske grounds nordlige del; men selvom man derfor ser bort fra disse matriklers 36 lejere, beholder strækningen klart sit præg.

Befolker man kasernen med de 650 menige soldater, som den var beregnet til at huse, og som hidtil ikke er indgået i karakteristikken af gadeanlægget, har de uden tvivl sat deres præg på gadebilledet. Der har været larm og kommanderen samt en farvepragt, som med hensyn til det sidste næppe har afvejet meget fra beboerne i Skt. Annæ Vester 394, 395, 396 og 397. I disse 4 ejendomme syd for Dronningens Tværgade dominerede »mørkeblaa Uniformer med . . . store gyldne Epauletter . . . Blanke Støvler, stramme Kjoler, blinkende Sabler, store trekantede Hatte, Ordner og Guldresser«. ¹⁰⁶ Her boede flere officerer, som var medlemmer af den J. H. Rawertske og J. C. Kriegerske familiekreds.

Med traditionel tankegang kan man tale om en jævne og en finere del af Kronprinsessegade, en forskel som understreges af andre kilder. Rangskatmandtallet nævner 29 personer på den rosenborgske grund i 1812. ¹⁰⁷ Kun 4 var bosiddende nord for Dronningens Tværgade. Til sammenligning med den relevante del af Adelgades vestside

Tabel 2.	Repræsentativt udsnit på ca. 1/5 af Københavns 1812/1813 afdøde befolkning				Lejere og ejere i Kronprinsessegade fra Gothersgade til Sølvgade				Lejere og ejere fra Gothersgade til Dr. Tværgade	Lejere og ejere fra Dr. Tværgade til Sølvgade		
	Skifte- klasse	Antal	%	Vægtende faktor	%	Antal	%	Vægtende faktor	%	Antal	%	Antal
1	45	4,2	1,67 ^{a)}	7,0	80	38,8	1,11 ^{a)}	43,1	58	48,3	22	25,6
2	90	8,3	1,67	13,9	19	9,2	1,11	10,2	10	8,3	9	10,5
3	27	2,5	1,67	4,2	5	2,4	1,11	2,7	5	4,2	0	0
4	35	3,2	1,67	5,3	21	10,2	1,11	11,3	15	12,5	6	7,0
5	417	38,6	1,67	64,5	61	29,6	1,11	32,9	23	19,2	38	44,2
7 ^{b)}	32	3,0	1,67	5,0	0	0	1,11	0	0	0	0	0
8	225	20,8	—	—	2	1,0	—	—	0	0	2	2,3
9	210	19,4	—	—	1	0,5	—	—	0	0	1	1,2
Andre	—	—	—	—	17	8,3	—	—	9	7,5	8	9,3
Ialt	1081	100,0	—	99,9	206	100,0	—	100,2	120	100,0	86	100,1

a) For at beregne procentfordeling af skifteklasserne 1-7 alene, multipliceres den første række procenttal med en faktor, der fremkommer ved division af summen af de 9 skifteklasser plus Andre med summen af skifteklasserne 1-7.

b) Skifteklasse 6, fallit- og opbudsboer udgår.

Kilde, se note 98, 101, 102, 104.

kan det nævnes, at her kun noteredes 5 personer og det for hele strækningen fra Gothersgade til Sølvgade.

Hesteskat svarede i Kronprinsessegade i 1825, hvor der i denne forbindelse blot er taget hensyn til »hver Hest som underholdes til Pragt, Bequemmelighed eller Fornøielse«, af 25 heste fordelt mellem 10 ejere, som alle var bosiddende mellem Gothersgade og Dronningens Tværgade. I den tilsvarende del af Adelgade gjaldt samme beskatning 6 heste tilhørende 3 beboere.¹⁰⁸ I Kronprinsessegade drejede det sig blandt andet om de gamle kendinge skibsbygmester L. Larsen med 3 heste og fabrikant J. Henriques 4 heste, endvidere højesterets-assessor Hans Rosenkilde og grosserer L. N. Hvidt hver 2 heste samt grosserer Christian Nathan David 3 heste.

Til sidst et mandtal, hvor man på en usædvanlig måde får karakteriseret lejerne. Rodemestrene, som i sommeren 1819 skulle beregne »Præste-, Degne- og Klokkerpenge«, traf ikke alle hjemme i Kronprinsessegade: én »ventes om 14 Dage fra Landet«, en frue var »For Tiden i Norge«. Den slags ophold udenfor voldene har beboerne i en hvilken som helst gade i København ikke kunnet tillade sig.

Der er et oplagt sammenfald mellem de store lejligheder og koncentrationen af personer fra skifteklasse 1 på Kronprinsessegades sydligste strækning. Københavns elite var repræsenteret her i rigt mål, også senere i århundredet.¹⁰⁹ Med E. Nystrøms ord blev »hele den nye Husrække fra Gothersgade og i hvert fald til Dronningens Tvergade . . . Hjemsteder for Stadens rigeste Bourgeois og Adelen«. ¹¹⁰ Kun disse evnede at betale huslejen her, hvor grundpriserne havde ligget højest ved auktionen og det forholdt sig tilsvarende med ejendommens vurderingssummer.

Af de 34 ejendomme, som rummede lejligheder, var kasernens hovedbygning, Skt. Annæ Vester 405, i statseje i 1812; de øvrige 33 var fordelt mellem 25 private ejere.¹¹¹ 7 ejere tilhørte skifteklasse 1, 3 skifteklasse 2, endelig 3, 9 og 3 henholdsvis skifteklasserne 3, 4 og 5. Skifteklasserne 1 og 4 repræsenteredes således ved ialt 16 personer, hvilket ikke forbavser.

21 af de 25 private ejere boede under eget tag i Kronprinsessegade; dertil kom Frederik Christian Rasbech, hvem Skt. Annæ Vester 393 A og B tilhørte, men som selv boede til leje i en af skibsbygmester L. Lar-

sens ejendomme, Skt. Annæ Vester 3, få skridt borte. De resterende 3 ejere havde ikke til huse på den rosenborgske grund.

6 ejere af de 21 foretrak at bo i stueetagen, mens 11 indrettede sig på 1. sal, 3 valgte 2. sal; kun 1 trodsede trappen til 3. sal. Gennemgående ønskede ejerne at bo lavt, flertallet på den traditionelt fornemme beletage, som i facaden understreges af kordongesims, krones af fordybninger med antikke friser i stuk og hvis vinduer i yderfagene gerne dækkes af frontoner.

I denne sammenhæng er det værd at mærke sig forholdene i kælderen. I hovedbygningen, Skt. Annæ Vester 405, residerer obersten på 1. sal, mens løjtnanterne må fortrække til 2. og 3. sal. I nabobygningen, Skt. Annæ Vester 404, bor »Opsigtsmanden« i kælderen, regimentsfeltkæren i stueetagen, og på 1. sal må en kaptajn dele plads med to løjtnanter. Uden undtagelse bebor andre af den sidstnævnte grad 2. og 3. sal. Den militære »hakkeorden« bestemmer åbenbart placeringen!

Der var, som det er fremgået, ialt 206 lejere og ejere. Trækker man de 21 ejere fra, kan man fordele de 185 lejere efter disses respektive skifteklasser på de forskellige etager. Hensigten er at få belyst, hvorvidt lejere fra en bestemt skifteklasse også optræder på samme niveau i bygningerne. Tabel 3 viser fordelingen.

Tabel 3. Den rosenborgske grunds lejere fordelt på etager efter skifteklassetilhør

Skifteklasse	1	2	3	4	5 ^{a)}	8	9	Andre	Ialt
Kælder	0	1	0	0	24	0	1	1	27
Stue	15	0	3	1	11	1	0	2	33
1. sal	15	4	1	5	7	0	0	2	34
2. sal	22	3	0	4	8	1	0	5	43
3. sal	18	6	0	3	8	0	0	5	40
4. sal	3	3	0	0	0	0	0	2	8
Ialt	73	17	4	13	58	2	1	17	185

a) Skifteklasse 6 og 7, fallit- og opbudsboer samt tjenestefolk, udgår.

Kilde, se note 98, 101, 102, 104.

Det generelle indtryk er, at den enkelte skifteclasses repræsentanter fordeler sig ligeligt over etagerne. Det kunne ventes på forhånd, at ingen rangspersoner ønskede at bo i kælderen, og det er så meget

mere naturligt, at skifteklasse 5 næsten er enerådende her, hvor håndværks- og butiksnæringen udøves.

Selv om skifteklasse 1 er en alsidigt sammensat gruppe med vidt forskellige indtægtsforhold, underbygger en gennemgang af denne den talrigeste skifteklasse med 73 lejere ikke en hypotese om, at denne gruppes højeste i rang fortrinsvis skulle være at finde på de lavere, fornemste – og dyreste – etager; dels hindredes dette af ejerne, som netop beslaglagde en god portion af lejlighederne på dette plan, dels var man uden tvivl tilfreds, når blot slottets spir mellem havens trækroner var i sigte.

De andre skifteklasser synes talmæssigt for beskedne til, at der forsvareligt kan sluttes noget ud fra deres internt statusmæssige forhold og til en bestemt etageplacering. Endelig er en opdeling af lejerne på den rosenborgske grounds to afsnit resulteret i, at der såvel nord for som syd for Dronningens Tværgade findes den samme nogenlunde ligelige fordeling af hver enkelt skifteklasse på etagerne.

»Kælderfolket« består af 27 lejere. De findes regelmæssigt over hele strækningen, 9 nord for Dronningens Tværgade, og 18 syd for på det godt og vel dobbelt så lange stykke mod Gothersgade. 1 af lejerne er betegnende nok underofficer, og ikke mindre end 14 kaldes værtshusholdere, 3 skomagere blander sig med 2 øltappere, 1 thehandler og 1 theskænker. Et par høkere, 1 snedker og 1 »Madam« uden nærmere præciseret erhverv samt »Opsigtsmanden« ved kaserne afslutter rækken. Mon disse næringsdrivende kæmpede med de samme vanskeligheder som kollegerne i pavillonerne overfor?

Det samlede befolkningstal i 1812 oplyser Ildstedskatten intet om; det kan dog anslås med støtte i Marcus Rubins beregning, hvorefter en københavnsk husstand i 1801 bestod af 4,2 personer.¹¹² Udfaldet bliver da $206 \times 4,2 = 865,2$ personer, hvilket synes for lavt; tyendeholdet var uden tvivl forholdsvis stort i de mange herskabelige hjem i Kronprinsessegade, og dertil kommer nogle logerende, hvilket vil øge beboertallet en del. I 1834 angiver folketællingen dette til 1187 for samtlige matrikler ved Rosenborg Have, idet kasernens officerer og menige ikke er talt med. Skønmæssigt har beboertallet da ligget mellem 900 og 1000 i 1812.¹¹³

Det område af Adelgade, som der flere gange er blevet sammenlignet med, havde ifølge Ildstedskattens opgivelser 455 lejere og ejere

i 1812. Ganget med M. Rubins husstandstal fås 1911 personer, mens folketællingen i 1834 havde 2509 til facit. Der kan således til det nye gadeanlægs andre dyder – grundmur, flere og større rum pr. lejer – lægges en væsentligt mindre befolkningstæthed.

8. *En lejekaserne ved Rosenborg Have*

»Jeg tør paastaae, at ikke een blandt ti af de nye Bygninger, jeg hidtil har set, ere bygte for de lavere Stænder«, erklærede en skribent i 1807 om det københavnske byggeri i almindelighed.¹¹⁴ Denne påstand turde gælde for Kronprinsessegade, og man kan udmærket følge ham, når han videre udvikler, at alle værelser indrettes »efter Middelstandens og de høiere Stænders Tarv og Beqvemmelighed«. Om byggeriet alene skete i »egennyttige Hensigter«, som det hævdes, er vanskeligere at trænge til bunds i.

I stadskonduktør J. H. Rawerts forslag af 1. juli 1795 om at skaffe byggepladser på en del af Rosenborg Have var der udelukkende tænkt på dem, som mistede ejendom ved gadereguleringen.³ Derimod blev grundene langs den nye gade efter den kongelige resolution af 11. september samme år ikke blot forbeholdt dem, som direkte berørtes af reguleringen, men enhver interesseret kunne nu komme i betragtning. I 1797 og dermed før auktionen var stadsbygmester P. Meyn inde på den tanke, at man, hvis det skønnedes nødvendigt, kunne opføre boliger for fattige familier blandt andet i »den nye Gade som formenes at anlægges ved Rosenborg Hauge«.¹¹⁵

Ovenfor blev den enklave berørt, hvor et meget stort antal håndværkere fra skifteklasse 5 boede til leje. Skt. Annæ Vester 409 benævnt Sølvgade 7 indtil nedrivningen i 1959, må afgjort have stillet den tidligere citerede kritiker tilfreds. I en auktionsplakat fra 1809 hedder det nemlig om denne ejendom: »Saavel For- som Baghuus ere indrettede til Vaaning for smaae Familier«. ¹¹⁶ Den var ikke opført på opfordring af nogen myndighed, og der synes ikke at have ligget specielt ideelle motiver bag fra byherrens side.

Denne var murermester Melchior Henrich Petermann, bekendt ved sin indsats under branden i 1795, hvor han var med til at redde Holmens Kirke fra flammerne. Ved sin død i 1803 beklædte han posten som vicebrandmajor.¹¹⁷

Denne holstenske murersvend havde i 1768 fået forelagt opgaven til sit mesterstykke, »een vel proportioneret Adels Gaard af Muurverk«. ¹¹⁸ Senere byggede han blandt andet Store Kongensgade 81, forestod opførelsen af højen på Holmens Kirkegård for de faldne i 1801 og fungerede 1789-93 som oldermand for det københavnske murer- og stenhuggerlav. ¹¹⁹ I 1790'erne og til sin død var M. H. Petermann beskæftiget med reparationsarbejde samt om- og tilbygning for stat og private. Sammen med kollegaen Johan Christian West havde han en årrække kontrakt på murerarbejde ved Søetaten »uden og inden for Holmen« herunder Nyboder.

M. H. Petermann mødte frem den 21. august 1800 ved auktionen over den rosenborgske grund. Vicebrandmajoren fik tilslag på hjørnegrunden mod Sølvgade, da han bød 1 rdl. 88 sk. pr. kvadratalen, og 30 × 69 alen skiftede ejer. Han var den eneste ved denne lejlighed, som betalte kontant. ¹²⁰ I oktober tilbød M. H. Petermann at købe og nedbryde den del af Rosenborg Haves mur mod Sølvgade, som stod langs hans nyerhvervede grund, ialt 100.000 mursten på kampestenssokkel. ¹²¹

Grunden blev først tilskødet murermesteren den 19. januar 1801, ¹²² men mere end en måned i forvejen havde han truffet forberedelse til sit byggeri. Han søgte Erstatningsfonden om tilladelse til at fylde overflødig jord fra sin byggeplads ned i den »Mellem Grøft«, der lå syd for grunden, og som derfor hindrede adgang fra Dronningens Tværgade. ¹²³ Transport af byggematerialer via Sølvgade var åbenbart ikke mulig endnu.

Ved nytårstid 1801 var tegningen til M. H. Petermanns byggeri til godkendelse hos myndighederne. Hans hensigt var at opføre 2 grundmurede bygninger, den ene som forhus til Sølvgade, 9 fag lang og 4 etager høj med kælder samt vinkeltag; den anden som fritliggende baghus parallelt med forhuset og med samme antal fag og etager uden kælder men med halvtag. ¹²⁴

Opførelsen kan følges i grove træk. I foråret 1801 må det egentlige håndværksarbejde være påbegyndt efter planering af grund og udgravning af kælder. I oktober havde glarmesteren forsynet forhusets kælder og stue til Sølvgade med engelsk glas og resten af samme bygning og hele baghuset med ordinært glas. Baghuset erklæredes »fuldfærdig« midt i december. I foråret 1802 arbejdede smeden i

forhuset med blandt andet beslag til tagvinduer, gadedørs- og lokumsnøgler, og i maj kunne samme håndværker sætte lås i gadedøren. På dette tidspunkt fik M. H. Petermanns søn, Didrich Henrich, som også var murermester, udskrevet synsmestre til prioritetsvurdering af »mit ny opbygte Huus under Nr 13 A i Sølv Gaden beliggende«. Grunden var blevet delt, da sønnen den 4. januar 1802 havde overtaget den knapt færdige ejendom, efter 1806 Skt. Annæ Vester 409, mens faderen beholdt den vestlige del af arealet, som var omgivet af et plankeværk, og »en Deel Tømmer som tilhugget som utilhugget« lå opstabledet der.¹²⁵

Det opførte var vel ikke nogen »Adels Gaard«, men C. F. Harsdorffs stil satte dog sit præg på forhusets facade til Sølvgade, hvor de 5 midterste fag lå »i en Fordybning og Endepartierne i et Forspring, som i 1 ste Etage er ziret med mured Qvadere«. Kordongesimsen, som skulle holde sammen på fagene, var heller ikke glemt.

Ejendommen bestod af 26 lejligheder. Forhuset rummede 18, heraf 2 i kælderen og de øvrige fordelt med 4 på hver af de 4 etager. En kælderlejlighed vendte både til gade og gård, mens de højereliggende lejligheder for det halve antals vedkommende kun havde udblik til gaden, de andre derimod til baghuset over en »maadelig«, brolagt gårdsplads med brønd og 3-sædet lokum.

En kælderlejlighed indeholdt 2 værelser på 2 fag og 2 på 1 fag samt forstue og køkken med åben skorsten. I det ene af de store rum en vindovn, i det andet var der en »Høker-Boutiqve med fast Disk med Skuffer og nogle Hyller«.

Forhusets andre lejligheder bestod hver af 1 værelse på 2 fag og 1 på 1 fag samt køkken med åben skorsten. I det store værelse sås er. bilæggerovn. Trappen var anbragt i bygningens midterste fag og førte i 1 løb til hver etage; fra trapperummet gik man direkte ind i opholdsrummene.

I det selvstændige baghus uden kælder fandtes 8 lejligheder, 2 på hver etage og alle med udsigt både til gårdspladsen og til nabogrunden. Fra trappen midt i bygningen og fremdeles uden forstuer fik man adgang til de forskellige lejligheder, hver med 1 værelse på 2 fag, 1 værelse på 1 fag og køkken med åben skorsten. I det store værelse var der bilæggerovn.

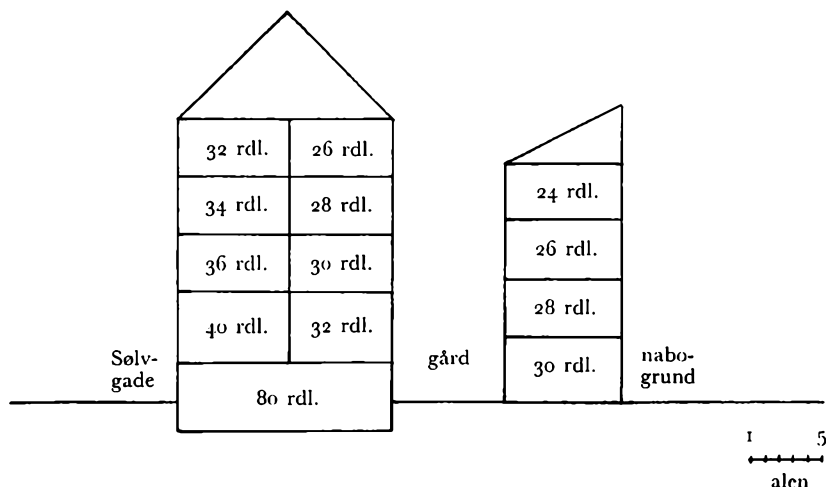
Under begge bygningers tegltage var der indrettet afdelinger til

Sølvgade 7, Skt. Annæ Vester 409. Bygget af M. H. og D. H. Petermann 1802.
Kvistene er tilføjet senere. Nedrevet 1959. Foto i Bymuseet

brænde samt tørreloft, og på trappeafsatserne kunne beboerne benytte trævaske. Gipsede lofter og hvide vægge er alt, hvad der kan meddeles om rummenes udseende bortset fra køkkenernes »Retterbænk, Hylde og Rekke«; dog var der delvis malet med limfarve i kælderlejlighederne. Ejendommen var ikke den rette, hvis man tragede efter mahognigelændere, fyldingsdøre med messingbeslag, forgyldte lister og lofter med stukkatur!

Det kan fastslås med nøjagtighed, hvad der betaltes i årsleje for de enkelte lejligheder fra påskeflyttedag 1805 indtil mikkelsflyttedag 1809. Det særlige regnskab, som førtes af administratoren for D. H. Petermanns arrest- og opbudsbo i forbindelse med den langtrukne behandling af faderens – vicebrandmajorens – dødsbo i disse år, angiver, hvilket beløb hver enkelt lejer skulle erlægge fra halvår til halvår, men det oplyser ikke, hvor i ejendommen den pågældende boede. Imidlertid placerer et dokument fra 1808 indeholdende en kollektiv opsigelse af lejerne disse med navns nævnelser på begge huses forskellige etager; men nu fremgår det ikke, om de i forhuset boede til gade eller gård.

Tværsnit af Skt. Annæ Vester 409 med angivelse af årslejen

På hver etage i forhuset betalte 2 lejere et højere beløb end de 2 andre. Det høje beløb må traditionelt gælde for lejlighederne til gaden, det lave for de tilsvarende til gården. Eftersom lejerne navne er kendt, kan oplysningerne kombineres, og dermed kan det afgøres, hvad der måtte præsteres på hver etage i forhuset til gade eller gård. Det kan blot ikke præciseres for nogen af bygningerne, om lejerne disponerede over en bolig til højre eller til venstre for trappen, hvilket dog i denne sammenhæng er uden interesse. Resultatet ses på tværsnittet, hvor det Petermannske udlejningskompleks er skitseret.

Størst husleje betales for en $4\frac{3}{4}$ alen høj »Vaaningkielder«, hvor der var 1 værelse mere end højere oppe i forhuset og tillige fandtes butikslokale. En lejlighed i stuen til gaden indtager også en særstilling; udover den attraktive beliggenhed var der her 5 alen til loftet mod 4 alen i de andre forhuslejligheder – tilmed begunstigedes udsynet i stuen som i kælderen af gadevinduerne bedre glaskvalitet. Stuelejlighederne til gården stempledtes derimod af denne orientering og takseredes i rigsdalere som en lejlighed lige under taget til gaden.

Huslejen er ellers med matematisk præcision afhængig af, hvor i ejendomskomplekset man befinder sig, mest nærmest gaden, mindst højst oppe i baghuset, hvor etagehøjden i stuen når $4\frac{1}{2}$ alen mod 4 alen på de følgende etager.

Til de nævnte lejebeløb i tværsnittet, som gælder uændret for perioden 1805 til 1809, kommer afgifter til renovation, skorstensfejning samt i nogle tilfælde vægterpenge og kvadratskat. Alle beløber sig sammenlagt til et sted mellem 2 og 5 rdl. årlig.

Hvad var lejerne i april 1805 fra påskeflyttedag? Der var ikke fuldt udlejet, men af de 24 lejere var 9 håndværkere, 6 arbejdsmænd, 2 matroser, 1 konstabel og 1 »Fanevagt«, 2 værtshusholdere, 1 spækhøker, 1 værkskriver samt en enke uden angivelse af erhverv. Spækhøkeren og den ene værtshusholder boede i de store forhuskældere, og stuelejlighederne til gaden var udlejet til den anden værtshusholder og en skomager. De øvrige professioner er jævnt fordelt over resten af ejendommen. Talmaterialet er for lille til, at der kan lægges nogen sikker statusmæssig tendens i det forhold, at det halve antal af de 6 arbejdsmænd fandtes på baghusets 3 øverste etager, hvor lejen var billigst.

De fleste af håndværkerne var beskæftiget med byggeri. En byg-

ningshåndværker tjente inden krigen 1807-1814 125 rdl. årlig ifølge M. Rubin.¹²⁶ Huslejen har da udgjort 20-30 % af disse lejerers årsindtægt. Eftersom »ingen anstændig Familie, der vil leve med og efter sin Tidsalder, bo under 150 til 200 Rigsdaler« om året omkring 1807, har en røst i samtiden fældet sin dom over Petermanns lejekaserne! Byggeriet var da også nærmest for »ganske uformuende familier, som ej hører under fattigvæsenet«. Et boligprojekt for sådanne lejere blev i 1803 ansat til henholdsvis 18½ rdl. og 28 rdl. i årlig husleje afhængig af, hvilken forrentning bygherren ønskede af sin kapital.¹²⁷

I april 1805 var der 2 ledige lejligheder, begge i baghuset. I oktober 1808 stod kun en enkelt lejlighed tom, og i sommeren 1812 melder Ildstedskatten fuldt hus. Spørgsmålet melder sig naturligt, hvor hyppigt lejerne flyttede til og fra ejendommen i Sølvgade. Af 24 lejere i april 1805 var 12 tilbage i oktober 1808, men kun 6 i sommeren 1812. Af 25 lejere i oktober 1808 var 9 tilbage i sommeren 1812. Over disse perioder af 3-4 års varighed lå udskiftningen således på 50-64 %, hvilket til fulde bekræfter datidens københavnske flyttegåde, hvad så end årsagen hertil var i hvert enkelt tilfælde.¹²⁸ I øvrigt fremgår det af det benyttede regnskabsmateriale og af Ildstedskatten, at der ikke fandt noget internt flytteri sted.

Det ses ingen steder, hvor mange beboere ejendommen rummede ialt. Sætter man derfor atter den københavnske gennemsnitshusstand til 4,2 personer i 1801, har den fuldt udlejede ejendom i 1812 været beboet af $26 \times 4,2 = 109,2$ personer. Antager man, at børneflokken var forholdsvis større i det såkaldt jævne befolkningslag, som disse Sølvgadebeboere må regnes for at høre til, samt tager nogle logerende med, har antallet været endnu større. Folketællingen 1834 angiver beboertallet til 161. Formodes omkring 130 personer, hvilket sikkert er i underkanten, at have befundet sig i ejendommen i 1812, giver det fordelt på de 52 rum i Ildstedskattens forstand 2,5 personer pr. rum.

Til sammenligning med hele den rosenborgske grunds bebyggelse kan man en sidste gang bruge dette rumbegreb. Befolkningen her sattes skønsomt ovenfor til mellem 900 og 1000 personer i 1812, og der fandtes 971 rum, hvilket giver ca. 1 person pr. rum. Der har kort sagt været »trængsel« i rummene i Skt. Annæ Vester 409,

hvor kubikindholdet tilmed var forholdsvis mindre end i de andre ejendomme. Dertil kommer den indkvartering, som krigstilstanden førte med sig; fra november 1807 til samme måned i 1809 var 1-5 soldater til stadighed indkvarteret i ejendommen ved Sølvgade, mens forholdene for de øvrige huse og gårde ved Rosenborg Have er ukendt.

9. Afslutning

Samtiden så straks som også eftertiden, at Kronprinsessegade blev »en af de skønneste i København« og dermed »en sand Prydelse for Staden«. ¹²⁹ Byens eneste regulære parkgade og usædvanlig ved sine pavilloner afsluttede genopbygningen efter branden i 1795, ligesom der med gårdenes og husenes facader blev sat punktum for C. F. Harsdorff-tidens smag.

Knap var kvarteret ved Rosenborg Have gjort klar til indflytning for de sidste repræsentanter for den glimrende handelsperiodes etablerede borgere, før det engelske bombardement i 1807 satte skel ved at lægge andre bydele øde og således bane vej for en ny byggestil i C. F. Hansens ånd.

HENVISNINGER OG NOTER

LA.= Landsarkivet for Sjælland mv. RA.= Rigsarkivet. SA.= Københavns Stadsarkiv. Efd.= Erstatningsfonden. Rtk.= Rentekammeret. HMKbh.= Historiske Meddelelser om København. Delib.prot.= Deliberationsprotokol. Kor.prot.= Korrespondanceprotokol.

Alle trykkesteder er København.

1. C. Bruun: Kjøbenhavn III, 1901, s. 696 ff.
2. RA. Rtk. Bygningskontor. Kommunicerede kgl. resolutioner, 1800, nr. 569.
3. J. H. Rawert: Udførlig Beretning om ... Ildebrand i København 1795, 1800, s. 49.
4. RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot., 1795, B, nr. 256.

5. SA. Efd. Delib. prot., A, nr. 1.
6. Collegial Tidende, 1798, s. 676.
7. H. Langberg i HMKbh. 4. rk. II, 1950, s. 341.
8. E. Nystrom: Kongens Have, 1938, s. 45.
9. SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 690.
10. Memoirer og Breve XII. En københavnsk Grosserers Ungdomserindringer 1787-1816, 1968, s. 24.
11. C. C. Christensen i HMKbh. 2. rk. I, 1923, s. 332.
12. V. Lorenzen: Peter Meyn, 1939, s. 34.
13. B. Liisberg: Rosenborg og Lysthusene i Kongens Have, 1914, s. 176.
14. RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot., 1799, A. nr. 73.
15. SA. Efd. Delib. prot., A, nr. 189.
16. SA. Efd. Kor. prot., I, nr. 166 samt som note 2.
17. SA. Efd. Kor. prot., I, nr. 514.
18. SA. Efd. Delib. prot., A, nr. 675.
19. SA. Efd. Kor. prot., II, nr. 540.
20. RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot., 1799, A, nr. 73.
21. Originalen ikke bevaret. Se i øvrigt SA. Kort- og tegningssamlingen I, A, 1800 og I, B, 1805.
22. SA. Efd. Delib. prot., A, nr. 983.
23. SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 680.
24. SA. Stadskonduktøren. Korrespondancesager, 1766-1803.
25. Disse og følgende kvadratalenpriser: SA. Efd. Delib. prot. B, nr. 408, 574, 786. Kor. prot., II. nr. 1390; III, nr. 211.
Grundenes samlede priser: LA. Gl. matrikelregister, Skt. Annæ Vester, fol. 493 A-506 A.
26. M. Rubin: 1807-14, 1892, s. 6, note 1.
27. Hvert enkelt bud kan ikke fastslås her.
28. SA. Efd. Kor. prot., II, nr. 1291, Delib. prot., B, nr. 142. Collegial Tidende, 1801, s. 663.
29. SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 632, 574.
30. Denne og følgende kvadratalenpriser: SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 786, 1090, 1092, 1097. Grundenes samlede priser, se note 25.
31. Collegial Tidende, 1806, s. 325.
32. E. Nystrom: Kongens Have, 1938, s. 63.
33. Collegial Tidende, 1800, s. 149.
34. Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 6.6. 1807.
35. RA. Overhofmarskallatet. Rosenborg Slotshave, 1800, nr. 505, 513; 1801, nr. 34, 97.
36. SA. Overbrand- og vandkommissionen. Indkomne sager, 1799, nr. 38; 1801, nr. 3.
37. RA. Rtk. Bygningskontor. Kommunerede kgl. resolutioner, 1801, nr. 169. SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 460: »En halv Portion af Rosenborg Springvand, udgjør for et gandske Døgn 23 Tønder . . .«
38. RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot., 1801, A, nr. 169.
39. SA. Overbrand- og vandkommissionen. Indkomne sager, 1801, nr. 28.
40. RA. Rtk. Bygningsadministration. Regnskabsbilag, 1798-1803, nr. 1507.
41. SA. Brolægningskommissionen. Kopibog, 1795-1812, s. 66.
42. SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 773, 847.
43. SA. Brolægningskommissionen. Kopibog, 1795-1812, s. 85.
44. SA. Efd. Kor. prot., III, nr. 353. Delib. prot., B, nr. 880.
45. SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 893.
46. SA. Brolægningskommissionen. Regnskaber, 1777-1810, diverse år.

47. Schous Forordninger, 20.8.1777.
48. Kiøbenhavnsladet, 10.5.1804, 29. 8.1805, 26.9.1805. Lygtevæsenets arkiv i SA er gennemgået, men rummer om gaden kun, at 3 lygter ødelagdes ved bombardementet i 1807; jvnf. note 62, ifølge hvilken kilde der leveredes »12 Glas Kugle Lygter med Lamper«, som vist nok anbragtes på selve jerngitteret.
49. SA. Brolægningskommissionen. Kopibog, 1795-1812, s. 176.
50. SA. Efd. Kor. prot. III, nr. 924, 925. Delib. prot., B, nr. 1312. RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot., 1805, nr. 301. H. Langberg i HMKbh. 4 r. II, 1950, s. 353.
51. RA. Rtk. Bygningskontor. Kopibog, 17.8.1805.
52. RA. Overhofmarskallatet. Rosenborg Slotshave, 1805, nr. 445.
53. SA. Brolægningskommissionen. Kopibog, 1795-1812, s. 113.
54. RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot., 1805, nr. 301.
55. Politivennen, 6.7.1811.
56. RA. Overhofmarskallatet. Rosenborg Slotshave, 1801, nr. 450.
57. RA. Rtk. Bygningskontor. Journal, 1801, nr. 1488, 1543.
58. RA. Overhofmarskallatet. Rosenborg Slotshave, 1801, nr. 539, 545.
59. RA. Rtk. Bygningskontor. Journalsager, 1802, nr. 1870.
60. C. Elling i Kultur minder 1939, s. 169. H. Langberg i HMKbh. 4. rk. II, 1950, s. 341 ff.
61. RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot., 1803, nr. 200.
62. RA. Rtk. Bygningsadministrationen. Journalsager, 1803-1809, nr. 1869.
63. H. Langberg i HMKbh. 4. rk. II, 1950, s. 350.
64. RA. Rtk. Bygningskontor. Journal, 1804, nr. 351. Se tillige note 62, hvori blikkenslager Henning Irgens' regning.
65. RA. Rtk. Bygningskontor. Journal, 1804, nr. 382; 1806, nr. 903.
66. Vedr. pavillonernes udlejning 1805-1817 henvises generelt til RA. Rtk. Bygningskontor. Journaler, Kopibøger, Kontrakter 1798-1814 samt Bygningsadministration. Kontraktprotokol 1782-1848, Diverse Sager 1782-1830.
67. Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 26. 4.1806.
68. RA. Rtk. Bygningskontor. Journal, 1805, nr. 530; 1807, nr. 440. Kopibog, 1805, nr. 136; 1807, nr. 436.
69. RA. Rtk. Bygningskontor. Kopiregninger 1804-1809, »11 Stkr. Copieregninger ... foranlediget af Bombardementet ved Indhegningen for Rosenborg Have ...«
70. RA. Rtk. Bygningskontor. Kopibog, 1817, nr. 79. Journalsager, 1817-1818, nr. 98.
Efter 1817 kan de enkelte pavilloners udlejning ikke følges.
71. Se note 62. Tidligere opfattelse af vinduesforholdene, se H. Langberg i HMKbh. 4. rk. II, 1950, s. 350 samt i Hvem Byggede Hvad I, 1968, s. 156.
72. Kiøbenhavnsladet, 29.8.1805.
73. RA. Rtk. Bygningskontor. Journal, 1806, nr. 1002, 1175, 1191; 1807, nr. 5.
74. Politivennen, 28.3.1807.
75. Kiøbenhavnsladet, 10.6.1802.
76. Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 28. 6.1806.
77. LA. Brandtaksationer. Skt. Annæ Vester 1-3, 384-409, 332-334.

78. Se note 77 samt LA. Gl. matrikelregister, Skt. Annæ Vester, fol. 493 A-506 A.
79. Nationalmuseet: Historiske Huse i det gamle København, 1972. A. Tønnesen i HMKbh. 1974, s. 35 ff. L. Sabroe i Tidsskrift for Ingeniørofficerer, 1960, nr. 6. H. Langberg i C. L. Davids Samling, 1948, s. 13 ff.
80. HMKbh. 1. rk. VIII, 1922, s. 517 ff. C. Nyrop: Københavns Murer- og Stenhuggerlav, 1907, passim. Aa. Langeland-Mathiesen: Det kongelige Københavnske Skydscelskab og danske Broderskab 1334-1934, II, 1934, passim.
81. Weilbachs Kunstnerleksikon, I-III, 1947.
82. Se L. Sabroes i note 79 anførte afhandling.
83. H. H. Engqvist: En gård i Adelgaden, 1958, s. 41 ff.
84. LA. Brandtaksation. Skt. Annæ Vester 386.
85. LA. Brandtaksation. Skt. Annæ Vester 408. Se tillige SA. Magistraten. 2. hovedfag. Kollegiebreve, B, 30.11. 1804.
86. SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 1103.
87. LA. Brandtaksation. Skt. Annæ Vester 398.
88. RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot., 1805, B, nr. 290 samt Bygningskontor. Journal, 1805, nr. 737, 793.
89. Schous Forordninger, 4.7.1795.
90. J. Erichsen: Frederiksstaden, 1972, s. 188.
91. C. Elling: Danske Borgerhuse, 1943, s. 27.
92. Nyeste Skilderie af København, 16.4.1804.
93. SA. Prioritetsefterretning, Skt. Annæ Vester 395.
94. Kiøbenhavnsladet, 12.4.1804. C. Bruun: Kjøbenhavn, III, 1901, s. 736.
95. Fogtmans Reskripter, 26.10.1804.
96. C. Bruun: Kjøbenhavn, III, 1901, s. 433.
97. Mandtaller nævnt i det følgende findes i SA.
98. Schous Forordninger, 6.5.1812. Kilder til den følgende undersøgelse: SA. Mandtal til ildstedskat. RA. Rtk. Skatterereguleringskontor. Opmålingsforretning i anledning af ildstedskatten. Matr. nr. som i note 77.
99. Husene Skt. Annæ Vester 399 og 401 D byggedes først 1816 og 1825 og omfattes følgelig ikke af undersøgelsen. Vedr. officererne se Schous Forordninger, 6.5.1812, pkt. 7.
100. Skt. Annæ Vester 4-8, 263-310, 335-337, 366, 410-411.
101. Skifteklasse 1-9, A. Fabritius og H. Hatt: Håndbog i Slægtsforskning, 3. udg., 1963, s. 198: »1. Civile og militære rangspersoner ... 2. Kgl. betjente udenfor rangen, som og de ringere betjente, der af kongen er tillagt årlig løn, kgl. pensionister, bankens og de oktrojerede kompagniers betjente, de til hofteatret og det danske teater henhørende personer, betjente hos herskaber etc., der ikke kan henregnes til tjenestefolkernes klasse, såsom sekretærer, bogholdere, fuldmægtige, skrivere, hofmestere, françoiser og deslige ... 3. Gejstligheden og den lærde stand (præster, professorer, rektorer, studenter og alle andre til kirkerne, universitetet samt skoler og hospita-

- ler henhørende betjente og personer). 4. Anselige og formuende borgere og indvånere, såsom vekselere, grosserere, apotekere, vinhandlere, fabrikerer, sukkerraffinadører, gæstgivere, bryggere, bagerer, brændevinsbrændere og deslige med forråd af adskillige slags varer forsynede borgere samt alle bemidlede folk, der lever af deres formue og ikke er i rangen. 5. Kunstnere og håndværkere med deres svende og drenge, vognmænd og hyrekuske, så og det øvrige mindre borgerskab af spækhøkere, lysestøbere, øltappere, kælderfolk og deslige, samt alle andre personer, der lever af deres arbejde eller har andre næringsveje, som ikke til nogen særdeles klasse kan henføres. 6. Fallit- og opbudsboer. 7. Tjenestefolk. 8. Søetatens underofficerer og menige samt håndværksfolk (herunder også de i kofardifart sejlene styrmænd og matroser m.v.). 9. Landetatens underofficerer og menige.«
102. Ved identifikationen er benyttet: Dansk Biografisk Leksikon, 1933-1944. V. Richter: 100 Aars Dødsfald (1791-1890), I-III, 1901. Mandtaller i SA. Schous Forordninger: Rangforordningen, 14.10.1746. Københavns skiftekommissions generalregistre i LA. Relevante personalhistoriske værker.
103. Ordbog over det danske sprog, VI, s. 94, 136.
104. LA. Københavns skiftekommission. Generalregister 8, 1812-13. Dettes indførelser er optalt på hvert 5. foliums sider = 57 af ialt 290 sider, hvilket skulle give et repræsentativt udsnit.
105. Det kan næppe betvivles, at skifteklassenummereringen 1-9 for datiden samtidig var en slags social graduering; således må skifteklasse 1 være blevet betragtet som en eliteforsamling.
106. H. Langberg i C. L. Davids Samling, 1948, s. 19.
107. SA. Mandtal til rangskat, 1812, omfatter 29 personer på de relevante matr. nr.; ingen dog fra kasernen. Ifølge Tabel 2 var skifteklasse 1 repræsenteret ved 80 rangspersoner; heraf genfindes 25 fra Mandtal til rangskat. Af de øvrige 55 fragår 9 enker, som efter Fogtmans Reskripter, 3.3.1812, var fritaget rangskat. De resterende 46 fordeler sig med 32 militære, hvoraf 10 i kasernen, samt 14 civile rangspersoner. Mandtalene til rangskat og ildstedskat faldt på nogenlunde samme tid, og differencen kan da ikke alene forklares ved flytning, dødsfald etc. Konklusionen bliver, at Mandtallet til rangskat kun gjaldt et udsnit af rangspersoner, men dettes kriterium er ukendt.
108. Schous Forordninger, 23.10.1824.
109. Krak: Minderige Huse, 1922.
110. E. Nystrøm: Kongens Have, 1938, s. 64.
111. LA. Gl. matrikelregister, Skt. Annæ Vester, fol. 493 A-506 A.
112. M. Rubin: 1807-14, 1892, s. 30.
113. SA. Folketællingskopi. Skt. Annæ Vester 399 og 401 D var da bygget.
114. Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 6.6.1807.
115. RA. Rtk. Bygningskontor. Journalsager, 1797, nr. 2199.

116. Hvor intet andet er anført i det følgende, henvises der til LA. Brandtaksation. Skt. Annæ Vester 409 og Københavns skiftekommission. M. H. Petermann, Skiftedokumenter 1/38-1802/3.
117. C. Nyrop: Københavns Murer- og Stenhuggerlav, 1907, s. 221.
118. SA. Murerlavet. Opgaver og tegninger, 1704-1860.
119. C. Nyrop: Københavns Murer- og Stenhuggerlav, 1907, s. 212. Nationalmuseet: Historiske Huse i det gamle København, 1972, s. 215. Skitse til mindehøjen blandt de i note 116 nævnte skiftedokumenter.
120. SA. Efd. Kor. prot., II, nr. 1390.
121. RA. Rtk. Bygningskontor. Kommunerede kgl. resolutioner, 1800, nr. 574 og Relations- og resolutionsprot., 1800, nr. 351.
122. LA. Gl. matrikelregister, Skt. Annæ Vester, fol. 505 b.
123. SA. Efd. Delib. prot., B, nr. 198.
124. RA. Rtk. Bygningsadministration. Journalsager, 1801, nr. 1059.
125. LA. Københavns skiftekommission. Forsegingsprot. 1/38-1802/3, s. 99.
126. M. Rubin: 1807-14, 1892, s. 111.
127. K.-E. Jessen: Genopbygningen af København efter branden i 1795, 1958, s. 47.
128. H. Matthissen: Københavnske Gader 1728-1795, 1924, s. 124.
129. Kiøbenhavnsladet, 20.12.1804.

DET KGL. TEATER I EN BRYDNINGSTID

Modtagelsen af
William Bloch's Lygtemænd oktober 1875

AF ELIN RASK

Tilskuerens rettigheder og pligter

Hvilken stilling indtager et teater, der kalder sig kongeligt, men reelt tilhører alle landets indbyggere, et teater med repertoireforpligtelser og repertoiremonopol? Spørgsmålet forekommer måske ikke påtrængende idag, men i en periode, hvor nationalscenen er en dominerende underholdningsfaktor og centralt placeret i henseende til kunstnerisk formidling, kan modstandere af Det kgl. Teaters repertoirepolitik blot foreslå de utilfredse få teateralternativer og iøvrigt rette kritikken mod teatrets ledelse. I de fleste tilfælde ytres kritikken på prent, men den placeres undertiden mere direkte og højkrøstet på selve tilskuerpladsen. Det sidste var ofte tilfældet i første halvdel af forrige århundrede, før privatteatre som Casino og Folketeatret, senere tillige Dagmar-teatret slog dørene op.

Allerede et år efter indvielsen af Vilhelm Dahlerup og Ove Petersens nye teaterbygning i oktober 1874 blev dog påny udkæmpet en afgørende dyst i Det kgl. Teaters tilskuerrum. Baggrunden for de voldsomme reaktioner var bl.a. utilfredshed på arbejderbevægelsens fløj, hvor socialismens nye og aktivt kæmpende ledere følte sig forulempede ved nationalscenens repertoirevalg. Det var dog ikke alene arbejderbevægelsens folk, der var utilfredse. Også i akademikerkredse, specielt i den kreds af yngre akademikere, der gjorde sig til talsmænd for »den frie tanke«, måtte det vække uvilje, at et skuespil tilsyneladende beskæftigede sig med aktuelle samfundsmæssige problemer og dog mundede ud til fordel for den bestående samfundsorden og det lille kompromis.

Hvad hed da den forestilling, som i oktober 1875 formåede at bringe gemytterne i kog? Forestillingen hed Lygtemænd, og forfatter var den unge cand. jur. William Bloch – 6 år senere Det kgl. Teaters instruktør og Holberg-fornyer. Hvad angår materiale til belysning af fo-

restillingen og specielt den første modtagelse, er vi begunstigede, ikke mindst fordi det stormfulde forløb af denne modtagelse havde en række politirapporter til følge, som idag er tilgængelige på Landsarkivet for Sjælland. De reaktioner, William Blochs Lygtemænd udløste, er et udmærket eksempel på, hvilken central placering nationalscenen endnu på dette tidspunkt indtog i den almene bevidsthed. Det var ikke ligegyldigt, hvilke synspunkter, der kom til orde på Det kgl. Teaters scene.

Men hvilken opførsel kunne man tillade sig som tilskuer i Det kgl. Teater i 1875? Det er et spørgsmål, som politivedtægt for København havde besvaret allerede i 1869 med § 75: Ved offentlige Forestillinger eller andre Forlystelser skulle de Besøgende iagttage Sømmelighed og Orden og maae ikke ved Støjen, Raaben, vedholdende Bifaldsytringer eller Mishagsytringer eller paa anden Maade hindre eller afbryde Forestillingen eller Forlystelsen eller forstyrre andre Deeltagere i Nydelsen deraf. Lydelige Meningsytringer efter Slutningen af en offentlig Forestilling maae ikke vedvare efterat der ved 3 Slag paa en Gongong er givet Signal til deres Ophør.¹

Lovens ord turde være klare, men som altid uden nuancer. Flere forskellige opfattelser af, hvad der skal forstås ved hensigtsmæssig/korrekt tilskuerholdning gjorde sig gældende i disse år, hvor den nye teaterbygning skulle afprøves i enhver henseende. Drømmen om at videreføre parterret som det var i den tidligere teaterbygning, et reservat for teaterentusiastiske yngre herrer, levede i bedste velgående endnu i de første år af denne bygnings levetid (Rask). Allerede før teatrets åbning den 15. oktober 1874 diskuterede man prispolitik i pressen. Skulle priserne for parterrebilletter være 1 krone eller 1 kr. og 25 øre? Rygtet talte om 2 kr. Den endelige pris for parterret blev kr. 1.50 til ordinær pris, 2 kr. til forhøjet. Der gik dog blot en enkelt sæson, før teaterbestyrelsen fandt sig foranlediget til at hæve prisen.

Om man også i almindelighed vurderede fænomenet: det aktive og det engagerede publikum som en positiv faktor for nationalscenen, så var teaterdirektionen dog langt fra indstillet på at se værdien i de negative reaktioner og da slet ikke de højlydt ytrede. Teatrets chef i disse år, konferentsråd Linde, der må lægge ryg til de voldsomme publikumsdemonstrationer omkring Lygtemænd, skriver i den anledning til ministeriet den 14. oktober 1875: Den gjentagne Udpibn. af

Det satiriske billedblad Punch bragte den 20. oktober 1875 denne ironiske tegning af datidens lygtemænd, nemlig socialisterne, der lokker letsindige på glatis, mens pressen repræsenteret ved Almuevennen og Aarhus Amtstidende står bi

Stk. har, troer jeg, tilstrækkelig godtgjort, at denne Maade at yttre sit Mishag paa tilhører en svunden Tid, og jeg er overbevist om, at et alm. T.publikum, der har overværet disse Forestill., i det hele har havt en Følelse af, at baade T.'s Værdighed og de Hensyn, der skyldes en dannet Tilskuerkreds, krænkes ved at taale en Yttringsmaade, der i den Grad, som denne, bærer Raahedens Maske.²

At føle sig forulempet af politiske grunde i kunstens tempel hørte sig ikke til, skønt det måtte kunne forventes netop i en brydningstid som 1870erne. Georg Brandes, der som bekendt indledte sine opsigtsvækkende universitetsforelæsninger i november 1871: Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur, havde allerede med indledningen gjort det klart, hvilken funktion moderne litteratur – og dermed også den dramatiske – burde have. Den måtte sætte problemer under debat, overvejende af samfundsmæssig karakter, og det skulle være et arbejde i fremskridtets tjeneste. Netop i 1870erne stod de gamle og de nye klasser skarpt overfor hinanden, medens socialismens forkæmpere samlede kræfter til et fremstød. Louis Pio's anonyme Socialistiske Blade blev til dagbladet Socialdemokraten med Harald Brix som forretningsfører, og fagbevægelsen brød igennem. Foruden Pio og Brix gjorde i disse år tillige Paul Geleff sig gældende, en overgang som kasserer for danske internationales centralkomité, samt den aldrende Ulrik Peter Overby, pensioneret kopist ved hærens tøjdepot. Overbys eftermæle knytter sig overvejende til forfatterskabet af socialisternes march: Snart dages det brødre, udgivet af Brix i januar 1872 (Bertolt). Brix, Pio og Geleff var iøvrigt netop i april 1875 blevet løsladt fra et i høj grad politisk dikteret fængselsophold i Vridsløselille, en omstændighed, der blot kunne inspirere arbejderbevægelsens førere til agtpågivenhed overfor mere eller mindre udtalte forhånelser af den unge bevægelses idé.

Initiativer til imødegåelse af uro omkring premieren på Lygtemænd

Teaterbestyrelsen kunne altså forvente reaktioner på en forestilling, der gav det udseende af at beskæftige sig med politisk set særdeles aktuelle emner. Man måtte imødesee negative reaktioner fra arbejderbevægelsens ledere, men også blandt studenterne kunne rekrutteres opponenter, der inspirerede af bl.a. brødrene Brandes ville føle sig

forulempede. Der eksisterede jo en gammel tradition for, at studenterne ytrede sig som gruppe i teatret, livligt og kritisk agtpågivende.

Spørgsmålet er imidlertid, hvad de utilfredse kunne vide på forhånd om skuespillets tendens? hvorledes var man kommet til kundskab om en forestilling, der endnu ikke havde haft premiere? Den trykte udgave af Lygtemænd udkom nemlig først, ifølge Nordisk Boghandler-tidende 1875, i ugen mellem den 11. og den 15. oktober, og Edvard Brandes' ondsksfulde »Søgte Mænd eller Den frie Middag« bragte Morgenbladet ikke før i slutningen af oktober 1875 som føljeton. Alligevel kunne dagspressen fortælle, at rygter var løbet forud for premieren den 6. oktober om William Blochs Lygtemænd med afslo-ring af temaer som fritænkeri, socialisme, arbejderspørgsmålet. Rygten ville også vide, at forfatteren, »hvis Navn iøvrigt ikke var nogen Hem-melighed«, forholdt sig negativ til de nye tanker, hvorfor unge navnlig fra studenterforeningen »havde sammensvoret sig om at kvæle dette efter deres Mening frække Attentat i Spiren«. Lygtemænd skulle kort sagt polemisere mod denne retning, som kaldte sig »den frie tanke«.³

Rygter om den forestående uro kom også teaterbestyrelsen for øre. Fra assistent på teaterkontoret Vilhelm Hauch blev et brev afsendt den 6.10. til politiassistenten i 2. politikreds. Hauch meddeler: »Da det underhaanden er kommen til Theaterchefens Kundskab, at det muligvis er at vente, at der iaften ved den første Opførelse af Skue-spillet Lygtemænd vil opstaa Uroligheder eller Demonstrationer fra Publikums Side, skal jeg efter Ordre af Hensyn til Ordens Overhol-delse gjøre Hr. Politiassistenten opmærksom paa denne Eventualitet«.⁴

Man turde nu ikke undlade at træffe ekstra sikkerhedsforanstaltninger og skaffe mere mandskab i teatret end det ifølge dagsbefaling af 28. februar 1875 fastsatte: 1 overbetjent og 2 betjente. Politidirektøren i København hed på dette tidspunkt Vilhelm Christoffer Crone, og byen var inddelt i 6 politikredse, hver med en politistation under le-delse af en politiassistent. Samme dag, den 6. oktober, som Hauchs brev er indløbet til 2. politikreds, går besked fra hovedstationens 1. afd. til politiassistent Thalbitzer om at overtage vagten i Det kgl. Teater om aftenen. Til assistance får Thalbitzer udover det sædvanlige mand-skab 8 betjente af hovedstationens 2. afd. og 4 af 1. afd. Desuden sæt-tes natholdene i beredskab.⁵

Urolighederne, som man frygtede, indtraf da også og fordelte sig

på de fire første opførelser af Lygtemænd: onsdag den 6., torsdag den 7., lørdag den 9. og tirsdag den 12. oktober 1875. I det følgende vil forløbet af disse aftener blive genstand for en undersøgelse, men først må det være klart, hvad politi og teaterbestyrelse foretog sig til imødegåelse af uro på tilskuervejpladsen.

Befjendtgjørelse fra Politiet.

I Kraft af Lov om Kjøbenhavns Polities Omordning af 11te Februar 1863 § 8, 3die Stykke, samt i Medfør af Politivedtægten for Kjøbenhavn af 18de Januar 1869 § 75 bliver det herved **under den i forstnævnte Lovbestemmelse fastsatte Straf af Bøder indtil 100 Kroner indtil videre forbudt i det Kongelige Theater, saalænge Forestillingen ikke er tilende, at benytte Pibe eller noget andet Redskab til Mishags- eller Bisaldsnyttringer.**

Det indskræpes derhos, at det ved den ovenanførte Paragraf i Politivedtægten **under samme Straf er forbudt ved Støien, Raaben, vedholdende Bisaldsnyttringer eller Mishagsnyttringer eller paa anden Maade at hindre eller afbrynde offentlige Forestillinger eller Forhørelser eller at forstyrre andre Deltagere i Andelsen deraf.**

Kjøbenhavns Politifammer, den 8de Oktober 1875.

V. Crone.

Plakat ophængt i teatret ved tredie opførelse af Lygtemænd (R.A.)

Efter den første animerede aften kommer næste udspil fra politidirektør Crone. Den 7.10. sendes til teaterchefen oplysninger om, hvilke foranstaltninger bestyrelsen bør træffe, om gentagne uroligheder skulle indtræffe ved 2. opførelsen. Det hedder bl.a.: »Hvis der under Forestillingen finder vedholdende Bifalds- eller Mishagsyttringer Sted – – belyses Tilskuerpladsen fuldt. Det omkring paa samme fordelte Politipersonale vil betragte dette som Signal til at skride ind«. Videre hedder det: »Naar der efter Forestillingens Slutning bliver Grund til at lade Gongongen lyde, føres den frem paa selve Scenen. Den var i Aftes næppe hørlig fra Tilskuerpladsen«. Fjerde og sidste punkt lyder: »Hvis Klappen og Piben eller nogen af Delene vedblive efterat Gongongen har lydt, lader Theaterbestyrelsen Tæppet gaae op og en af Theatrets Embedsmænd fra Scenen opfordre Publikum til at forlade Tilskuerpladsen med Tilføiende, at Belysningen vil blive slukket, hvad der, hvis Opfordringen ikke frugter, yderligere antydes ved gradvis Dæmpning af samtlige Gasblus«. ⁶

Dagen derpå, den 8. oktober, ligger påny et brev fra politidirektøren på teaterchefens bord, denne gang med et antal eksemplarer af et netop udstedt forbud mod at benytte: Piber eller andre Redskaber til Mishags- eller Bifaldsytringer m.m. ⁷ Bekendtgørelsen af 8. oktober 1875, der blev opslået i teatret, er den første, hvori det præciseres, hvorledes man bør eller rettere ikke bør opføre sig i den nye kongelige teaterbygning. Det fremgår videre af brevet, at politidirektøren har læst dagens Socialdemokrat og deri fundet en opfordring til også imorgen (altså den 9. oktober) at vise Lygtemænd fløjtende opmærksomhed, hvorfor Crone finder Grund til at antage: »at lignende Forstyrrelser som ved de tvende første Forestillinger ville blive forsøgte imorgen«.

Endnu engang, den 12. oktober, modtager teaterchefen brev fra politidirektøren. Med brevet følger Politiefterretninger, der indeholder dagsbefaling af 10. oktober s.å. for det politipersonale, som skal sørge for ro og orden under forestillingen i Det kgl. Teater. Dagsbefalingen rummer stort set de anvisninger, som allerede stod at læse i brevet af 7.10. fra politidirektøren. ⁸

Efter fire aftener med uro er myndighederne blevet agtpågivende. Den 14. oktober henstiller man fra politikammeret, at Lygtemænd ikke opføres førstkommande søndag, den 17., hvor oppositionen kunne

frygtes at have helligdagskræfter, men udsættes til en senere søndag. Dette sker den 24. oktober, og Lygtemænd får i stedet sin 6. opførelse på en mandag, den 18. oktober.

Som en sidste krampetrækning, formodentlig et udslag af megen ærgrelse, sender teaterchef Linde brevet til Kirke- og undervisningsministeriet den 14. oktober med opfordring til at der udvirkes: »et bestemt Forbud givet mod, at Pibning benyttes som Middel til at give Mishag tilkjende under Forestillinger paa det Kgl. T., saaledes at Mishag herefter kun maa yttres ved Hyssen«. Ideen blev dog ikke taget op, og § 75 i politivedtægten fra 1869 er fortsat vejledende for publikums opførelse i Det kgl. Teater:

Censor og Lygtemænd

Det er umuligt at fastslå, hvem der bragte første »vejmelding« om Lygtemænd, men allerede den 6. oktober, altså før premieren, finder man bitre ord i arbejderbevægelsens organ, ord der synes at lægge op til Edvard Brandes' »Søgte Mænd«. Social-Demokraten vil også vide, at stykket er resultatet af gentagne omarbejdelser foranlediget af teaterbestyrelsen: det hele udgået fra en forvirret hjernes uklare forestilling om, at socialisme og fritænkeri er noget fælt noget! Den 8. oktober anbefales, som vi har hørt, forestillingen til læsernes fløjtende opmærksomhed ledsaget af et tilbud om billetformidling. Den 12.10. afsløres det imidlertid, at mange nysgerrige foruden billetsjoverne havde været tidligt ude i tillid til den forestående uro i teatret, hvorfor billetter måtte købes til dobbelt pris.

Hvad der åbenbart var sivet ud til journalisterne på Social-Demokraten angående Lygtemænds fortid hos censor, havde noget med sandheden at gøre. I det mindste fremgår det af Det kgl. Teaters censurprotokol, at censor Molbech har modtaget Lygtemænd fra forfatteren vinteren 1874. Den 15. december sender censor manuskriptet til teaterbestyrelsen med sin vurdering, modtager det igen den 27. januar 1875 med brev fra Linde, hvorpå William Bloch får sit arbejde retur den 3. februar ledsaget af forslag til ændringer. Manuskriptet ligger påny hos Molbech den 30. april, og det antages, efter at teaterchefen med brev af 1.5. er blevet orienteret om de forudgående forhandlinger med forfatteren.⁹

Hvorledes så da censor på dette arbejde? Lygtemænd betegnes først og fremmest som en polemisk komedie, et skuespil der satiriserer over den såkaldte frie tanke. Brevet til Linde af 1. maj slutter med en betinget ros: »Skjøndt Ændringerne ikke ere saa gennemgribende, som jeg for min Deel havde ønsket, og skjøndt jeg, med klart Blik for Stykkets Svaghed, ikke kan andet end nære nogen Betænkelighed med Hensyn til en eventuel Opførelse, forekommer det mig dog, at det, som et originalt Arbejde af en yngre dansk Forfatter, hvori en alvorlig Tanke har fundet et i flere Henseender heldigt dramatisk Udtryk, vel kan have Krav paa at tilstedes Adgang til Scenen«. Censor er dog ikke blind for, at Lygtemænd sigter lidt i bred almindelighed: »For at Satiren kunde faae dramatisk Form og Anvendelse, var det imidlertid nødvendigt at rette den imod enkelte Yttringer af den almindelige Frihedsbevægelse, at drage een eller flere af den frie Tankes Consequentser frem og ved Hjælp af disse at skabe en Handling, der med sine Collisioner kunde tjene til satirisk Paradigma«. Selv Blochs flirt med det såre aktuelle tema, arbejderbevægelsen: »synker endelig tilbage i sig selv, og Stykket ender saaledes med en Retraite paa hele Linien«. Tungen på vægtskålen blev: »Dette Stof – – udformet i en forstandig anlagt, fremadskridende Handling, der paa adskillige Steder vidner om virkelig dramatisk Blik«. Således lød dommen i skrivelse af 15.12.1874 til teaterchefen.

Men censor nærer flere betænkeligheder stillet overfor første version af Lygtemænd: »Sagen er nemlig den, at vi her have med en Tendentsskømedie at gjøre, der – – i det mindste tilsyneladende polemiserer imod en bestemt aandelig Nutidsbevægelse. Rigtignok viser det sig ved nærmere Overveielse, at Forf. ikke saameget har taget satirisk Sigte paa denne Bevægelse selv, som paa dens umodne Bærere – -. Men denne Distinktion fremtræder for det første ikke tydeligt nok, og for det andet faaer Satiren ikke tilstrækkelig Myndighed. Jeg troer at enhver Tilskuere ved det første Bekjendtskab med Stykket vil faae Indtryk af, at Forf. drager til felts imod selve Reformbevægelsen og ikke blot imod dens umodne Herolder. Efter dette Indtryk vil han dømme Stykket og maaske fordømme det«. Og censor slutter sit brev af 15. december: »Her maa, i Tilfælde af Opførelse, nødvendig foretages en Forandring, eller i det mindste indbringes en saadan Motivering, at Sandsynligheden ikke brister. Kan Forfatteren tilveiebringe en saa-

dan, og kan han paa forskjellige, nærmere betegnede Steder, sammentrænge Dialogen, vil jeg, skjøndt ikke uden Betænkelighed, stemme for Stykkets Antagelse, i det Haab, at en forstandig og smagfuld Udførelse – kan dække Svaghederne, forhøje Indtrykket af de gode Egenskaber og saaledes hjælpe til at formilde den Kritik, som vistnok ikke vil udeblive, men som Theatret i visse Tilfælde heller ikke skal frygte eller gaae af Veien for«.

Kort inden premieren, den 25. september, blev forfatteren spurgt, om han ønskede at forblive anonym i stedet for at figurere på plakaten. Som det fremgår af forestillingens plakat, valgte Bloch det første, måske af forsigtighed, men mere sandsynligt som udtryk for hævdvunden skik blandt yngre forfattere. Navnet på den anonyme var jo alligevel en offentlig hemmelighed.¹⁰

Samtidens vurdering samt et kort handlingsreferat

Stykket åbner i et beværtningslokale hos Lars Bunds. Her mødes de unge medlemmer af »fremtidens samfund« i fælles diskussion, mens man venter på profeten Holm, der langt bedre ved at belægge sine ord. Holm holder en opildnende tale om: »dette Samfund, hvori vi leve, det lægger vor Tanke i Bøile, knebler vor Mund og tynger os med Lænker, saa vi neppe kan aande«. Han taler sig varm og fortsætter: »Men jeg siger Dem, den Dag vil komme, da Luften i Dalen bliver for lummer, da Personlighedens Krav staar stærkt og vældigt med sin Svøbe i Haanden og peger fremad. Da veires alle Hensyn hen, da storme de opad Bjerget i myldrende Skarer, Jorden drøner under de Tusinder af Fodtrin, opad! opad!«¹¹

Poul Bech, heltens troubadour, følger gerne tankegangen helt derud, hvor der kræves en personlig indsats. Poul, der er forlovet med justitsråd Rosens datter Emilie, foreslår hende – inspireret af Holm – at de hæver forlovelsen og i stedet dyrker »den frie kærlighed«. Poul handler, i modsætning til den beundrede ven, konsekvent og gør op med svigerfar, mens Holm efter mødet med Rosens anden datter Helene får kolde fødder og forsøger at holde vennen tilbage. Til slut optræder samfundsomstyreren som repræsentant for det bestående i et opgør med sin menighed. Han må rejse bort en tid, men døren til det solide og borgerlige hjem hos justitsrådets står på klem. Som repræsentant

for arbejderne, »hele den ulykkelige, lidende Del af Menneskeslægten, som Samfundet tramper paa med et Haansmil!« – således udtrykker en af de unge lygtemænd sig – møder vi Lisner. Lisner er arbejderformand på Rosens fabrik, og han lader sig af Holm opflamme til at iværksætte en »skrue«, altså en strejke, hvorved han får sin afsked. Snart er kassen tom i arbejderhjemmet, og Lisner må gå tiggergang for at få jobbet igen, uden at have opnået nogen form for lønforhøjelse. »Tak Allesammen! Gud velsigne Dem!« udbryder arbejderstandens repræsentant efter genansættelse på fabrikken.

Reaktionerne på forestillingen faldt prompte i 2. og i 4. akt, nemlig i 2. akt 3. scene og i 4. akt efter 3. og 7. scene samt i 12. scene. I første tilfælde drejer det sig om samtalen mellem justitsråd Rosen og den unge svigersøn Poul. Fronten trækkes op mellem det unge brusehoved og den gamle og klogere. I 4. akt »omvendes« først Poul, dernæst Holm og tilsidst Lisner.

For den, der kendte forfatteren William Bloch, kom det ikke som en overraskelse, at han vendte sig fra tidens unge reformatorer. »Hans natur var dybt konservativ i sin trofaste vedhængen ved slægten og dens traditioner«, skrev således Henri Nathansen i sin bog om Bloch. Onde tunger ville dog vide, at stykket neppe var kommet frem på Det kgl. Teater, om det havde stået for den modsatte tendens.¹²

Den konservative holdning, Lygtemænd indtager, var heller ikke ufarlig, set fra censurs synspunkt, hvorfor man tøver og henstiller til forfatteren at forandre et og andet. Hvad der reelt er ændret inden opførelsen, lader sig dog ikke let registrere. På Det kgl. Bibliotek er bevaret et sufflørseksemplar og på Det kgl. Teaters bibliotek et instruktions- eller arrangementeksemplar af Lygtemænd, men tilsyneladende fortæller disse manuskripter intet om en tilblivelsesproces.

Datidens presse og datidens teaterpublikum opfattede stort set forestillingens budskab, som censor havde forudset det. Men bortset fra Social-Demokraten, enkelte kritiske røster i Aarhus Amtstidende og i Dags-Telegrafan er pressen egentlig mere positiv overfor forestillingen, end censor havde turdet håbe, specielt overfor stykkets udførelse. Formodentlig har en populær skuespiller som Adolph Rosenkilde tilført rollen og dens synspunkter en afvæbnende charme. Den ikke navngivne anmelder i Aarhus Amtstidende, der, som det synes, anmelder stykket i bogform den 22. oktober, er langt strengere og mere

opmærksom på Lygtemænds reaktionære tendenser end de københavnske kolleger. Positivt tæller dog: at stykket står i en eller anden samklang med tidens hovedtanker, hvad somme, mærkværdig nok synes at anse for en stor fejl, idet de forlange »Politik« holdt borte fra scenen –.

Polemisk komedie, tendensstykke, nutidsdrama, familiedrama, borgerligt realistisk drama – er nogle af de etiketter, samtiden hæfter på Lygtemænd, og alle kommentatorer er enige om, at publikum vanskeligt vil fornemme, at kritikken mindre er rettet mod radikalismens forskellige former end mod »den frie tankes« umodne forkæmpere.¹³ Til gengæld kan Social-Demokraten ikke finde gloser nok for forargelsen: et arbejde, der vil knuse ideerne om frihed, lighed og broderskab, latterliggøre frisindede mennesker og fremstille arbejderen som en pjalt. »Og det vover man at byde Danmarks arbejdere på det danske Nationalteater«! Også Dags-Telegraften finder, at forfatteren har savnet overlegen forståelse af emnet. Der er tale om fraser hængt overfladisk på handlingen, og det traditionelle kneb er benyttet: »samtlige forkæmpere for det sociale fremskridt er dumrianer og holdningsløse flokskelhelte, medens repræsentanterne for det bestående alle er humaniteten og godheden selv«.¹⁴

Med omtalen i brødrene Brandes' tidsskrift, *Det 19. Aarhundrede* 1876, får Lygtemænd, som det var at vente, en sidste bredside: »Sådan i almindelighed at ville reformere den hele jord, forekommer os dog altfor dumt for et højtbegavet menneske. Og det skal helten være, uagtet han aldrig taler som en blot jævnt fornuftig person«.

Opsætningen af Lygtemænd

Skuespillernes udførelse af rollerne betød som nævnt en hel del for publikums sympatitilkendegivelser. I de væsentlige roller havde man placeret Adolf Rosenkilde som justitsråd Rosen, frøkerne Dehn og Schnell (senere Betty Hennings) som døtrene Emilie og Helene. Poul Bech blev udført af Peter Jerndorff og Lisner af Frederik Cetti. Emil Poulsen, nogle år senere den første Helmer i »Et Dukkehjem«, fik den utaknemmelige rolle som Holm overdraget, en rolle han tilsyneladende havde vanskeligt ved at få hold på. Stort set er anmelderne dog tilfredse med Emil Poulsens spil, men utilfredse med rollen, der

betragtes som uklar fra forfatterens hånd. Helten eller i dette tilfælde antihelten bør være handlende, finder man. Det er ikke tilstrækkeligt, at forfatteren lader personen fortælle tilskuerne, at han er bevæget. Nogle ser i Emil Poulsens opfattelse af rollen en Erasmus Montanus skikkelse – sandsynligvis fordi skuespilleren debuterede i netop denne rolle i 1867. Iøvrigt synes Emil Poulsen at have betonet de sympatiske og intelligente træk, der nu kunne fremdrages ved figuren.

Poul, spillet af Peter Jerndorff, er de fleste bedre i stand til at acceptere, da rollen er udstyret med en vis ungdommelig munterhed og ildhu, ganske vist på det klichéagtige plan. Det bliver dog Rosenkilde, der tegner sig for forestillingens populære figur som repræsentanten for den gamle skole. Den hyggelige, bedrevidende justitsråd, der ikke er uden sans for humor, vinder en stor del af publikum for sig i diskussionen med Poul i 2. akt. Var man ikke på forhånd imod, måtte man automatisk blive for. Damerne Agnes Dehn og Betty Schnell har derimod ikke meget andet at udrette end at illudere søde og pæne unge piger, der intet vil vide af »den frie kærlighed«.

Problematisk bliver først fremstillingen af Lisner, og forfatteren har på ingen måde kunnet eller villet tegne denne rolle anderledes, end man traditionelt fremstillede en mand af små kår på scenen. »Naturligt, men uden ret at kunne vække interesse«, hedder det om Cettis spil den 17. oktober i Illustreret Tidende. I denne dom som i andre er Social-Demokraten dybt uenig med den øvrige presse: »Og nu skildringen af arbejderforholdene gennem arbejderformanden Lisner. Han karakteriseres som en hæderlig og retskaffen mand, der forledt af onde mennesker nedlægger sit arbejde og får sine kammerater til det samme, fordi fabrikkherrerne ikke vil gå ind på deres fordringer, der fremstilles som de urimeligste i verden. I sine kammeraters navn forklarer han de to storborgere, den gamle naragtige justitsråd og den kolde doktor, at der findes en kløft mellem de rige og fattige, en kløft der ubarmhjertig skiller de to samfundsklasser ad, uden at flid, redelighed og dygtighed kan slå bro derover – . Men de to fabrikkherrer er upåvirkelige, han og hans kammerater mister deres arbejde, dog antages de sidste kort efter igen på de gamle vilkår, men Lisner, der har stiftet skruen, skal føle sultens kvaler til straf«.

Det ggl. Teaters opsætning af Lygtemænd har ikke budt på overraskelser. Sandsynligvis var det forfatteren og sceneinstruktøren H. P.

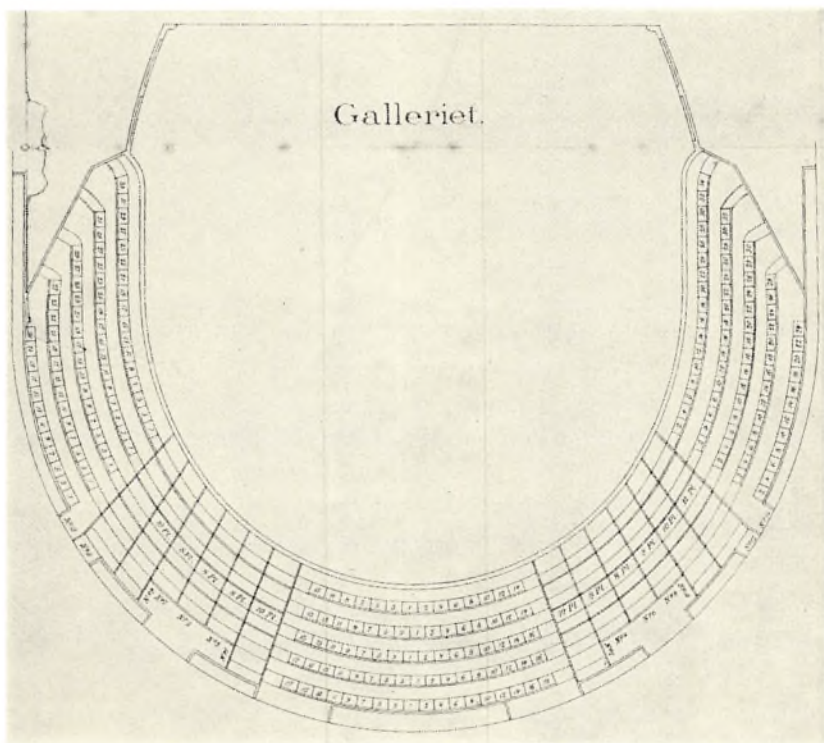
Holst, der stod for iscenesættelsen. Holst afløste i 1874 fru Heiberg som instruktør, og først i 1881 tiltrådte William Bloch. Hverken regijournalen eller forestillingens plakat giver dog eksakte oplysninger, men den 16. august 1875 noteres i journalen, at etatsråd H. P. Holst i teateråret 1875-76 overtager ledelsen af Det kgl. Teaters kunstneriske virksomhed for skuespillets vedkommende, navnlig stykkernes iscenesættelse.

Som det fremgår dels af maskinmesterprotokol, dels af regiprokol og et bevaret arrangementeksemplar på Det kgl. Teaters bibliotek, er dekorationen indrettet efter de forhåndenværende søms princip – hvad dog ikke er usædvanlig praksis endnu på dette tidspunkt. Trods alt har man ved at sætte tingene sammen fulgt forfatterens egne, grundige anvisninger ret langt. Det er teatermaler Valdemar Gyllichs dekorationer, man benytter til de to indendørs arrangementer i 1. og 2. akt: »Holbergstuen« og »Gyllichs grønne Stue« altså værtshuslokalet og Rosens studereværelse. Som supplement til de eksisterende dekorationer malede Gyllich yderligere nye vægstykker og sætstykker.¹⁵ Gyllich havde arbejdet for teatret siden 1870 og fremstillet en række dekorationer. De to stuer, der benyttes i 1. og 2. akt, er anvendelige i al almindelighed, men kan ved møbleringens egenart bidrage til en nøjere karakteristik af miljøet. Af regiprokollen fremgår det, at man i vid udstrækning har fulgt forfatterens ønsker for beværtningslokalets indretning i 1. akt. Her er en vis stemning bygget op med skænk, borde og stole. Her er karafler og glas, øl og toddy, og gennem baggrundsåbningen udsigt til et langt bord med stole omkring. Men regianvisningerne, der findes i den trykte udgave af stykket, kan naturligvis meget vel have hentet inspiration i teatrets verden. I Lygtemænd er to miljøer stillet overfor hinanden – ikke markant – men begge med en vis hygge og charme i detaljerne.

Premieren

Hvorledes forløb da premieren onsdag den 6. oktober 1875? I politidirektørens arkiv indgår følgende lakoniske oplysninger: 1. opførelse pibning, 2. opførelse do., 3. opførelse do., 4. opførelse do., 5. opførelse ingen pibere – og så fremdeles. Men foruden disse stereotype meddelelser findes i samme arkiv rapporter over de første afteners forløb,

samt kopier af den brevveksling, Københavns politi førte – primært med teatret – i sagens anledning. Det fremgår tillige, at påtale til sidst blev frafaldet selv mod de demonstranter, der havde været mest fremtrædende.

Galleriet var i en årrække som etagerne iøvrigt delt i loger og pladsloger. På premiereaftenen benyttede socialistiske demonstranter sig især af logen No. 13 til venstre for scenen (Udsnit af: Bekjendtgørelse fra det kongelige Theater og Kapel. 1. oktober 1874. Det kgl. Bibl.)

Flere navne figurerer i rapporterne, men forsvinder igen. Det var da heller ikke på noget tidspunkt forbudt at udpibe en forstilling efter tæppefald. Bekendtgørelsen af 8.10. kræver blot, at de pibelystne holder sig i skindet til forestillingens ophør.

Foruden studenterne og Social-Demokratens fortrop mødte politistyrken frem den første aften, fordelt med omhu over hele teatret. Ingen kunne med sikkerhed vide, hvor demonstranterne ville holde til i den nye bygning. Ifølge rapporter og samtidige udtalelser var de pibelystne tilskuere at finde i det meste af huset. Dog viser det sig, at netop i parterret, hvorfra kritikken oftest lod sig høre i den gamle teaterbygning, hersker der denne gang mønstergyldig ro. Til gengæld synes de højeste luftlag at have samlet det største antal demonstranter. Både på gulvet – i parterre og i 2. parket – samt i 2. etage og galleriet har politiet taget plads. Og der er bid! Specielt i galleriet, hvor blandt andre Overby, »forfatter til socialisternes march«, som det bemærkes i rapporten, gemmer sig på bageste stol i en loge. Overby begynder pibeconcerten allerede i 2. akt, men holder inde, da to betjente tager opstilling ved logen og fortsætter først efter forestillingens afslutning.

Fra en loge nær den store pladsloge i galleriet bemærker overbetjent Schrøder samtidig cand. phil. Emil Trier og cand. eller stud. phil. Alexander Stade, der begge lader fløjterne gale midt i 2. akt. De opfordres til at stoppe koncerten, dels af de omkringsiddende tilskuere, der vil kaste dem ud, dels af overbetjenten. Modstræbende efterkommer de ordren, men Trier tager fat med fornyede kræfter efter forestillingens afslutning. Betjent Petersen har af overkontrolløren fået anvist plads i selve den store pladsloge på galleriet, og herfra er der udsigt til »de såkaldte socialister«, der benytter sig af logen nr. 13 tæt op til scenen. Blandt de såkaldte socialister er Harald Brix til stede, samt smedemester Thomsen og smedene Hansen og Adam Petersen, der alle bruger fløjten i 2. akt. Men da betjent Petersen befinder sig midt for scenen, og de andre har anbragt sig i sidelogen fjernest fra en udgang, er det ikke muligt at trænge frem og standse udpibningen. Det tilstedeværende publikum forbliver nemlig på pladserne og umuliggør gennemgang. I en af samme betjent senere afsendt rapport opregnes endnu en synder, stud. med. Stilhoff, der fra forreste række i galleri-loge nr. 13 benyttede fløjten lige så flittigt som socialisterne ved premieren.

Yderligere to fløjtende aktivister indberettes til vagthavende politiassistent Thalbitzer. Den første stud. jur. Cantor havde gjort sig bemærket ved at pibe stærkt i fløjten såvel under som efter forestillingen. Den anden, cand. phil. Christian Mikkelsen, havde plads i 2. etages

pladsloge og kunne iøvrigt takke sin egen uforsigtighed for ulejligheden. For at benytte fløjten i 2. akt – man havde altså på forhånd aftalt tidspunktet for en udpibning – arrangerede Mikkelsen, der åbenbart havde glemt fløjten hjemme, sig med en dreng og budbringer. Drengen afleverede imidlertid letsindigt to dårligt indpakkede fløjter til kontrolløren ved teatrets hovedindgang og pålagde denne at aflevere pakken til den herre, der ville indfinde sig i mellemakten. Kontrolløren lod dog den mistænkelige pakke gå videre til Københavns politi, og da Mikkelsen indfandt sig, måtte han opgive navn og adresse, før pakken blev udleveret.¹⁶

På premiereaftenen befinder der sig altså flest demonstranter i galleriet. Alligevel bemærker medarbejdere fra både Aftenposten og Dagens Nyheder en ung herre også på balkonen, der energisk går frem til balustraden for at fløjte. Hvad regijournalens oplysninger angår, er de særdeles knappe: »Under 2. Akt opstod flere Gange Kamp imellem Klappere og Pibere, saa at Skuespillerne maatte ophøre at tale. Efter Stykket blev Meningskampen saa stærk at Gongonen maatte bruges«.

Hvem gik efter pressens opfattelse af med sejren? de fløjtende eller de klappende? Denne afgørelse er tilsyneladende afhængig af redaktionernes politiske tilhørsforhold. Social-Demokratens anmelder mærker sejr i luften til demonstranterne: Vistnok over et halvt hundrede piber, deriblandt en sand jernbanefløjte, hvislede efter tæppets fald gennem Thalias Tempel, der havde vanæret sig ved at blive organ for den smudsigste reaktion, og skønt gongongen gik, skønt storborgerne i yderst raseri vrælede på deres politi, som imidlertid ikke havde rigtig lyst til håndværket, vedblev spektaklet en god halv time og endte med fløjternes sejr.

Både Morgenbladet og Jyllandsposten har dog lettest ved at høre bifaldet. Dagbladet finder, at de fløjtende ligefrem udfordrer de klappende, og Berlingske Tidende oplever forestillingen modtaget med: velvilje og bifald, der kun forøgedes ved de enkelte pibere, der lode sig høre.¹⁷ Stort set er man enige om, at de obligatoriske slag på gongong, der burde afslutte meningskampen 5 minutter efter forestillingens ophør, uheldigvis blot høres af få, samt at politiets folk forholder sig særdeles passive.

Alle kommentatorer vil da også vide, at der var udsolgt hus på premiereaftenen, ikke mindst p.g.a. publikums forventninger til en demonstration i teatret. Som det fremgår af teatrets regnskab over forestillingsindtægter og en oversigt over antallet af solgte billetter, når man netop på premiereaftenen et højdepunkt. Lørdag den 9. oktober giver også pæn afsætning, men herefter er interessen dalende, indtil søndag den 24. oktober, hvor der ikke er udsolgt hus, men dog pænt besøg.¹⁸

Selvom den overvejende del af den borgerlige presse altså fandt, at politiet var næsten for høfligt ved premieren, kan både Aftenposten og Dags-Telegraf den 8. oktober oplyse, hvilke personer, der vil blive tiltalt for deres optræden i teatret onsdag aften, nemlig: studenterne Chr. Mikkelsen, Stade, Trier, Cantor og Goldschmidt samt socialisterne Brix, Petersen, Overby, Andersen og Thomsen.

Hvor meget er der da om snakken? Ifølge politiets rapporter har vi med cand. phil. Michelsen at gøre, den letsindige herre, der sendte bud efter fløjter i mellemakten, samt med stud. jur. Cantor, der brugte kræfterne i 2. akt og igen efter forestillingens ophør. Begge slipper dog for tiltale, idet politiet allerede den 9. oktober – altså dagen efter at pressen havde »sladret« – sender et brev til Michelsen og Cantor, hvori man meddeler, at Dags-Telegrafens oplysning er fejlagtig.¹⁹

Ingen kom i alvorlig knibe for deres aktivitet i Det kgl. Teater i Lygtemænd-dagene, selvom den overvejende del af pressen betegnede demonstranterne som gadedrenge og spektakelmagere. Navne på fremtrædende socialister som Brix, Overby og Geleff – aktiv ved 2. opførelsen – har dog formodentlig prentet sig endnu bedre i politiets bevidsthed efter Lygtemænd. Paul Geleff, der tilsyneladende først viste sig i teatret den 7.10., havde få dage forinden aflagt besøg hos politidirektøren selv i anledning af et foredrag, man af forskellige årsager ville hindre ham i at holde. Emnet var: Tyve måneder i Vridsløselille forbedringshus!

Allerede den 11. oktober frafaldt Københavns Kriminal- og Politirets 1. Afd. for offentlige Politisager påtale også mod: journalist Harald Brix, smedemester Thomsen, smed Hansen, smed Adam Petersen, fhv. assistent Overbye, cand. phil. Emil Trier, stud. phil. Alexander Stade og snedkersvendene Jens Christian Nielsen, William Albert Nielsen og Christian Adolph Nielsen – for uordener i det Kongl. Tea-

ter. De tre snedkersvende blev iøvrigt den 7. oktober tvunget til at aflevere 3 signalpiber, der ledsager rapport fra betjent William Olsen den 8.10.

De følgende aftener

Den 7. oktober, anden opførelsen, viser en vis afmatning i billet-salget. Der er ikke udsolgt hus denne gang, selvom afsætningen er pæn til både parket, parterre og galleri. Balkon, 1. og 2. etage er derimod tyndt besat.

Efter gårsdagens uroligheder var det jo at vente, at både politi og teaterdirektion ville være på vagt. Teaterchefen havde da også samme dag modtaget et brev fra politidirektøren med gode råd til roens opretholdelse. Brevet indeholdt jo bl.a. en opfordring til at skrue op for gasblussene, hvis urostiftere afbrød forestillingen, og som det fremgår af samtidige presseomtaler, trådte lysekronen netop i funktion i sidste akt, hvor man lod den gå ned og skruede op for gassen.

Teatrets eget organ, regijournalen, oplyser blot: »Efter Stykket opstod igjen en Kamp mellem Klappere og Pibere. Gongonen maatte bruges«. Protesterne har på anden aften tilsyneladende lydt især fra gulv og loft. Ifølge Aftenposten og Punch allierede den energiske Brix sig denne gang med Paul Geleff, og de to anbragte sig synligt for alle i første parket. I galleriet, hvorfra man dog især hører larmen, også denne aften, huserer blandt andre de tre snedkersvende, der får fragtaget signalfløjterne.

Journalen refererer ikke til uro midt i 4. akt. Men Aftenpostens medarbejder hører stormen, der med piben og klappen bryder løs efter 3. scene, den hvori Poul indrømmer sin vildfarelse overfor doktoren. Efter forestillingens afslutning kæmper publikum påny og afbrydes 5 minutter senere af gongongen, som denne gang respekteres.

Tidsrummet mellem 2. og 3. opførelse, der falder på en lørdag, skaffer parterne en dag at virke i. Crone udsteder, som tidligere omtalt, en advarende bekendtgørelse den 8. oktober. Ordlyden citeres i pressen og plakater ophænges i teatret. Social-Demokraten havde jo også gjort en indsats den 8. oktober for at puste til ilden ved at opfordre meningsfæller til at henvende sig på ekspeditionskontoret og bestille billetter til den 9. Teaterchefen var yderligere ved brev fra politidirek-

tøren blevet gjort opmærksom på denne billetformidling. Der er altså stadig udsigt til en underholdende meningsudveksling i Det kgl Teater, og salg af billetter til gulv og galleri går helt pænt. Ifølge rapport ang. polititjenesten ved Det kongelige Teater under forestillingen den 9. oktober 1875 ofrede Københavns politi 11 mand på sagen: vagthavende politiassistent, 3 betjente og 7 overbetjente.

Larmen blev ikke mindre denne gang, men ytrede sig først i 4. akt. »Efter Frk Schnells Udgang i 4de Akts Scene faldt en temmelig stærk Applaus som blev imødegaaet af voldsom Hyssen og nogle Piber. Tilskuerpladsen gjordes lys, det varede henved $\frac{1}{2}$ Minut. Efter Stykkets Slutning var der igjen en voldsom Kamp mellem Klappere og Pibere, efter $1\frac{1}{2}$ Minuts Forløb maatte Gongonens Lyd skaffe Ro. Det Hele optog c. $1\frac{3}{4}$ M.«, fortæller regijournalen. Piberne vandt efter Social-Demokratens opfattelse. Damerne holdt sig for ørerne, og politiinspektøren brølede stille! På torvet havde en nysgerrig menneskemængde samlet sig – vel i håb om at se stridsmænd blive jaget på porten. Efter forestillingens ophør fik politiet dog hurtigt ryddet pladsen, og folk gik roligt bort.

Med fjerde opførelse, tirsdag den 12. oktober, ebber urolighederne ud. Man havde allerede sagt sin mening om det nye Nationalscene-produkt, og billetterne var ved »grosserernes« mellemkomst blevet for dyre. Den 12.10. er sidste gang pibekonzerten mod Lygtemænd høres på Det kgl. Teater. Til gengæld fik begivenhederne et efterspil rundt omkring i landet, hvor turnéselskaber nåede frem med sensationen. Politiet i København havde da også efterhånden truffet alle de forholdsregler, der nu kunne træffes. Personalet var instrueret ifølge dagsbefaling af 10. oktober, og teaterchefen var gjort bekendt med den ved brev af 12.10.

En del af pressen vil vide, at der atter er udsolgt hus, men det er ikke korrekt. Der er besat omtrent som om lørdagen og stadig overvejende på gulv og i galleri. Lysekronen holdes tilsyneladende i beredskab under hele forestillingen, men først efter tæppefald ytrer publikum sig højroset: »Ved Tæppets Fald efter 4de Akt løde et Par Piber, som tvang Gongonen til at skaffe Ro«, hævder regijournalen. Politistyrken er da også skåret ned allerede ved 4. opførelse. Tilsyneladende er blot 4 mand tilstede, men evt. har man tillige anbragt civilklædte betjente i parterre og galleri, som det blev tilfældet fredag den

15. oktober.²⁰ Hverken overvældende bifalds- eller mishagsytringer bliver hørt.

Ingen af de følgende 6 aftener, som teatret ofrede på Lygtemænd, blev epokegørende i henseende til publikumstække eller publikumsdemonstrationer. Blot søndag den 24. oktober er der pæn søgning.

Lygtemænd udenfor København

Rygterne om bataljen i København havde bredt sig. Den 10. oktober kan Jyllandsposten oplyse, at Lygtemænd er erhvervet af direktør Cortes mod et for provinsforhold betydeligt honorar. Retten til først at opføre stykket i Århus er en betingelse, således at stykket kommer til opførelse der, når Cortes begynder sin sæson i december måned (Sandfeld).

Det blev dog ikke Lygtemænd, Cortes lagde ud med i Århus. Til gengæld nåede selskabet til Horsens med forestillingen allerede i oktober måned. Social-Demokraten kan oplyse, at Lygtemænd blev modtaget af arbejderne i Horsens mandag den 25. oktober, som man kunne forvente. En stor del arbejdere er af det tilstedeværende politi blevet noteret, skriver en af »Piberne« den 28. oktober. Der faldt også bøder på 10 kr., og der blev udstedt forbud, som udelukkede de fløj-tende fra oftere at komme i teatret, når Lygtemænd blev opført.²¹ Social-Demokraten kan dog berolige sine læsere med, at samtlige mulkterede pibere har vedtaget ikke at berige hverken politi-, fattig- eller kammerherrens kasse med 1 skilling af den idømte mulkt. Men den 17. november gengives i samme avis udskrift af Horsens Købstads Politiprotokol, hvoraf fremgår, at møllebygger Christian Johansen, medlem af den såkaldte socialdemokratiske forening i byen, havde modtaget en bøde på 10 kr. samt forbud mod oftere at indfinde sig i teatret, når Lygtemænd blev opført. Johansen forsvarede sig med, at han i forvejen havde læst stykket og fundet, at det indeholdt en forhånelse mod arbejderne og disses talsmænd (Bertolt).

William Blochs Lygtemænd havde således fået en flyvende start på Det kgl. Teater, og i efteråret 1875 fløj skuespillet afsted på sit rygte – foruden til Horsens tillige til Kristiania, til Slagelse og til Rønne. I Rønne havde man ifølge Social-Demokraten af forsigtigheds hensyn

indbudt den samlede politistyrke, ordenskorpsset og byfogden i uniform til generalprøven!

I en sæsonoversigt, tilsendt Kirke- og undervisningsministeriet juni 1876, markerer Det kgl. Teater sit officielle standpunkt i striden om »tendens-litteratur«. Det hedder i brevet om skuespillet Lygtemænd: »Men baade vare Karaktererne i Stykket godt holdte og over dette udbredt en Poesi, som mildnede den mere realistiske Tendents«. Poesi, der slørede, altså »rigtig kunst« måtte der til, for at brandfarlige og aktulle emner kunne bringes ind i Det kgl. Teater. Lidt flot overfor sandheden slutter man med at oplyse, at stykket led udpibning ved de 3 første opførelser, »men da Klapperne hver Gang var i afgjort Majoritet, bestod Stykket sin Prøve«.²²

HENVISNINGER OG NOTER

1. Love og anordninger, XIV, 1869. Udg. T. Algreen-Ussing, 1870.
2. R.A. Det kgl. Teater. Kopibog 1.9. 1874-30.6.1876.
3. Dagbladet 7.10.1875.
4. R.A. Kopibog 1.9.1874-30.6.1876. Tillige: L.A. Politidirektørens arkiv, Lygtemænd. Brev fra Hauch 6.10. 1875.
5. L.A. – Som det fremgår af en vedlagt notits, optrådte mandskabet tilsyneladende delvis i civil påklædning.
6. R.A. Indkomne breve 1875, samt tilsvarende kladde L.A. dateret 7.10. 1875.
7. R.A. Indkomne breve 1875, samt kladde L.A. 8.10.1875.
8. R.A. Indkomne breve 1875 med en afskrift af efterretninger. – L.A. kladde til brev 12.10. samt Politiefterretninger 12.10.1875.
9. R.A. Teatercensurer samt Det kgl. Teaters Censur-Protocol 1857-77. På Det kgl. Bibliotek findes tillige kladde af Molbechs teatercensurer 1871-81. Collin nr. 347.
10. R.A. Kopibog.
11. Lygtemænd s. 26 ff.
12. Nathansen s. 16 ff. Se tillige Lange, Neiiendam, Normann, Wiingaard.
13. Aftenposten, Berlingske Tidende, Dagbladet, Dagens Nyheder, Fædrelandet, Illustreret Tidende, Jyllandsposten.
14. Social-Demokraten 6.10., 8.10., 9.10. 1875. Dags-Telegraf 8.10. 1875.
15. R.A. Teaterkassens regnskaber med udgiftsbilag 1875/76 nr. 153. Tillige Wiingaard s. 56.
16. L.A. Politidirektørens arkiv. Rapport 6.10. v. overbetjent Schrøder, Rapport 7.10. ved overbetjent F.

- Christensen, Rapport 7.10. samt 9. 10. v. betjent R. Petersen, Rapporterne 7.10. v. politiassistent Thalbitzer.
17. Berl.Tid. 7.10., Dagbl. 7.10., Jyll.P. 8.10., Morgenbl. 7.10., Social-Dem. 8.10.
18. R.A. Bøger og dokumenter vdr. fo-restillingsindtægten 1820-90.
19. L.A. Rapporter v. Thalbitzer 7.10. Kladde af brev til Michelsen og Cantor 9.10.1875.
20. L.A. Rapporter ang. polititjenesten ved Det kgl. Teater den 9., 12., 15. oktober 1875.
21. Social-Dem. 28.10. og 2.11., Horsens Folkeblad 29.10.1875.
22. R.A. Kopibog 1.9.1874-30.6.1876.

Litteratur

- Bertolt, O., Pionerer, 1938.
- Bloch, W., Lygtemænd, 1875.
- Lange, S., Meninger om Teater, 1929.
- Nathansen, H., William Bloch, 1928.
- Neiendam, R., Mennesker bag Masker, 1931.
- Normann, I. C., Teatret, 1939.
- Rask, E., Det kritiske parterre, 1972.
- Wiingaard, J., William Bloch og Holberg, 1966.
- Sandfeld, G., Thalia i provinsen 1870-1920, 1968.

Forkortelser

- L.A. – Landsarkivet for Sjælland.
R.A. – Rigsarkivet.

L. C. BORUP — BORGMESTEREN DER BLEV KOMMUNALPOLITIKER

AF SIGURD JENSEN

1. *Borgmestervalg.* Mandag den 19. marts 1883 holdt Københavns borgerrepræsentation sit sidste møde i samlingen 1882-83. Denne skulle slutte inden udgangen af marts, og i henhold til Københavns dengang gældende forfatning skulle 6 af borgerrepræsentationens 36 medlemmer på valg, inden den nye samling begyndte den 1. april.

Mødet den pågældende aften fik sin særlige spænding ved, at der skulle vælges ny borgmester for magistratens 2. afdeling. Fem kandidater havde meldt sig, de tre havde ingen chancer, men der ville blive kampvalg mellem de to sidste.

Selv om byens borgmestre i princippet var ligestillede, var 2. afdelings den mægtigste, for han bestyrede byens finanser. Af afdelingens opgaver iøvrigt må især nævnes ledelsen af de kommunale hospitaler.

Borgmestervalget havde været længe undervejs, tilsyneladende fordi man havde haft svært ved at finde frem til en egnet kandidat, man kunne enes om. Nu var det anstændigvis ikke muligt at udskyde sagen længere. Den nye borgerrepræsentation måtte kunne møde en finansborgmester, når den trådte sammen.

Den afgæde, C. E. Fenger, havde allerede i efteråret 1882 gjort det klart, at han ville gå, og han var fratrådt med udgangen af februar 1883. Siden da havde rådmand A. Worsaae været konstitueret i embedet.

Blandt de emner til borgmesterposten, der havde været på tale, var den forhenværende redaktør af Dagbladet C. St. A. Bille, som tidligere havde spillet en stor rolle i københavnsk kommunalpolitik. Han sad for øjeblikket i Washington som dansk udsending, men var interesseret i at vende hjem. Han ville have været en naturlig kandidat for den nationalliberale klike, som i sin tid havde stået bag valget af Fenger, og en af dens mest aktive medlemmer, arkitekt F. Meldahl, korresponderede med ham derom. Men der kom ikke noget ud af sagen. Billes virke som direktør for Det københavnske Bygeselskab

1872-76 tydede nu heller ikke på, at han var den helt store administrator.¹

Lad os et øjeblik se tilbage på borgmesterstillingens seneste udvikling indtil da. Til 1858 havde Københavns borgmestre været embedsmænd, der blev udnævnt af regeringen. Derefter var de embedsmænd, der udnævntes af borgerrepræsentationen efter valg mellem kandidater, men altså stadig embedsmænd på livstid. Udnævnelsen skulle stadfæstes af indenrigsministeriet. Nogen politisk baggrund for borgmesterstillingen var ikke formuleret, men embedets relation til borgerrepræsentationen var under skarp observation, og Fenger var i realiteten bragt til fald, fordi han ikke havde respekteret borgerrepræsentationens bevillingsmyndighed.²

Det er bemærkelsesværdigt, at kun et af borgerrepræsentationens egne medlemmer havde meldt sig som kandidat til den ledige borgmesterpost, og han fik ikke en eneste stemme. Det var den 49-årige beregner, cand. polyt. H. A. Andresen (senere direktør for Statsanstalten for Livsforsikring, der dengang hed Livsforsikrings- og Forsørgelsesanstalten). Andresen havde sommeren i forvejen under en debat om forholdstalsvalgmetoden taget standpunkt for denne og var derved kommet i modsætning til borgerrepræsentationens flertal. Debatten havde været hed, og Andresen havde efter eget udsagn haft forskellige personlige ubehageligheder på grund af sit standpunkt. Så man kan ikke se bort fra den mulighed, at der bag hans kandidatur til borgmesterposten lå noget af en demonstration.³ Da han havde en vis tilknytning til Meldahl-Tietgen-kredsen,⁴ har han måske også regnet med støtte fra den side. Men der blev altså ingen stemmer til Andresen.

Der blev heller ingen til en anden af kandidaterne, amtsforvalter for Holstebro amtsstuedistrikt, cand. jur. A. T. A. Fogh. Han var gammel københavner og har måske haft svært ved at slå rod i Vestjylland. Men hvilke kvalifikationer han egentlig skulle have for at vende tilbage til sin fødeby som dens finansborgmester, står ikke ganske klart. Endnu mindre kvalificeret var den 75-årige fhv. amtsforvalter i Skanderborg, cand. polyt. Frederik Christian Kabell. Bevares, han havde en smuk karriere bag sig, og livskraftig må han have været; han døde først i 1903, næsten 96 år gammel.⁵ Men alligevel. Man overraskes ikke over, at han heller ingen stemmer fik.

Kvalifikationer havde de to sidste ansøgere derimod i fuldt mål.

Den fornemste af dem var så afgjort fhv. guvernør for de vestindiske øer J. A. Garde. Af uddannelse var han søofficer, havde en tid været havnekaptajn i København, og 1872-81 havde han været guvernør i Vestindien, hvor det store negeroprør på Sct. Croix var indtruffet i hans embedstid (1877). Hans håndfaste optræden i denne situation bedømtes forskelligt i de forskellige kredse, og det kan have haft betydning ved afstemningen om hans kandidatur. Dertil kom, at han var lige lovlig gammel, 60 år.

Med sine knap 47 år havde Ludvig Christian Borup en mere passende alder. Han var på dette tidspunkt assessor i Landsøver- samt Hof- og Stadsretten og docent i landboret ved Landbohøjskolen. Umiddelbart efter sin juridiske embedseksamen i 1859 var han blevet knyttet til indenrigsministeriet, hvor han var avanceret til kontorchef 1875, men allerede tre år senere var han blevet overretsassessor. Siden 1869 havde han været docent i landboret ved landbohøjskolen, og i 1873 havde han udgivet en meget benyttet håndbog i faget. At der her var tale om en højt kvalificeret mand var ubestrideligt, men i politisk henseende var han et ubeskrevet blad, og finanser havde han heller ikke tidligere beskæftiget sig med. Men Borup var – i al fald i en periode – et meget aktivt medlem af Studenterforeningen. I 1870 havde han i et par måneder været ledende senior.⁶ Han var altså en kendt skikkelse indenfor visse akademikerkredse.

Afstemningen gav Borup 17 stemmer, Garde 13, hvorefter Borup var valgt. Trods mandens ubestridelige kvalifikationer et højest forbløffende valg! Garde, der formentlig har været Tietgen-gruppens kandidat, blev i 1886 trøstet med en bestyrelsespost i Store nordiske Telegrafelskab.

2. *Blandt højremænd.* De borgmestre, som den nyvalgte skulle arbejde sammen med, var H. N. Hansen, 1. afdeling (skolesager, næringsvæsen, politi m.v.), H. A. V. Knudsen, 3. afdeling (forsorg) og E. D. Ehlers, 4. afdeling (den tekniske afdeling). Af dem var Ehlers den der gennem årene havde øvet størst indflydelse, men han var ved at blive gammel, og Borup kom kun til at arbejde sammen med ham et par år. Borgmester H. N. Hansen var myndig, selvsikker og noget salvelsesfuld; han nød stor anseelse, men var næppe nogen egentlig

Borup som yngre. Foto i Kgl. Bibl.

magtpolitiker. Borgmester H. A. V. Knudsen, som var en af de for-drevne slesvigske embedsmænd, der var blevet forsørget med et em-bede i kongeriget, var en energisk fagmand, men søgte næppe heller at dominere magistraten. Der var således ved at blive plads til en stærk mand efter Ehlers, om en sådan skulle dukke op. Borup blev efterhånden en sådan stærk mand, men langt fra lige med det samme. Egentlig kan man vist sige, at han først blev det, da der kom en kraf-tig socialistisk-radikal opposition i borgerrepræsentationen – imod ham.

Hvad byens almindelige økonomiske situation angik, da var den ved Borups overtagelse af finansborgmesterposten ganske god, i al fald på kort sigt. I efteråret 1883 (10. september) kunne han i bor-gerrepræsentationen oplyse, at indkomstkatten ville give væsentlig mere end budgetteret, og det samme gjaldt brændevinsskatten, der i disse år var en af kommunens store indtægtskilder.⁷

Set på længere sigt var byens økonomi derimod omend ikke på nogen måde truet så dog usikker. Hovedstadens stærke vækst medførte nemlig en tilsvarende vækst i servicebehovet. Og medens de mere forsigtige i kommunalbestyrelsen var indstillet på, at disse opgaver – herunder også investeringer – så vidt muligt skulle løses over de år-lige budgetter, var de mere vidtskuende klar over, at det slog ikke til; der måtte optages lån, og byens borgere skulle så år for år betale for den ydede kommunale service ved forrentning og afdrag på disse lån.

I tiden omkring C. E. Fengers afgang som finansborgmester havde kommunalbestyrelsen diskuteret optagelse af et lån på en halv snes millioner kroner. Debatten havde været livlig, og det spændte forhold mellem Fenger og en række af de øvrige fremtrædende kommunalpo-litikere havde ikke gjort det lettere at nå til enighed.

I efteråret 1882 havde et flertal i magistraten vedtaget at gå ind for dette store lån, men borgmester H. N. Hansen og rådmand A. P. C. Abrahams var gået imod, og i borgerrepræsentationen var der så stor modstand mod tanken, at den indtil videre måtte stilles i bero.⁸

Fengers afgang i 1883 gjorde det lettere at finde en løsning, fore-løbig en løsning af rent midlertidig karakter. Man besluttede at skaffe 2½ mill. kr. dels ved kortfristede lån, der skulle optages ved belåning af kommunale effekter (bl.a. sælgerpantebreve fra salget af fæst-ningsterrænet), dels ligefrem ved salg af sådanne værdipapirer.

Disse dispositioner kunne dog kun give en stakket frist, thi i foråret 1883 havde man allerede på forhånd disponeret over ca. $\frac{1}{2}$ mill. heraf, bl.a. til byggearbejder på Almindelig Hospital og andre offentlige bygninger.⁹

Alligevel gik der en hel del tid, inden Borup måtte i gang med at optage større lån, for kommunens indtægter var pæne i disse år; fra 1882 til 1883 steg de med 11-12 pct. – en af de indtægtskilder, der flød rigeligt, var stadig brændevinsafgiften – så trods stigende udgifter klarede man sig rigtig godt.

Da Borup gjorde rede for disse forhold på et møde i borgerrepræsentationen 16. juni 1884, oplyste han noget, som synes at have fyldt ham med forbavelse: man var nu oppe på, at $\frac{2}{3}$ - $\frac{3}{4}$ af skatteyderne selv angav deres indtægter. Desværre var mange af disse selvangivelser dog forkerte. Borup var imidlertid så venlig at mene, at dette ikke skyldtes, at borgerne havde til hensigt at »gøre bevidst urigtig angivelse«, men simpelthen fordi mange ikke havde forstand på at beregne deres skatteindtægt.¹⁰

Et af kommunens store økonomiske problemer i begyndelsen af 1880'erne var væksten indenfor det kommunale skolevæsen. Børnetallet i København voksede stærkt og en stigende procentdel af børnene gik ind i de kommunale skoler. Kommuneskolerne faldt i to grupper, friskolerne og betalingsskolerne. Det var friskolerne, der i disse år fik den største tilgang. 1875-82 øgedes antallet af børn i de kommunale betalingsskoler med 16 pct., men antallet af børn i de kommunale friskoler med 95,4 pct.¹¹

Man måtte udvide antallet af klasser i kommuneskolerne med 30-40 pr. år, og der måtte rundt regnet bygges en ny skole om året, nu og da flere. Ofte måtte en skole udvides med en »filial« i en nærliggende – tit dårlig egnet – bygning. Den stigende tilgang af børn til kommunens friskoler skyldtes først og fremmest den hastige proletarisering ikke blot af arbejderklassen, men også af de lavere lag af mellemklassen. Erindringer fra datiden viser, at det pædagogiske tilbud i disse friskoler var ringe og behandlingen af børnene hård. Skoleloven tvang det offentlige til at anvende en mængde skattekroner på skoler, og man honorerede dette krav ved at opføre nogle skræbete kasser med kedelige værelser, nødtørftige siddepladser, et minimum af undervisningsmidler og en lærerstab af svingende, ofte ringe kvalitet.¹²

Lad os et øjeblik lytte til en debat om skolebyggeri i borgerrepræsentationen (26. maj 1884). Man drøftede bygning af 2-3 nye friskoler, og man havde bl.a. opmærksomheden henvendt på, at det fremlagte forslag regnede med, at klasseværelserne skulle have forstuer. Hertil bemærkede borgerrepræsentant, læge, senere professor C. G. Lange, at det var en god ide, for det ville bidrage til, at klasseværelserne kunne holdes rene og tørre, og et andet medlem, skibsreder J. Strandgaard var helt enig, men et tredje medlem, skolebestyrer L. L. Hommel – altså en skolemand – mente, at eftersom friskolebørnene jo almindeligvis ikke havde meget overtøj, »navnlig medbragte drengene sjældent andet end deres kasketter, som uden skade kunne tages med ind i klassen«, så kunne denne udgift spares.¹³ Og da debatten et halvt års tid senere blev genoptaget, var skibsrederen også blevet sparsommelig; der måtte kunne proppes lidt flere børn ind i hvert klasseværelse. Og Lange fastholdt nok sit fromme ønske om, at skoleværelserne skulle være lyse og luftige, men skyndte sig i samme åndedræt at tilføje, at han ikke havde konkrete forslag, der gik ud over magistratens. For dog at tilføre debatten et positivt element føjede han til, at han mente, at skoletiden burde være længere, og lærerne måtte tage sig sammen og holde bedre disciplin.¹⁴

1880'ernes sidste halvdel var en økonomisk vanskelig tid for landet. Man har beregnet nettofaktorindkomsten for samtlige erhverv således (tallene angiver mill. kr.)

1884	738
1885	727
1886	719
1887	718
1888	728
1889	791 ¹⁵

Bytteforholdet i udenrigshandelen forringedes ganske væsentligt.¹⁶

Eksporsten, der 1880-84 i gennemsnit pr. år havde været 163 mill. kr., faldt til 151 mill. kr. i gennemsnit pr. år i perioden 1885-89, og importen faldt fra 232 mill. kr. i gennemsnit pr. år i tiden 1880-84 til 230 mill. i gennemsnit pr. år i tiden 1885-89.¹⁷ Selv om tallene ikke er dramatiske, må det tages i betragtning, at udviklingen 1885-89 be-

tegner et brud på en opgangslinie af længere varighed. Særlig ubehageligt for København og den københavnske arbejderklasse var det, at den industrielle udvikling i de forløbne år havde trukket en masse landboer til byen (landbruget havde svært ved at beskæftige den voksende landbefolkning). Resultatet var voksende arbejdsløshed i København.

I efteråret 1885, hvor situationen så særlig truende ud, trådte statskassen til og lånte Københavns kommune 1 mill. kr. til igangsættelse af beskæftigelsesforanstaltninger.¹⁸

Nogenlunde samtidig benyttede kommunen en opstået situation til at skaffe sig et billigt lån på ca. 1 mill. i overformynderiet.¹⁹

Den store lånesag, d.v.s. de tidligere nævnte overvejelser angående et lån på en halv snes millioner, havde hidtil ligget stille. Men nu trængte den sig på ny på, dels fordi man skulle bruge pengene, dels fordi forholdene på lånemarkedet havde udviklet sig på en attraktiv måde.

Det hang også sammen med depressionen. Efterspørgselen efter lånekapital, bl.a. til industrien, var dalende, så renten faldt. Den gennemsnitlige obligationsrente, der i årene 1883, 1884 og 1885 havde ligget fast på 4,4 pct. blev 1886 4,1 pct., og lå 1887-89 lidt under 4 pct., hvorefter udviklingen på ny vendte.²⁰

Borup fik lånesagen manøvreret igennem uden større debat, i al fald udadtil. Hvad der blev sagt bag lukkede døre, kan vi ikke vide. Man besluttede sig for ikke alene at låne de meget omtalte 10 millioner til nyinvestering, men til derudover at låne 5 millioner til konvertering af to gamle, mindre fordelagtige lån (fra 1854 og 1859). Lånet blev et 4 pct.s lån, hvoraf de 3½ pct. var renter, resten afdrag. Et konsortium repræsenteret ved Privatbanken overtog lånet til kurs 93 ¼.²¹

Denne lånesag gik i orden i marts 1886. Men da obligationskurserne var så gunstige som tilfældet var, fandt mange, at man burde gå videre og få flere ufordelagtige ældre lån konverteret. En konvertering af lånene af 1869 og 1876 ville kræve et nyt lån på 14 millioner, og Borup gik i gang med at forberede sagen.

Denne gang ønskede man, at bankerne skulle konkurrere om overtagelsen af lånet, og Nationalbanken, Privatbanken, Landmandsbanken og Handelsbanken blev inviteret til at afgive tilbud. Så skete

der det, at ikke Privatbanken, der, som nævnt, havde overtaget lånet fra foråret 1886, men Landmandsbanken afgav det fordelagtigste tilbud. Alligevel indstillede borgmester Borup til borgerrepræsentationen, at man entrerede med Privatbanken, hvis tilbud han betegnede som næsten lige så godt som Landmandsbankens. Han anførte den noget luftige begrundelse, at det var mindre heldigt at samarbejde med to forskellige banker om to lån, der blev optaget tidsmæssigt så nær hinanden som lånet fra foråret 1886 og det påtænkte.

Det skulle han vel egentlig have tænkt over lidt før, og det har han åbenbart fået meget tydeligt at vide af Landmandsbankens direktør Isak Glückstadt, der selv var medlem af borgerrepræsentationen. Glückstadts reaktion må have været meget skarp, for der blev rejst krav om, at han ved behandlingen af denne sag skulle vige sit sæde i forsamlingen under hensyn til, at han var personligt interesseret i udfaldet. Kravet kom til afstemning og var lige ved at blive gennemført; 14 stemte for, 15 imod, 3 undlod at stemme. Var det sket, ville det have været temmelig uretfærdigt, for de øvrige banker var også solidt repræsenteret i salen. Selveste borgerrepræsentationens formand, højesteretsassessor P. F. Koch, samt et menigt medlem, grosserer J. H. Mannheimer, sad i Privatbankens bankråd, og tømmermester H. H. Kayser, der var et af forsamlingens mest indflydelsesrige medlemmer, var medlem af Handelsbankens bestyrelse. Iøvrigt blev sagen udsat, og de interesserede parter kunne herefter drøfte den uden for publikums søgelys.²²

Man nåede frem til et kompromis. Lånet på de 14 millioner blev optaget i foråret 1887, og hovedparten blev negotieret gennem et konsortium bestående af de tre hovedbanker, Privatbanken, Landmandsbanken og Handelsbanken. Væsentlige dele af lånet blev dog optaget i Den kongelige Livsforsikringsanstalt og Sparekassen for København og Omegn. Kommunen havde iøvrigt ikke tabt noget ved at vente med lånet. Der opnåedes en lidt bedre kurs end den i 1886 tilbudte.²³

Der kunne måske være anledning til at fundere over, om Borup i denne sag havde båret sig noget kluntet ad, eller om han i virkeligheden havde været ganske snedig; thi vel havde sagen i starten formet sig mindre flatterende for ham – det var ikke særlig behændigt at starte en konkurrence mellem bankerne og så alligevel ikke respektere resultatet. På den anden side var der kommet en debat i gang,

som var endt med, at der var blevet sat en stopper for Privatbankens – og det ville sige Tietgens – bestræbelser for at sætte sig på Københavns kommunes pengeforhold.

Tietgen drog tilsyneladende konsekvensen af det skete. Da kommunen i 1891-92 havde brug for at stifte et nyt stort lån, indhentede Borup uanfægtet tilbud hos alle de tre store banker, og Tietgen var artig og sørgede for, at Privatbankens blev det mest fordelagtige. Herom nærmere i det følgende.

Borup drog formentlig også sine konsekvenser. Til sin dødsdag sagde han nejtak til vellønnede bestyrelsesposter. Han ville stå frit.

Inden for sit andet store arbejdsområde, hospitalsvæsenet, stod Borup også overfor omfattende problemer, og han mødte stort set op uden faglige forudsætninger. Det spillede nu en mindre rolle. Forgængeren, C. E. Fenger, havde som forhenværende overlæge været rigt udstyret med forudsætninger, men var han ikke omgående kommet i alvorlig konflikt med Kommunehospitalets overlæger?

De opgaver, der lå for, var først og fremmest socialt bestemte. Man havde opdaget, hvad hygiejnen betød for folkesundheden, og samtidig havde man fået øjnene op for, hvor uhygiejnisk København var, og i hvor høj grad de uhygiejniske tilstande hang sammen med det københavnske proletariats hastige vækst. I brokvarterernes spekulationsbyggeri som i den indre bys menneskemyldrende rønner huserede tuberkulosen, fnat spredtes, og kønssygdommene hentedes henne om hjørnet. Medicinsk var der ikke alverden at stille op mod de store folkesygdomme. Men om man dog bare kunne isolere de allerede smittede, var meget vundet. Det var først og fremmest denne tanke om at beskytte de raske mod de syges smitte, der lå bag opførelsen af det store epidemisygehus Blegdamshospitalet, som nu var ved at være færdigt.

Inden for rammerne af Kommunehospitalet fra 1863 var et kæmpe-afsnit blevet afsat til hud- og kønssygdomme. Men på dette område var behovet ikke dækket. Man var allerede i gang med at forberede opførelsen af et specielt hospital til behandling af kønssygdomme. Det skulle ligge på et areal, som kommunen havde erhvervet fra havnevæsenet mellem Ny Vestergade og Ny Kongensgades forlængelse, og det skulle hedde Vestre Hospital. Hospitalet var udelukkende bestemt for prostituerede kvinder. Man regnede med 200 sengeplad-

ser, 140 til den offentlige prostitution, 60 til den såkaldte »hemmelige prostitution«. ²⁴

Man kan smile ad tidens sippenippede borgerdamer, der sad bag deres fløjlsgardiner og klamrede sig til viktorianske ideer og fordomme. Men man må ikke glemme, at de levede med den stadige trussel, at deres mænd kunne smutte hen om hjørnet og erhverve sig en køns sygdom, som så via ægtesengen ville blive befordret til dem selv. Der konstateredes i disse år i København 1000-2000 nye tilfælde af syfilis pr. år. ²⁵ Da Ibsen i 1881 udsendte »Gengangere«, var reaktionen fuldkommen hysterisk. Man ville ikke se eller læse dette stykke, man ville ikke tale om det, man ville end ikke vide, at det eksisterede. Det kan synes fejgt og tåbeligt af borgerskabet, at det stak hovedet i busken. Men hvad andet kunne det egentlig gøre. Ja, man kunne naturligvis sørge for, at de smittefarlige kvinder hurtigst muligt blev spærret inde på et hospital. Så der var ingen problemer med at få borgerskabet interesseret i den sag. 22. januar 1886 åbnedes Vestre Hospital for de første patienter. Det kom senere til at hedde Rudolph Berghs Hospital.

På et andet felt indenfor hospitalsområdet kunne Borup også køre videre efter de tidligere udstukne linier. Det var moderniseringen af sygeplejen, etableringen af sygeplejerskerne som en veluddannet mellemteknikerstand. Grunden var lagt af Fenger, og Borup gjorde en god indsats for at fortsætte udviklingen.

Den store opgave på hospitalsvæsenets område, der skulle tilfalde Borup, var at iværksætte bygningen af et tuberkulosehospital, men det varede lidt før han kom i gang med det; i det hele taget blev hospitalsvæsenet ikke altid tilgodeset i det omfang, som dets medarbejdere kunne ønske. Vi skal senere se, hvordan spændingen mellem hospitalslægerne og Borup lejlighedsvis kunne slå gnister.

Andre foranstaltninger kunne sættes ind for forbedret hygiejne. En sundhedsvedtægt for København af 15. juni 1886 indførte kød- og mælkekontrol og indførte visse bestemmelser, der skulle modvirke brugen af sundhedsfarlige bygninger. Fra 1888 henvistes al slagtning i København til de offentlige slagtehuse. 1890 opførtes kommunens destruktionsanstalt i Kongens Enghave. ²⁶

Andre opgaver til hygiejnens forbedring trængte sig på og nogle af dem var store, meget store. En af de største var kloakproblemet. Man

havde arbejdet med bygning af kloaker siden 1860'erne, og der var anlagt et system, som ledte spildevandet ud i havnen og kanalerne. Det skabte lugtgener, og man overvejede en bedre ordning. I 1886 fik stadsingeniøren overdraget den opgave at udarbejde en samlet kloakplan, men der skulle dog komme til at gå lang tid, før man kunne gå i gang med at realisere den. Først i Borups allersidste borgmesterår kunne arbejdet gennemføres. Det blev færdigt i hans dødsår (1903).²⁷

I løbet af 1891 blev det klart, at tiden for optagelse af et nyt stort lån nærmede sig, og i oktober gav Borup borgerrepræsentationen en foreløbig opgørelse over kommunens finansielle stilling, idet han oplyste, at man snart måtte til at låne i større stil, men forholdene desangående var endnu så uafklarede, at det kunne blive nødvendigt med kort varsel at låne et noget mindre beløb.

Et tilbageblik på den forløbne del af Borups borgmestertid viste, at der i årene 1883-91 dels allerede var anvendt, dels måtte antages at medgå til arbejder uden for det løbende budget det efter forholdene meget betydelige beløb af ca. 22½ mill. kr. Alligevel mente Borup at turde hævde, at det havde været en i finansiell henseende gunstig periode for kommunen, hvis ejendomme nu androg betragteligt større værdier end før.

Men forskellige forhold gjorde det nødvendigt at fremskaffe mere likvid kapital. En hovedårsag var de gældende regler for skatteindbetalingen. Skatterne kom for langsomt ind. Desuden var det nødvendigt at forstrække gasværkerne med forskud fra hovedkassen, dels fordi de stadig udvidede deres aktivitet, dels fordi kulpriserne var stigende, og det så ud til at noget lignende måtte ske vedrørende elektricitetsforsyningen.²⁸

Den forventede situation, hvor optagelse af et midlertidigt kortfristet lån blev nødvendigt, indtraf sidst på vinteren 1892, og magistraten fik borgerrepræsentationens bemyndigelse til at låne op til 1 million.²⁹ Långiver blev overformynderiet. Lånerenten 4 pct. p.a.³⁰

Med henblik på optagelse af et større langfristet lån kontaktede et af borgerrepræsentationen nedsat udvalg pengeinstitutterne og fremskaffede tre tilbud. Det bedste blev afgivet af Privatbanken (i samarbejde med tyske banker). Udvalget beklagede, at det ikke var helt så fordelagtigt som for de lån, der var optaget i 1886 og 1887. For

en nutidsbetragtning ser det dog ikke så ilde ud. Der kunne lånes $5\frac{1}{2}$ mill. kr. nominel værdi til kurs $98\frac{1}{4}$; rentesats 4 pct. p.a. og amortiseringstid 60 år. Udvalget anbefalede, at man accepterede disse betingelser. Forholdene på lånemarkedet ville næppe bedres foreløbig.³¹

Da Borup i oktober 1891 gav borgerrepræsentationen den førnævnte oversigt over Københavns finansielle situation, havde han også kastet et blik ud i fremtiden og skitseret nogle af de arbejder, der i særlig grad ville kræve anlægskapital i de nærmest følgende år. De to største var sammenslutningen af byens kloaksystemer, der ville kræve ca. 4 millioner og opførelsen af det nye rådhus, der ville kræve ca. 3 mill.³²

3. *Opposition.* For de borgerrepræsentationer, der sad indtil udgangen af marts 1893 gjaldt visse fællestræk: de var valgt af en meget lille kreds af byens borgere, medlemmerne betragtede sig alle som personlig valgt – det var ligefrem en uartighed, som påtaltes fra formandens plads, om nogen karakteriserede sig selv eller andre medlemmer som tilhørende et parti – og de var alle højremænd.

Det betød naturligvis ikke, at de altid var enige om alt. Langt fra. Den eller de klikker, som i realiteten bestemte, hvem der skulle vælges ind, søgte at lægge en linie, så de forskellige – borgerlige – kræfter, der virkede i det københavnske bysamfund blev tilgodeset på nogenlunde passende måde. Vi har foran set, hvordan storbankerne alle havde foden indenfor, og handel, industri og håndværk havde hver deres. Embedsstanden og pressen var naturligvis ikke til at undgå, og en enkelt kulturpersonlighed eller to kastede glans over den celebre forsamling.

Antallet af stemmeberettigede i København var lille og kun få af de stemmeberettigede gjorde sig den ulejlighed at stemme. 1882 var der i alt 16.226 stemmeberettigede, 1336 stemte, d.v.s. 8,2 pct. 1884 var stemmeprocenten 8,8. Så kom provisorierne; den politiske interesse aktiveredes. 1886 var stemmeprocenten helt oppe på 47,2. I de følgende år svingede den noget. Det var ikke altid muligt at holde dampen oppe, 1892 f.eks. var stemmeprocenten nede på 33,6.

Så skete i foråret 1893 det man senere har betegnet som et kup. 13.187 af de 23.353 stemmeberettigede mødte op for at stemme, d.v.s. 55,8 pct., og det afgjorde valgslaget.³³ Højre fik kun en enkelt kandi-

dat ind. Der skulle besættes syv pladser, nemlig seks, der blev ledige efter tur, og en, der var blevet ledig ved naturlig afgang. Oppositionen rendte med de seks pladser. De liberale (radikale) fik valgt folketingsmand, cand. phil. Herman Trier, bagermester Jacob Marstrand, boghandler, cand. jur. Gustav Philipsen og tømmermester H. L. Thomsen, socialdemokraterne fik valgt lærer K. M. Klausen og maler og journalist Jens Jensen.

Situationen i borgerrepræsentationen var herefter den, at der var en lille, men meget aktiv opposition mod højre-flertallet i forsamlingen og magistraten, at forsamlingen måtte acceptere, at de liberale og socialdemokraterne optrådte som partier (selv om man længe undgik at bruge ordet parti fra borgerrepræsentationens talerstol), og at Højre efterhånden blev nødt til at gøre det samme, og endelig kom nu en hel del af den debat, der hidtil havde været ført udenfor salen, ind i denne. Tonen blev også en anden, en grovere.

Nu var det så, at Borup for alvor placerede sig som Højres kommunalpolitiske førstemand. Oppositionens reformkrav kostede penge. Som finansborgmester var det hans opgave at sige ja eller nej hertil. Det var ham en fryd at sige nej, og han havde den fornødne åndelige robusthed til at deltage i debatterne. Oppositionens folk var ikke blide, og han gav igen i samme tonefald.

En gang imellem var det som om han i kampens hede lod sig friste til bare at være negativ og reaktionær. Som nu i følgende sag, der stod på dagsordenen i foråret 1894:

I borgerrepræsentationen var der flertal for, at der forsøgsvis skulle indføres undervisning i husholdning og madlavning i nogle af kommunens pigeskoler i afgangsklasserne, i skoletiden og obligatorisk. Spørgsmålet havde været rejst tidligere, men både dengang og nu gik såvel skoledirektionen som et flertal i magistraten imod. Men der var dog et mindretal i magistraten, der fulgte borgerrepræsentationen, heriblandt skoleborgmesteren. Borgerrepræsentationens daværende formand, højesteretsassessor P. F. Koch mente, at der ikke kunne være tvivl om, at hvis forsamlingen gentog sin beslutning, og magistraten fastholdt sin modstand, kunne borgerrepræsentationen – uanset skoledirektionens afgørelse og uanset at skoledirektionen sorterede under kultusministeriet – forelægge sagen til afgørelse i indenrigsministeriet. Forsamlingen var dog betænkelig ved således at sætte sagen på spid-

sen, og problemet blev indtil videre begravet i et udvalg. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at den der med næb og klør modsatte sig husholdningsundervisningen var Borup. At skoleborgmesteren, d.v.s. borgmesteren for magistratens 1. afdeling H. N. Hansen, gik ind for denne undervisning, tog han intet hensyn til. Den spinkle basis for hans intervention var naturligvis, at sagen kostede penge, et yderst beskedent beløb, men altså nok til at give et påskud for den stærke finansborgmester til at blande sig. Hans virkelige motiv var nok frygt for, at oppositionen skulle score points.³⁴

Eller et andet eksempel. Han var – som venteligt – fanatisk modstander af den begyndende kvindeemancipation. Da Danmarks første kvindelige læge, Nielsine Nielsen, alligevel i 1885 blev ansat på Sct. Hans Hospital, frabad han sig hendes nærværelse ved den middag, der holdtes ved hans hospitalsinspektion.³⁵ Hvor latterligt hans stædige konservatisme kunne virke, forstod han formentlig ikke selv, ellers ville han næppe have reageret, som han gjorde da den regnskabskyndige socialdemokrat A. F. Lamm i 1898 var blevet borgerrepræsentant og efter tilskyndelse fra anden side i magistraten havde set kritisk på kommunens regnskabsform. Da Lamm overfor Borup påpegede, at regnskabet både var uforståeligt og forretningsmæssigt ukorrekt, svarede borgmesteren, at regnskabsformen var lavet for mange år siden af en fremragende og kyndig embedsmand, at der aldrig havde vist sig vanskeligheder derved, og at han selv i alt fald forstod den, hvilket – som han kategorisk erklærede – var det vigtigste.³⁶

Et område, hvor han udviste stor sparsommelighed, var hospitalerne. Han var betænkelig ved de stigende udgifter, og han mente, at hospitalslægerne var mere grådige end strengt nødvendigt. Hvor skarpt han og lægerne stod overfor hinanden, ses f.eks. af en bemærkning i borgerrepræsentationen ved behandlingen af budgettet for 1896. Her sagde lægen dr. Ørum skarpt, at borgmesteren uberegtiget havde rettet »et af de sædvanlige« angreb på lægerne og lægevidenskaben.³⁷

I årene fra midten af 1880'erne til midten af 1890'erne havde kommunens økonomiske situation været noget anspændt, men i 1895 begyndte det at lysne, dels fordi kommunen nød godt af de opadgående konjunkturer, dels fordi staten nu gik med til at refundere kommunerne en del af de lovpligtige udgifter, de i de senere år havde

fået lagt på sig til sociale formål. Alligevel var situationen således, at man måtte i gang med at optage et nyt stort lån.³⁸ En del af pengene skulle investeres i gas- og elektricitetsværkerne, men langtfra hele beløbet, og i den anledning opstod en meningsudveksling mellem Borup og socialdemokraten Jens Jensen. For nok var Borup sparsommelig og forsigtig, men Jens Jensen, der som bekendt skulle blive hans efterfølger, var mindst lige så forsigtig – omend man vel må regne med, at han i den givne situation, af politiske grunde, har sat sagen lidt på spidsen. Han var kort sagt betænkelig ved at optage lån til andet end investering i produktion.

Borup hævdede så pegefingeren og talte belærende til den unge arbejder, som åbenbart ikke vidste bedre. Han begyndte med at fastslå, at det naturligvis ville være tiltalende, om man indskrænkede sig til at låne til produktionsformål. Men det var en utopisk tanke. Intetsteds i verden kunne man finde på at tage f.eks. midlerne til et stort hospital ud af nogle få års indtægter. Men bevares, han (Borup) var da helt enig i, at der ikke burde kastes for tunge byrder over på fremtiden. Derfor havde kommunalbestyrelsen også almindeligvis haft den opfattelse, at man så vidt mulig skulle opføre skoler ved hjælp af de løbende indtægter, fordi befolkningstilvæksten gjorde det nødvendigt, at der stadig byggedes nye skoler.³⁹

Dette sidste var en velindpakket finte til oppositionen. Det stadigt voksende antal arbejderbørn, der skulle undervises, var, som nævnt, skatteydernes kroniske hovedpine. Men det var næppe det problem, Jens Jensen havde i tankerne. Nej, det var de mange penge, der skulle bruges til et nyt rådhus (noget Borup gik stærkt ind for), der pinte ham. Det ville han i al fald helst have haft betalt gennem de løbende indtægter, eventuelt således at der blev lagt en halv procent på indkomstskatten. Heri fik han støtte fra det andet oppositionsparti, de liberale. Borup var imidlertid ikke til at rokke, og han sluttede af med den spidse bemærkning til Jens Jensen, at han var udmærket klar over, hvorfor socialdemokraterne foretrak en forhøjelse af indkomstskatten frem for lån, for det ville medføre, at mellemindkomsterne og de højere indtægter så ville komme til at bære hele byrden.⁴⁰

På dette punkt af fremstillingen vil det vist være nødvendigt at pege på et punkt, hvor Borup ikke fandt anledning til at spare: de kommunale bespisninger. Han var en stor ynder af bordets glæder. En

bespisning fandt hvert år sted i september måned i anledning af skovudvisningen i Bidstrup godsets skove. I den tidlige morgen drog borgerrepræsentanterne fra København med ekstratog. I Roskilde holdt en armada af landauere parat, og så gik turen ud i de kommunale skove. Disse inspiceredes, skovadministrationens forslag til fældninger godkendtes, og så var man tjenlig til en styrkende middag på Sct. Hans Hospital. Planlægningen af den var ikke en sag, man tog let på, hvilket bl.a. vil fremgå af følgende skrivelse fra sekretariatschef L. C. Engel til hospitalsinspektør H. Meyer, Sct. Hans Hospital, dateret 18. september 1893:

Kære Meyer!

Borgmesteren er bleven bange for, at det vil være stødende, at Spisesedlen bliver »Oxehalesuppe« og »Oxefilet«; Er der Noget herved at gøre, sørger du nok for, at der skér en Forandring heri.

Din hengivne
Engel.

Menu.

Suppe à la reine.

Østers.

Oxefilet.

Gemyseret.

Vingelé.

Krikand.

Js.

Frugt.

Dessert.

Caffe.

Bordvin.

Madeira.

Sct. Péray.

Cos d'Estournal 1888.

J. Bollinger, Carte blanche.

Cognac.

Likører.

Vi håber, at situationen i 1893 blev reddet. Til gengæld erfarer vi med bekymring, at året efter var den gruelig gal. Gåseleverpostejnen var ikke tilfredsstillende. Men i 1895 synes alt at være afviklet på bedste måde. Menukortet ses af illustrationen.⁴¹ Middagene vakte nogen kritik; og i Borups sidste år blev formen derfor ændret en smule, og man strøg champagnen!⁴²

Af kommunens samlede driftsudgifter ved midten af 1890'erne – en sum på ca. 10½ mill. kr. – beslaglagde renter og afdrag på stadens lån ca. 1½ mill. Skolevæsenet kostede 1¾ mill., hospitalerne 1 mill., og forsørgelsesvæsenet tyngede hårdest med godt 2 mill.

Af anlægsarbejder, der forestod i den nærmeste tid, var som nævnt kloakeringerne og rådhusbyggeriet de mest kapitalkrævende. Men herudover begyndte så småt et helt nyt område at stille stadig stigende krav til kommunens anvendelse af kapital: det blev nødvendigt at købe grunde uden for byen. København var nemlig ved at være fuldt udbygget. Af det samlede byområde på ca. 2500 ha var kun ca. 600 ha ledige.⁴³

Man var for længst gået i gang med at flytte den mest pladskrævende kommunale servicefunktion, kirkegårdene, uden for bygrænsen. Nu måtte man til at se sig om efter nye grunde i omegnen, bl.a. til en ny kirkegård og et nyt stort kommunalt hospital.

Grundspekulanter var naturligvis for længst blevet klar over, hvilke muligheder de jorder, der stødte op til Københavns område, rummede, om man ellers havde den fornødne kapital og en smule tålmodighed, så grundpriserne dér begyndte at gå i vejret.

I 1894 erhvervede kommunen to parceller på Bispebjerg på henholdsvis 33 og 29 tdr. land til en ny kirkegård. Prisen var 2.200.– kr. pr. td. land, hvad der efter tidens forhold var ret meget. Handelen af fødte en mindre skandale, idet den kommunale funktionær, der havde formidlet den, ikke alene lod sig honorere af både køber og sælgere, men tillige havde søgt at afpresse disse sidste, to gårdejere, et særlig højt salær under foregivende af, at han skulle »dele« salæret med andre (hvilket gårdejerne fortolkede derhen, at der skulle gives bestikkelse). Bortset fra at det hele endte med en injuriersag, kom der ikke mere ud af dette. Men det kom til at virke som en ouverture til de senere langt alvorligere begivenheder (i 1898).

I 1894 købte kommunen desuden en del jord ved Lersøen, bl.a.

gården Søgaard i Emdrup. Disse jorder skulle bruges til anlæg af et hospital. I forbindelse med handelen om Søgaard foregik nogle nærmest farceagtige begivenheder, idet tre forskellige kommunale personligheder eller institutioner uafhængigt af hinanden og tilsyneladende uden at kende hinandens bestræbelser søgte kontakt med ejeren gennem diverse mæglere, hvoraf i al fald den ene var meget pågående; når gårdejeren og hans kone kom fra kirke om søndagen, stod mægleren f.eks. uden for kirkedøren, parat til at kaste sig over dem med plagerier vedrørende salget. Til sidst henvendte ejeren sig direkte til magistraten for at få bragt salget i orden på passende måde, og så gik det hele glat. Men prisen var høj, 3.300.- kr. pr. td. land. Andre arealer ved Lersøen blev købt til noget lavere priser (ca. 2.500.—3.000.- kr. pr. td. land).⁴⁴

Selv om købene af jord i Lersøområdet var mere omfattende end det var nødvendigt for et hospitalsområde i første omgang, så var det fordi man var indstillet på at skaffe tilpas råderum omkring hospitalet, og man kan stort set sige, at 1893-97 købte København kun jord uden for byområdet til konkrete formål.

4. Oppositionen sejrer. I 1893 havde de liberale og socialdemokraterne haft forholdsvis let spil. Ved at mobilisere bare nogle få tusinde vælgere var det lykkedes at rende Højre over ende. Men fremover var højremændene på vagt, og ved kommunevalgene i de nærmest følgende år lykkedes det dem at holde oppositionen stangen. Men fra 1897 kunne denne notere nye sejre. Ved dette års kommunalvalg fik socialdemokraterne forretningsfører P. Knudsen, skrædder P. Holm og snedker M. Olsen valgt ind i borgerrepræsentationen, og de liberale fik valgt overretssagfører O. Johansen.

Ved valget i 1898 skiftede herefter flertallet i forsamlingen. Blandt dette års valgte var socialdemokraterne cand. phil. F. J. Borgbjerg og vekselerer A. F. Lamm og den liberale overretssagfører Anders Hvass.

Borup, der naturligvis i forvejen var klar over, hvilken vej vinden blæste, pressede et par sager igennem i sidste øjeblik før valget, idet han regnede med, at de bagefter ikke ville kunne gennemføres. Det var en sag om lønforhøjelse til kommunens embedsmænd og en sag om bortforpagtning af sporvejene.⁴⁵

Da den nye borgerrepræsentation mødte efter valget, blev der omgående kamp. Nationalbankdirektør R. N. Strøm, der året i forvejen var blevet enstemmigt valgt til formandsposten, måtte denne gang være med til en kampafstemning, og han fik kun 10 stemmer. Modkandidaten Herman Trier fik 20 og blev således valgt. Socialdemokraten P. Holm blev viceformand.⁴⁶

Den første store principdebat i den nye borgerrepræsentation kom allerede den 18. april. Anledningen var, at en gruppe medlemmer (arkitekt V. Ingemann, havnebygmester H. C. Møller, overretssagfører K. Rostrup, professor C. Torp og lægen H. P. Ørum) havde fremsat forslag om en forbedring af færdselsårerne i Brøndstræde-Vognmagergadekvarteret m.v. Samtidig hermed fremsatte en gruppe på 5 socialdemokratiske medlemmer forslag om, at der skulle nedsættes et fællesudvalg, bestående af 5 medlemmer af borgerrepræsentationen og 3 af magistraten til at udarbejde planer for opførelse af kommunale boliger for arbejdere og andre, der var økonomisk ligestillet med dem. Til dette sidste forslag havde tre andre medlemmer, fabrikanterne A. Benzon, H. Bing og G. A. Hagemann, fremsat et ændringsforslag, der mere lagde vægt på, at det omtalte fællesudvalg skulle undersøge beboelsesforholdene for de ubemidlede klasser og derefter – eventuelt – fremsætte forslag om opførelse af boliger for disse befolkningsgrupper.

Dr. Ørum, der var blandt stillerne af det oprindelige forslag, bemærkede til indledning, at han i og for sig ikke kunne forstå, hvorfor de to sager skulle kobles sammen, men formanden henviste til, at det nu var et ønske i forsamlingen, og derved blev det så.

Ørum gjorde derefter rede for det forslag, han og hans gruppe havde stillet. Han pegede indledningsvis på, at det var noget helt nyt forslaget gik ud på, for så vidt som kommunens bistand til så store foranstaltninger ingensinde tidligere var blevet påkaldt. Men situationen var gunstig, for en række store sager var nu bragt til afslutning – kloaksagen, sporvejssagen, sagen om de store adgangsveje til byen m.v. – og byens økonomi var sådan, at man nok kunne gå i gang med noget stort. Han gennemgik herefter, hvorledes en række karreer af hygiejniske og trafikale årsager burde »raseres«.

Socialdemokraten P. Holm fremførte lidt spydigt, at disse tanker var gamle socialdemokratiske forslag, men det var naturligvis interessant for ham og hans meningsfæller, at den tanke, som de havde bragt

frem, nu begyndte at vinde indgang i kredse, der tidligere havde næret andre anskuelser.

En anden socialdemokrat, P. Knudsen, forelagde derefter sin parti-gruppens forslag om, at kommunen gik i gang med at opføre arbejderboliger. De nærmere detaljer måtte fællesudvalget overveje. Med hensyn til beliggenheden henledte han opmærksomheden på dele af fælled, Charlottegade, arealer ved Tagensvej og ved Nørrebro station samt steder på Vesterbro og Christianshavn. Det gjaldt så vidt mulig at sprede boligerne over byens udkanter og ved hjælp af sporveje og hensigtsmæssige trafiklinier skaffe let adgang til arbejdsstederne inde i byen.

Direktør H. Bing forklarede, hvorfor han og andre ønskede det socialdemokratiske forslag modereret. Han erkendte, at det var kommunens pligt at sørge for god og tilstrækkelig plads til sine beboere, men han måtte pege på en række vanskeligheder, kommunen kunne løbe ind i, hvis den begyndte at bygge arbejderboliger. Derfor burde man begynde med en grundig undersøgelse af sagen.

Hans partifælle Oskar Johansen foreslog, at kommunen »forsøgsvis« skulle opføre arbejderboliger eller på anden måde fremme opførelsen af sådanne boliger. Men han lagde iøvrigt ikke skjul på sine betænkeligheder. Hvis man troede, at følgen af kommunens virksomhed på dette område skulle blive den, at enhver vil kunne få godt og billigt husrum, frygtede han for, at man vil blive skuffet. De økonomiske love lod sig jo ikke beherske på den måde. Huslejens størrelse var afhængig af mange faktorer, som kommunalbestyrelsen ikke var herre over etc. . . . Ja, kunne kommunen sætte alle andre opgaver til side, undlade at betale fattigunderstøttelse, ophæve skolevæsenet og anvende alle sine midler til denne sag, kunne det måske lykkes at trykke huslejen tilstrækkeligt ned. Men kommunens midler var jo begrænsede.

Venstres repræsentanter gjorde ved sådanne bemærkninger sagen let for Borup. Han formulerede sin afvisning på den måde, at han henviste til, at i betragtning af at kommunen havde brugt betydelige pengemidler på at skabe adgangsveje til byen, burde der naturligvis også ofres noget på at forbedre færdselsforholdene inde i den indre by, men han mente nu, at man skulle tænke sig om og ikke sætte byens økonomi på spil. Med hensyn til spørgsmålet om opførelse af arbejder-

boliger kunne han henvise til Johansens grundige redegørelse for de betænkeligheder, man måtte have. Disse betænkeligheder delte magistraten.

Debatten sluttede med, at man vedtog et modereret socialdemokratisk ændringsforslag om, at et fællesudvalg skulle overveje ombygning af usunde kvarterer og forbedring af færdselslinier.⁴⁷

Spørgsmålet om bygning af arbejderboliger blev længe ved med at være et ømtåleligt problem. Da lederen af kommunens statistiske kontor Cordt Trap, der interesserede sig for emnet og havde studeret dets udvikling i en række lande, i begyndelsen af året 1901 ønskede at holde et foredrag i Nationaløkonomisk Forening om bygning af arbejderboliger i udlandet, synes Borup på sin sædvanlige lidt brutale facon at ville have spændt ben for det. Det mislykkedes. Hans modstandere var som så ofte før og siden de kvikkeste. Foredraget blev holdt, og verden stod endda.⁴⁸

I løbet af sommeren 1898 skete der en række begivenheder, som satte de kommunale grundkøb, kommunens byplanlægning og den kommunalpolitiske behandling af disse spørgsmål ind i en ny og langt mere dramatisk sammenhæng end tidligere.

Hidtil havde Københavns kommune, som nævnt, stort set kun erhvervet grunde uden for byens grænser, når den havde ganske konkrete planer om et formål, hvortil de skulle bruges. Nu anlagde Borup et dristigere sigte.

To datoer er bemærkelsesværdige i den forbindelse, 19. maj og 21. juni 1898.

Den 19. maj besluttede Borup at lade kommunen købe en gård i Utterslev tilhørende Christen Hansen (matr. nr. 4a og 33a). Arealet var ca. 40 tdr. land, og det skulle betales med 5000 kr. pr. td. land. Borup udtalte under sagens behandling, at han fandt denne høje pris forsvarlig, idet ejendommen både stødte op til Frederiksborgvejen og til den derfra udgående vej til Utterslev. Han tilføjede, at han i begyndelsen have været tvivlrådig med hensyn til købet, idet han hidtil havde fulgt det princip ikke at købe ejendomme blot for at spekulere, men kun med et bestemt formål for øje, og han havde ikke noget konkret at bruge denne ejendom til. Men det ville være ønskeligt at få hele Utterslev indlemmet i Københavns kommune, da der allerede var begyndt at udvikle sig uheldige forhold derude.

Men ved at købe denne ejendom, var man i virkeligheden tvunget til at gå videre, og der var allerede rift om ejendommene i Utterslev. Den 21. juni – den næste afgørende dato – fik et udvalg (Fællesudvalget for Vejforbindelser udenfor Demarkationsterrainet) bemyndigelse til at købe ejendomme i de omliggende kommuner. Der blev lagt vægt på, at der skulle handles hurtigt, og man synes at have slækket lidt på den formelle procedure. Den 27. juni indstillede magistraten til borgerrepræsentationen, at udvalget fik stillet 1½ mill. kr. til rådighed til sådanne køb foruden omkostningerne ved handlernes berigtigelse.⁴⁹

Allerede før den 21. juni var der imidlertid nogle foretagsomme herrer, der var i gang med at bane vej for en af de største – og mest omdisputerede – jordhandler, som kommunen kom til at foretage i disse år.

En central figur var en vis Jens Jørgen Larsen, som drev en møbelforretning, hvis ejer – helt eller delvis – var borgerrepræsentant P. Holm. Larsen havde stået i lære sammen med Jens Jensen, og bekendtskabet med denne udnyttede Larsen på det groveste. Jensen var loyal mod sin gamle arbejdskammerat, og det varede længe, før han opdagede, at han blev manipuleret af denne.

Omkring 10. juni 1898 henvendte Larsen sig til en overretssagfører A. J. K. Guthmann, som havde specialiseret sig i ejendoms-handler, og som Larsen tidligere havde haft forretninger med. Han foreslog ham, at han skulle købe tre gårde i Utterslev (Hulgaard, Østergaard og Vestergaard). For dem ville Københavns kommune snart blive interesseret i at købe, bl.a. fordi borgmester Borup ville blive rådet dertil »fra forskellige sider«. Guthmann fulgte rådet og tog gårdene på hånden.

Få dage senere sagde P. Holm til sin sidemand i borgerrepræsentationen Anders Hvass, at han (Hvass) skulle prøve at få Borup til at købe de tre nævnte gårde. Guthmann havde dem på hånden, men han ville nok være villig til at sælge, hvis han fik et rask bud. Det gjaldt om at skynde sig, inden der blev dannet et konsortium.

Hvass syntes det var en god ide og gik – 20. eller 21. juni – til Borup. Denne lyttede interesseret og bad Hvass spørge Holm, hvad Guthmann havde givet for ejendommene. Holm sagde til Hvass –

efter hvad der forelå for den senere nedsatte undersøgelseskommission – at Guthmann havde givet 4.300.– kr. pr. td. land. Dette var urigtigt. Prisen havde været 3.700.– kr. På basis af de oplysninger, der forelå for Borup, købte kommunen så med fællesudvalgets bemyndigelse de tre ejendomme for 4.900.– kr. pr. td. land.

Nogenlunde samtidig, vistnok den 23. juni, ringede Larsen til sin gamle kammerat Jens Jensen og foreslog ham en cykletur. Det syntes Jensen var en god ide. De mødtes på Gammeltorv, og Jensen foreslog, at de skulle køre ud ad Strandvejen. Men det syntes Larsen ikke. Den vej havde de kørt så tit, nej, i aften skulle de ud ad Godthåbsvej. Han, Larsen, havde iøvrigt også et ærinde derudad. Det gjorde de så, og Larsen spillede sin rolle så grundigt, at han kiggede indenfor hos en entreprenør Peter Hansen, som boede på de kanter. Han var nu ikke hjemme, og de to cyklister rullede videre. Da de kom til Grysgård og Fordresgård, sagde Larsen: Her ligger de gårde, bagerne har købt. Med »bagerne« hentydede han til det såkaldte »bagermesterkonsortium«. Jensen sagde »nå« og var i begyndelsen ikke særlig interesseret, men de stod i al fald af cyklerne og kiggede på terrænet, og efter lidt snak frem og tilbage fik Larsen Jensen til at indse, at det ville være en ganske god ide, om kommunen fik fat i jorden her, og Larsen sagde, at det kunne han måske klare. De to kørte derefter videre og afsluttede aftenturen med lidt mad og drikke.

Allerede inden cykelturen vidste Larsen, at bagermesterkonsortiet var villig til at lade ham, Larsen, få forkøbsret til de to gårde for en pris af 450.000.– kr. Det havde han fået at vide af en af dem, bagermester Johs. E. L. M. Pitzner den 23. juni. De andre deltagere i konsortiet var bagermester Aug. Beste, grosserer Vilh. Christiansen og den bekendte bygherre og grundspekulant, slagtermester Anders Jensen. De havde købt de to gårde for 315.000.– kr. og havde egentlig tænkt sig at sælge for 408.000.– kr., hvilket svarede til 4.000.– kr. pr. td. land. Men – som Pitzner røbede i et interview til Social-Demokraten – under et hyggeligt samvær i Håndværkerforeningen havde de fundet ud af, at hvis de nu rundede prisen op til 415.00.–, ville fortjenesten blive lige præcis 100.000.–, og det var så let at dividere med fire. Samme aften var det imidlertid kommet frem, at den ene af dem, grosserer Vilh. Christiansen, aldrig havde set gårdene. Det måtte der rådes bød på. Dagen efter foretog de en fælles udflugt derud og

– for nu at citere Social-Demokraten, der naturligvis ikke ønskede at gøre historien mindre farverig – synet af gårdene »begejstrede« dem i den grad, at de på stedet satte prisen op til 450.000.– kr.

I dagene efter cykelturen masede Larsen på, for at få Jensen aktiveret, og det varede da heller ikke længe, førend denne gik til Borup og anbefalede købet. Borgmesteren spurgte så – meget naturligt – om Larsen nu også var en mand, man kunne stole på, og hertil svarede Jens Jensen, at han havde kendt Larsen i mange år og ikke tvivlede på hans hæderlighed. Han sagde, at han regnede med, at Larsen næppe havde andre planer i forbindelse med handelen end at få salær af sælgeren eller et gratiale fra kommunen.

Men her tog Jens Jensen nu svarligen fejl. Nogenlunde i den samme stund var Larsen nemlig på vej rundt til konsortiets fire medlemmer (formentlig på sin kære cykel) for at få deres underskrifter på en erklæring om, at han (Larsen) havde forkøbsret til gårdene for 450.000.– kr. indtil 7. juli med udtrykkelig beføjelse til at transportere sin ret til trediemand for en hvilken som helst pris. Han skulle yderligere have et salær af konsortiet på kr. 4.500.–, når det endelige salg var gået i orden.

For at camouflere overfor borgmester Borup, at han skulle have en fortjeneste på 50.000.– kr., fik Larsen stillet nogle ganske ejendommelige dokumenter på benene. Det ene var en slutseddel mellem bagermesterkonsortiet og ham selv, hvorefter konsortiets pris var 500.000.– kr., og samtidig oprettedes et andet dokument, hvorefter »bagermestrene« skulle betale ham 54.500.– tilbage, når de havde fået hele den kontante udbetaling.

Denne skulle nemlig falde i to omgange. Med det samme skulle der betales 20.000.– kr., og forinden Borup udstedte en anvisning til Larsen på dette beløb, tilkaldte han Jens Jensen og sagde, at han ikke kendte Larsen godt nok til uden videre at turde betale ham så mange penge, hvorefter Jens Jensen og P. Holm i fællesskab kautionerede for Larsen.

Under Larsens forhandlinger med bagermesterkonsortiet, hvis medlemmer han havde opsøgt efter tur, skete der iøvrigt det, at da han nåede til slagtermester Anders Jensen, strøg denne, under protest fra Larsen, en passus i dokumentet, der gik ud på, at gårdenes besætninger skulle følge med i købet. Social-Demokraten regnede senere ud,

at dette pennestrøg gav de fire herrer en yderligere fortjeneste på i alt 10.000.– kr.⁵⁰

Gennemsnitsprisen for de 5 gårde i Brønshøj-Utterslev som således blev købt af Københavns kommune blev altså omkring 4.900.– kr. pr. td. land.

Disse store kommunale ejendomshandeler gik ikke upåagtet hen, og man fandt, at de fem gårde havde været påfaldende dyre.

»Vort Land« bragte den 9. juli en artikel om sagen, der nævnte Larsens store fortjeneste og kastede et dubiøst skær over Larsens kompagnon P. Holm. Det kom senere frem i retten, at Social-Demokratens redaktion var blevet rasende og havde krævet, at Larsen skaffede en erklæring fra bagermesterkonsortiet om, at det havde fået alle de 500.000.– kr. Larsen prøvede at fremskaffe en sådan erklæring fra de fire herrer, men, som det var at vente, uden held. Telefonisk blev han derefter kommanderet op på Social-Demokratens redaktion om aftenen den 9. juli.

Her sad P. Holm og hans kone samt Borgbjerg, og stemningen var spændt. Borgbjerg havde skrevet en erklæring, som han forlangte, at Larsen skulle underskrive, og deri stod klart, at Larsen ikke skulle tjene andet end sit salær.

Larsen vred sig. Jo, han skulle jo altså tjene lidt mere, og det ville han ikke give afkald på. Borgbjerg blev rasende, men forsøgte at finde en ny formulering, og til sidst gik Larsen med til en erklæring, hvoraf der – efter hans mening – ikke fremgik andet end hvad han kunne sige uden at »gå alt for meget udenfor sandheden«.⁵¹ Det må her konstateres, at Larsens opfattelse af sandhedens grænser må have været noget elastisk, for erklæringen, der bragtes i Social-Demokraten 10. juli, sagde bl.a.: Slutseddelen, som oprettedes mellem Konsortiet og mig og derpaa transporteredes til Kommunen, lyder paa 500.000 Kr. Konsortiet har altsaa af mig (nu Kommunen) Krav paa 500.000 Kr. Udover mit Salær og Konsortiets Opgjæld (d.v.s. Differencen mellem den Pris, hvortil Konsortiet købte i Mai Maaned, og den Pris, hvortil det den 29de Juni solgte til mig) har mig bekendt ingen andre tjent noget som helst paa denne Forretning.

Ved at tvinge Larsen til at skrive under på denne erklæring havde Borgbjerg i realiteten tvunget løkken ned over hovedet på ham. Nu

var tågede bortforklaringer ikke længere mulige. Borup slog omgående til og bad politiet undersøge sagen.

Politiundersøgelsen fastlagde Larsens skyld og afslørede P. Holms medvirken. Det viste sig, at denne havde holdt Larsen orienteret om kommunens planer. Holm forsøgte at flygte og nåede til Hamborg, men blev arresteret og udleveret. Han døde i fængslet, før dommen faldt, men havde indrømmet sin meddelagtighed forinden. Larsen fik en straf på 30 dages fængsel på vand og brød. At han forinden afleverede de 50.000.- kr. til kommunen, som han havde søgt at frararre denne, synes ikke at have mildnet hans straf.

Dommen over Larsen blev afsagt 5. november 1898, men da havde den politiske storm, som købene fremkaldte, allerede raset længe, og da Larsen forlængst var færdig med at gumle brødkorper bag fængselstrømmer, rasede denne storm endnu med uformindsket styrke.

Den centrale skikkelse i denne storm blev Borup. Det var ham, der blev hårdest angrebet og mest latterliggjort, og det var i grunden besynderligt. Der var blevet svindlet, men ikke af Borup; der var blevet indkasseret mere eller mindre angribelige fortjenester, men ikke af Borup.

Når Borup alligevel blev så groft behandlet, må mange årsager tages i betragtning. Først den politiske situation. Der udkæmpedes en ubønhørlig krig mellem højrefløjen og venstrefløjen i dansk politik, og forholdet mellem arbejderbevægelsen og det borgerlige Danmark var netop ved at tilspidse sig. Storkonflikten i 1899 var lige om hjørnet. Dernæst må man erindre sig, at oppositionens sejr i borgerrepræsentationen var så frisk, at den indbød til hårdhændet udnyttelse og endelig spillede Borups egen person en ikke uvæsentlig rolle. Han var den stærke mand i magistraten. Ham ville det være en fryd at pille ned fra piedestalen, og så var han tilmed så dejlig kolerisk. Med ham kunne man få et prægtigt slagsmål. Dette sidste interesserede ikke mindst pressen og vittighedsbladene.

Det begyndte den 18. juli 1898. Borgerrepræsentationen, der var på sommerferie blev indkaldt til et ekstraordinært hastemøde. På mødet oplæste formanden en skrivelse fra P. Holm, der under »de forhåndenværende omstændigheder« nedlagde sit hverv som viceformand. Dette toges til efterretning og formanden foreslog derefter, at der blev nedsat et udvalg på fem mand til at foretage en kritisk revision af de

ejendomshandler, kommunen havde afsluttet siden 1. januar 1897. Under debatten tog Borgbjerg ordet og rettede et hårdt angreb på Borup og kommunens embedsmænd for at have optrådt kluntet og trægt i forbindelse med de kommunale ejendomshandler. (»En kommunal ejendomshandel bør i al stilhed planlægges af magistraten, og når planen er moden, bør der gribes hurtigt og energisk til«). Iøvrigt ønskede han i al almindelighed undersøgt, om der var tale om korruption i den kommunale forvaltning, f.eks. i forbindelse med leverancer til kommunen. Kort sagt, han ville have foretaget en grundig udrensning, så at den aktuelle skandale måtte blive »den sidste levning af det gamle kapitalistiske system«. Borup afviste Borgbjergs angreb som ubegrundede og beklagede pressens overdrivelser i sagen. Der var snart ikke en borgerrepræsentant, der ikke var kastet snavs på, og det ville blive en kamp at føre, før følgerne i Københavns kommunale liv blev overvundet, sagde han.⁵²

Der vil ikke være grund til at referere fra de talrige avisartikler, der unægtelig »kastede snavs«. Men det kan måske være rimeligt at nævne et enkelt af angrebene, der fremkom nogle måneder efter begivenhederne og var med til at holde sagen frisk i folks erindring. Det var »Blæksprutten« fra 1898, der tog sig af det, dels med tegninger, dels med en vise. I tegningerne afbildedes Borup som den i datiden meget kendte komiske figur Ander Tikjøb (efter Adolph Rosenkilde: Anders Tikjøb, udkommet 1861 og i talrige senere oplag, senest 1975), og ideen var ganske morsom, eftersom den ramte både det mutte og det provinsielt kejtede hos Borup, men det kampglade hos ham fik den unægtelig ikke med. Visen derimod – som man kan finde morsom eller ikke efter behag – var direkte perfid. I den tegnedes et billede af borgmesteren, der i fællesskab med forbryderen Larsen tog borger-skabet ved næsen, og det tør jo siges at være en grov forvanskning af de faktiske forhold.

Det femmandsudvalg, der blev nedsat til at undersøge de kommunale ejendomshandler, havde fået Herman Trier som formand og Oskar Johansen som ordfører. De øvrige medlemmer var Harald Bing, Th. Lund og P. Knudsen. Udvalget var således helt domineret af venstrefløjten.

Dets betænkning forelå den 13. marts 1899. Herman Trier havde været pennefører, og den, der har læst hans historiske arbejder, nik-

Udsnit af tegning af Alfred Schmidt i »Blæksprutten« 1898

ker genkendende til stilen. Det er et grundigt og omhyggeligt arbejde, noget omstændeligt og ikke alt for klart disponeret. Betænkningen er i dag en værdifuld historisk kilde. Den mundede ud i en række henstillinger, der opsummerede de forhold, udvalget havde fundet kritisable, og som det mente burde tages i betragtning ved kommende ejendomshandler, herunder at kommunen burde gå åbenlyst til værks ved ejendomserhvervelser, således at offentligheden i højere grad kunne følge borgerrepræsentationens drøftelser desangående.

Magistraten – og det vil sige Borup – blev altså kritiseret for dels ikke at være tilstrækkelig hemmelighedsfuld ved kommunale ejendoms-handler, dels at være for hemmelighedsfuld.

Borup blev rasende. Han fandt, at udvalget ikke i tilstrækkelig grad havde orienteret sig hos ham, inden betænkningen blev udsendt, han følte sig uretfærdigt behandlet i en række af de detailredegørelser, betænkningen rummede, og han følte sig krænket af dens formulering.

Han synes tilmed at have været alvorligt bange for, at hans synspunkter ikke skulle få lov til at komme til orde i fuldt omfang i debatten om betænkningen. Denne var fastsat til 20. marts, og den 16. sendte han formanden et uligevægtigt brev, som skal gengives her med den bemærkning, at Borups håndskrift, der altid er vanskelig at tyde, i dette tilfælde er særlig utydelig. Han har været så ophidset, at det er gået ud over skriften. Et par tvivlsomme læsninger har derfor måttet markeres med spørgsmålstegn.

Bredgade 73, d. 16/3.

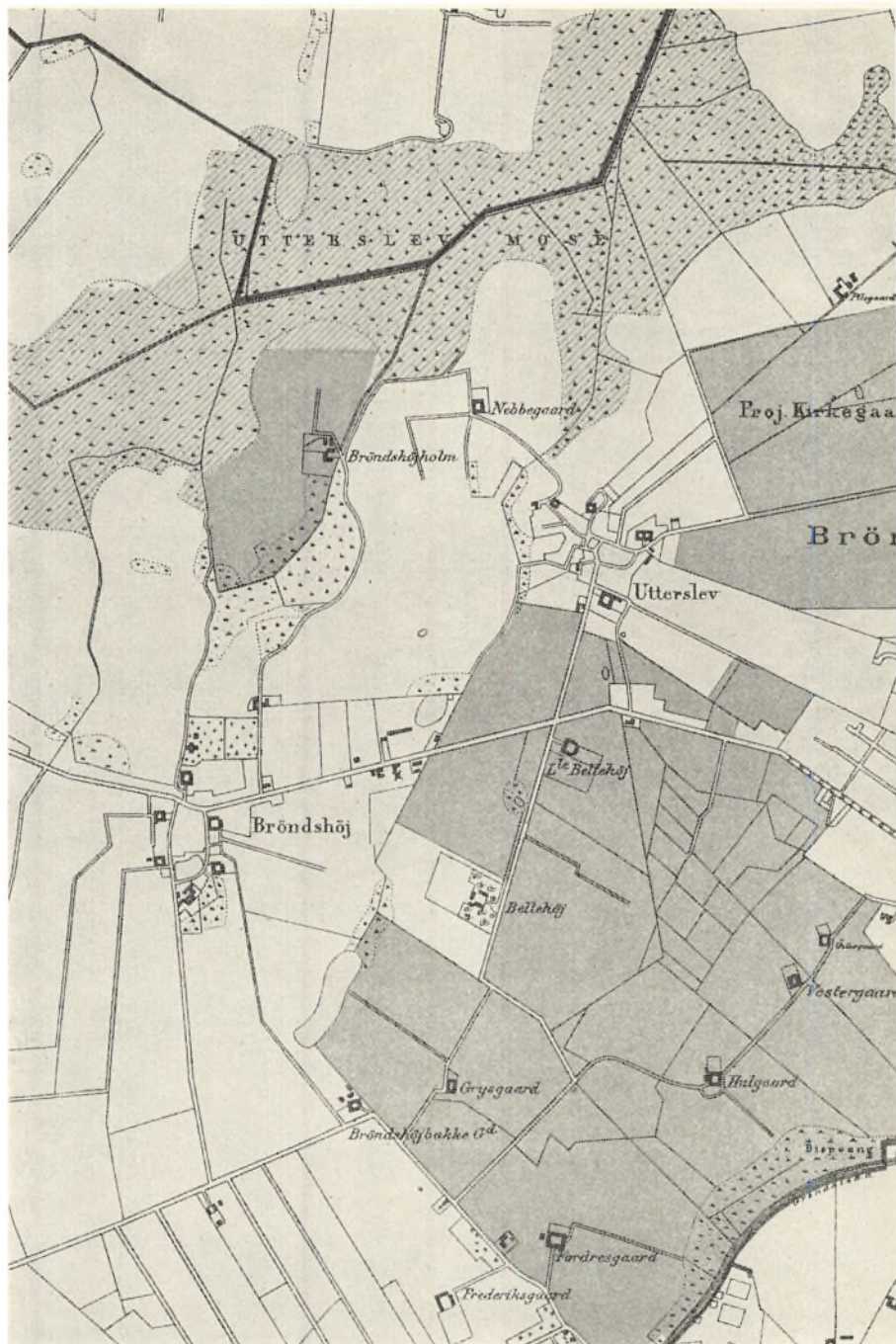
Til Formanden for Borgerrepræsentationen, Hr. cand. phil. Trier.

Jeg tillader mig herved at underrette Dem om, at jeg paa Mandag ved Behandlingen af Udvalgsbetænkningen om de kommunale Ejendomshandler vil se mig nødsaget til at rette et meget stærkt personligt Angreb imod Dem. Der er derfor ingen Tvivl om, at De under almindelige Forhold burde vige Deres Sæde. Her møder imidlertid den Vanskelighed, at jeg ikke kan acceptere (?) Hr. Knudsen som Leder af Forhandlingerne. Ogsaa ham maa jeg angribe. De har været med til at rette et lumpent Angreb paa mig. Jeg venter dog at De har saa megen Retfærdighedsfølelse at De paa Mandag vil meddele (?) mig det frie Ord. Under hvilke Former det skal ske ved jeg ikke, men jeg forlanger, at De meddeler (?) mig det.

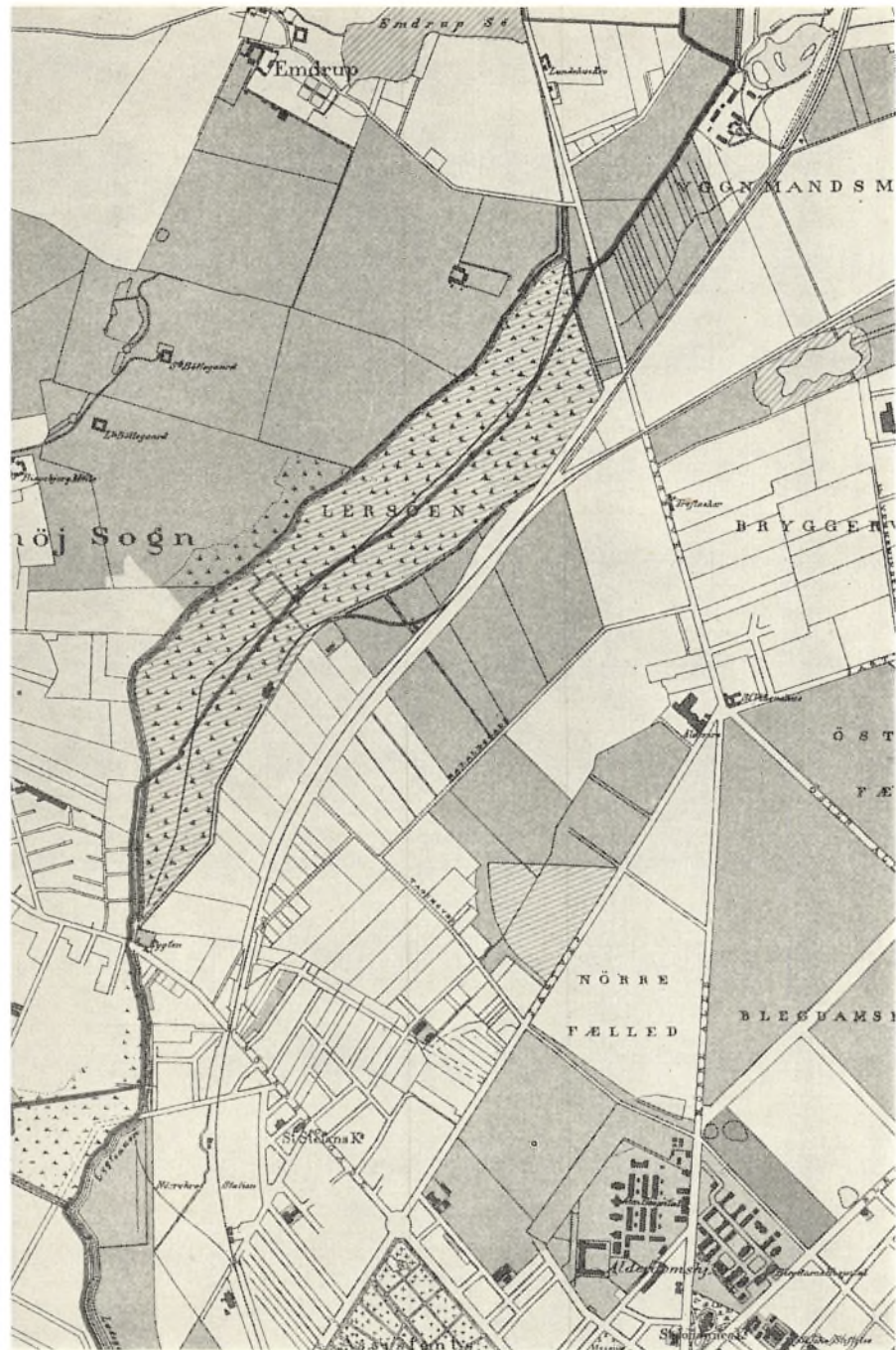
Deres uduelige
L. Borup.

Slutbemærkningen »Deres uduelige« ligner dog lidt en grimasse, der skal antyde, at alle broer ikke er brudt af.

Triers svar⁶³ var roligt og værdigt. Han skrev

De mørkere områder i Brønshøj og Emdrup viser de kommunale grundkøb i 1898

Kort i Kbh.s stadsarkiv

Rosenborgg. 3. 18. Marts 1899

Hr. Borgmester L. Borup!

Jeg har modtaget Deres Brev af 16. ds. og takker Dem, fordi De har meddelt mig, at De paa Mandag agter at rette et stærkt personligt Angreb paa mig; jeg kan jo intet have at indvende herimod, hvis De mener at have Grund dertil, skønt jeg ikke mener, De har det. Resten af Brevet vil jeg helst betragte som uskrevet; jeg ville nødigt have, at den skulle bringe Forstyrrelse i det gode Forhold imellem os, og jeg tror, at De selv, naar De kommer i Ro, vil erkende, at saaledes kan en Borgmester ikke vel skrive til Borgerrepræsentationens Formand.

Deres meget forbundne
H. Trier.

Borup havde i brevet fået lejlighed til at afreagere lidt, og Triers brev har vel også gjort sin virkning, i al fald blev hans indlæg under den følgende debat nok skarpt, men ikke uligevægtigt.

At han var meget bitter, er klart, men hans bitterhed blev først og fremmest rettet mod pressen. Hvad kommissionens betænkning angik, så fandt han, at den »var skrevet med megen kunst«, og denne kunst var anvendt for at sværte ham. Alle vidste jo, hvem der havde været kommissionens pennefører (så undgik han at nævne Triers navn) og til ham ville han sige, at det var overordentlig let at være bagklog, og når bagkloge folk kritiserer andre, var der intet, der interesserer dem mere end plan, forsynlighed osv.⁵⁴

Forinden Borup talte, havde der været talt af udvalgets ordfører Oskar Johansen, der til daglig var en af dem, der drillede Borup mest, men som i dagens anledning var relativt afdæmpet, og som især havde beskæftiget sig med principielle spørgsmål om, hvorvidt kommunen i højere grad skulle lade borgerne få indsigt i dens planer, om man ikke skulle se at komme væk fra de indflydelsesrige fællesudvalg, om ikke magistraten som en helhed i højere grad skulle kontrollere den enkelte borgmester osv. Det sidste punkt var naturligvis ikke tænkt som en venlighed mod den stærke finansborgmester.

Efter Borup talte nationalbankdirektør Strøm, der følte trang til at understrege, at udvalgets redegørelse rensede den siddende kommunalbestyrelse helt og holdent, og selv om der endnu veksledes en række

bidske bemærkninger mellem Borup og et par oppositionsrepræsentanter, var det dog klart, at sagen nu var ved at ebbe ud.

Det var i virkeligheden en fordel for Borup, at udvalgets tyngdepunkt havde ligget hos hans politiske modstandere. Derved blev den uklart formulerede, men faktiske afvisning af klagerne mod ham og den øvrige magistrat så meget mere effektiv, og de småindvendinger, der rejstes, kunne lettere afvises som politisk bestemte. At Borup inderst inde har forstået dette, er ikke utænkeligt, men rent taktisk var det måske klogt af ham at føre sit forsvar som en anklage mod modparten. Det kan ikke have undladt at gøre indtryk, da han begyndte sit indlæg med at sige, at egentlig burde det, som blev sagt i mødet den 18. juli 1898, da udvalget blev nedsat, være trykt som indledning til betænkningen, for hvad der gav dette møde dets særpræg var – efter Borups mening – den tale Borgbjerg der havde holdt, og hvori Borgbjerg havde kastet mistanke til alle sider og forsøgt at rette kritikken mod Borup, således at der kom til »at foreligge et spørgsmål Borup i stedet for et spørgsmål Holm«. ⁵⁵

Borgbjerg holdt ingen tale den aften.

Der har i det foregående kun været talt om kommunens grundkøb i Utterslev, for det var dem, der stod blæst om. Kommunen havde imidlertid i disse år købt mange andre ejendomme, og disse køb blev da også inddraget i den nævnte kommissions undersøgelser, men de gav – på enkelte undtagelser nær – ikke anledning til større kommentarer. De fleste af dem lå inden for Københavns-området. Det drejede sig bl.a. om en ejendom på hjørnet af Frederiksberggade og Gammel-torv (købt af slagtermester Anders Jensen, der havde måttet opgive en plan om at bygge et storhotel på stedet), om »Blaagaard«, om ejendommen ved Åboulevarden, ved Fælledvejen, i Ravnsborggade, ved Øster Alle, på Østerbrogade, på Nørrevold m.v. Endvidere købtes »Marielyst« (Grundtvigs gamle højskole), en ejendom i Ryvangen, to i Emdrup, »Vangehuset« ved Strandvejen, jord til udvidelse af Sct. Hans Hospital m.v. ⁵⁶

Ved grunderhvervelserne skaffede kommunen sig råderum for byplanlægning, herunder ikke mindst planlægning af tilkørselsvejene til hovedstaden. Der blev plads til kirkegårde, hospitaler o.lign., og hvor arealerne blev anvendt til bebyggelse, kunne der af bystyret foretages

Borup som ældre. Foto i Kgl. Bibl.

dispositioner, som ville have været udelukket, hvis grundene havde været på private hænder.

Et interessant fænomen i kommunens ejendoms politik var indførelsen af begrebet tilbagekøbsret. Systemet praktiseredes første gang 1896, men blev dog først anvendt i videre omfang efter 1906.⁵⁷

I det store værk om indlemmelserne 1900-1902, som i 1942 blev udsendt af stadsingeniørens direktorat, finder man den forsigtige bedømmelse af kommunens grundkøb uden for bygrænsen 1894-98, at man »må antage«, at købene foretoges dels ud fra ønsket om at være herre over udviklingen på disse store arealer, dels for at kunne »bestemme og beherske« grundpriserne.⁵⁸ Af det foregående vil man forstå, at der også – udover solide overvejelser – forekom tilfældigheder, for ikke ligefrem at tale om impuls køb.

Da indlemmelsernes historie er grundigt skildret i det forannævnte værk, skal her kun lige nævnes, at pr. 1. januar 1901 indlemmedes Brønshøj og Valby (en del af Hvidovre sogn) og pr. 1. januar 1902 Sundbyerne.

Borups grundkøb i Brønshøj sogn var et væsentligt udgangspunkt for disse indlemmelser, og Borup blev i det hele den centrale skikkelse i indlemmelsesforhandlingerne. Derfor blev det også ham, der måtte møde den kritik, der kom i forbindelse med de besværligheder, indlemmelserne medførte.

Dem var der nemlig en del af, for indlemmelserne stillede store krav om bygge- og anlægsarbejder (skoler, hospital, veje, kloaker o.a.); der var formaliteter, der skulle bringes i orden (f.eks. gennemførelsen af ensartede byggeregler), og indlemmelserne medførte personaleudvidelser.

Lemfældig behandling fra oppositionens side skulle Borup ikke vente i den forbindelse. Da man i 1900 forhandlede lønreform, sagde Oskar Johansen, der, som nævnt, i reglen var en af Borups mest nærgående angribere, at han ganske vist ikke ville bebrejde Borup de store ejendoms køb, men borgmesteren burde have forudset de finansielle virkninger. Han (Oskar Johansen) syntes, at det eneste princip for forudseenhed hos finansborgmesteren – om man kunne kalde det sådan – var, at denne når det havde været et godt år, sagde: Lad os være taknemmelige for, at det har været et godt år, og når det havde været et dårligt år, sagde: Lad os håbe, at det engang bliver bedre. »Hvis

borgmester Borup havde været Faraos rådgiver, ville ægypterne være døde af hungersnød i de magre år.«⁵⁹

Se, det var jo ganske morsomt sagt, men temmelig urimeligt, for Borup havde – hvad han naturligvis ikke undlod at svare – brugt netop at dække kommunen ind i de gode år for at have noget at stå imod med i de onde, og han kunne henvise til, at indkomstskatten, som den skulle, var holdt nede på de tilladte 3 pct.⁶⁰

Disse famøse 3 pct. var et stadig mareridt for Københavns finansborgmester, fordi udviklingen, herunder også lovgivningens virkninger, stillede stadig større krav til de kommunale servicefunktioner. I 1901 brød Borup i den anledning sit princip om ikke at påtage sig andre hverv end sit embede og lod sig vælge til folkevalgt medlem af landstinget. For en skattereform var et af de emner, rigsdagen arbejdede med, og han ville nok være med til at få gennemført fornuftigere regler for København. Han havde iøvrigt en enig borgerrepræsentation i ryggen m.h.t. ønsket om større bevægelighed vedrørende indkomstskatteprocenten. Han oplevede dog ikke at se det endelige resultat. Det ville også have skuffet ham dybt. Skatte loftet blev ikke hævet, men tværtimod sænket til 2,5 pct. Ganske vist indførtes til gengæld to nye skatter, erhvervskommuneskatten og aktieselskabsskatten. Men slutresultatet følte alligevel utilfredsstillende.⁶¹

På hospitalsområdet nåede Borup at få bygningen af et tuberkulosehospital godt i gang. Man byggede det som en udvidelse af det eksisterende karantænehospital Øresundshospitalet (fra 1875/76). Allerede i 1889 var man begyndt at indlægge patienter med kroniske lungelidelser i de eksisterende bygninger, i 1890 opfyldte man stranden ud for hospitalet, hvorved man fik plads til at bygge på (foruden at man derved slap for de ildelugtende tangansamlinger, der tidligere havde dannet sig udfor stedet), og i de følgende år opførtes en række bygninger, der foruden tuberkulosebehandling også skulle bruges til andre hospitalsformål. Komplekset stod dog først færdig efter Borups død.⁶² På Sct. Hans Hospital blev man i 1894 færdig med en stor udvidelse af mandsplejestiftelsen.⁶³

5. *Død og eftermæle.* Søndag den 18. januar 1903 døde Borup ret pludseligt, iøvrigt få dage efter at borgerrepræsentationen under festlige former var rykket ind i det nye rådhus (12.1.1903). Døds-

Borups buste på Kbh.s rådhus. Fot. H. Røpke

faldet kom dog ikke helt uventet. Han havde gennem årene slidt stærkt på sig selv, og nogle tegn på en begyndende hjertelidelse havde han ignoreret. Han ønskede ikke at sætte tempoet ned, men ville være med fuldt ud både i arbejdet og i de mange festlige lag, der var lejlighed til at deltage i. Kommunal arbejde og festlige samvær med folk, der var interesseret i at snakke kommunalpolitik, det var tilværelsen for den gamle ungarl.

I dagene umiddelbart forud for sin død fik han også en hel del vigtige sager fra hånden, først og fremmest et lovforslag til ordning af de københavnske kloakforhold og afslutningen af arbejdet i den kommission, der skulle udarbejde projektet til det nye hospital på Bispebjerg. Et forslag om store ombygninger på Sct. Hans Hospital skulle have været behandlet om mandagen, som han døde om søndagen.

Til sin død stod han midt i arbejdet og midt i striden, en strid hvor det ofte gik hårdt til. Han fik drøje hug og slog hårdt igen, men det er ikke helt usandsynligt, at han faktisk nød slagsmålene.

Allerede i sin korte virksomhedsperiode som ledende senior i Studenterforeningen havde han gjort sig bemærket ved en blanding af jovialitet og stædighed.⁶⁴

Hans kommunalpolitiske modstander Anders Hvass skrev i en nekrolog i *Illustreret Tidende* (18.1.1903): Når han vendt imod modstanderne stod med sænket hoved og øjnene fremad, var han ikke ulig billedet af en tyr, der vil stange. – Professor Carl Lange talte engang om hans »diabolske« smil. – At han livet igennem måtte føle besværet ved en fod-defekt, der gjorde ham halt, har naturligvis ikke været befordrende for humøret. Han var – som nævnt – ungarl og ret ensom. En stor hund var til stadighed hans trofaste ledsager.

Hans voldsomme temperament i forbindelse med en helt usædvanlig hukommelse, der altid var til disposition med de fornødne fakta, gjorde ham til en formidabel modstander. Men når striden var afsluttet, var han tilsyneladende ikke den, der bar nag. Så kunne man i fordragelighed gå over til næste punkt på dagsordenen, eller han kunne gå på værtshus med såvel modstandere som tilhængere.⁶⁵ Der kunne således trods alle skærmydsler holdes et samarbejde i gang, og dertil bidrog også den respekt, som alle – også modstanderne – nærede for hans etiske holdning. Anders Hvass skriver herom i sin nekro-

log: Borup holdt sin sti ren for alt, hvad der hed privat spekulation eller forretning af nogen art. Der har i årenes løb, såvel af hensynet til hans person som til hans stilling været gjort ham mange tilbud om sæde i aktieselskabers bestyrelse, i bankråd eller i finanskonsortier, men han har altid afslået det for at kunne stå frit som leder af byens finansielle forhold, og ved sin død efterlader han sig derfor heller ikke nogen formue.

Borups granitmaske på søjle i Kbh.s rådhus. Masken er anbragt så den vender ud mod hallen, men den er så højt oppe, at ingen kan se den nedefra, og fra søjlegangen ses den kun med besvær. Fot. E. Skall

Blev Borup hårdt angrebet i sin borgmestertid er hans indsats til gengæld blevet hævet til skyerne af hans eftertid. Københavnshistorierne roser hans fremsyn, en vigtig færdssåre bærer hans navn, hans buste (af Ludvig Brandstrup) står i rådhusets æresgalleri, og hans granitmaske er anbragt på en af gallerisøjlerne ved rådhushallen.

Af det foregående skulle dog fremgå at også tilfældigheder spillede med ved de store grundkøb, som blev et så afgørende led i hans indlemmelsespolitik. Det var han også selv klar over. Lad hans egne ord herom slutte denne artikel:

(Jeg antager ikke), at nogen praktisk mand vil fremstille sig selv således, at han i åringer går omkring med bestemte planer, som han vil realisere. Nej, en praktisk mand siger: Jeg lever i livet, og mine planer må rette sig efter livets krav. De kommer successivt, som forholdene udvikler sig, og hvad det gælder om er så at have øje for, hvad der skal udføres, og slå til i rette øjeblik.⁶⁶

HENVISNINGER OG NOTER

Anm. Der henvises generelt til Povl Engelstoft og Svend Dahl, Dansk biografisk Leksikon 1933 ff.

Borgerrepræsentationens Forhandlinger er forkortet BRF.

1. Rigsarkivet. Privatarkiver nr. 5963. F. Meldahls arkiv. Brev fra Bille (m. påtegn. af Meldahl) af decbr. 1882.
2. Hist. Medd. o. Kbh. 1967, 136.
3. BRF 1882/83, 262 ff, spec. 280.
4. Helga Stemann, F. Meldahl og hans Venner V (1931) 125.
5. Harald Hatt, Amtsforvaltere i Danmark 1848-1932 (1932) 49.
6. Jfr. note 64.
7. BRF 1883/84, 387.
8. BRF 1882/83, 488 ff.
9. BRF 1882/83, 1132 ff.
10. BRF 1884/85, 244 ff.
11. BRF 1884/85, 1233.
12. Se iøvrigt Årbog f. da. Skolehistorie 1973, 73 ff.
13. BRF 1884/85, 178 ff.
14. BRF 1884/85, 1245 ff.
15. Kjeld Bjerke og Niels Ussing, Studier over Danmarks nationalprodukt 1870-1950 (1958) 144.
16. Erling Olsen, Danmarks økonomiske historie siden 1750 (1967) 235.
17. Sst. 228.
18. BRF 1885/86, 1095 ff.
19. BRF 1885/86, 1063 ff.
20. Erling Olsen, anf. værk 292.
21. BRF 1885/86, 1428 f.
22. BRF 1886/87, 257 E. Cohn, Privat-

- banken i Kjøbenhavn gennem hundrede år I (1957) 329 ff.
- 23 BRF 1887/88, 81 ff.
24. Københavns hospitalsvæsen 1863-1963 v. Sigurd Jensen (1963) 56.
- 25 Sst. 155.
26. C. A. Clemmensen, Omkring Københavns Kvægtorv (1929) 92 ff.
27. Nærmere detailler i Hans Peter Hilden, Skrald, storby og miljø (1973) 73 ff.
28. BRF 1891/92, 455 ff.
29. BRF 1891/92, 1029 ff.
30. BRF 1892/93, 65 f.
31. BRF 1892/93, 131 ff.
32. BRF 1891/92, 469.
33. Statistiske Oplysninger V om København og Frederiksberg (1896) 186 f.
34. BRF 1894/95, 184 ff.
35. Roskilde Tidende 21.1.1969.
36. A. F. Lamm, Erindringer og Tanker (1928) 118.
37. BRF 1895/96, 748 ff.
38. BRF 1895/96, 360 ff.
39. BRF 1895/96, 376 f.
40. BRF 1895/96, 379. Ang. Borups holdning i spørgsmålet om rådhusets opførelse henvises til den fyldige redegørelse i Poul Møller, Københavns bystyre gennem 300 år II (1967) 222 ff.
41. Sct. Hans Hospitals arkiv. Jeg siger tak til hospitalsinspektør *G. Thomassen*, der har henledt opmærksomheden på materialet.
42. A. F. Lamm, anf. værk 122 f.
43. København. De indlemmede Distrikter. Byplanmæssig Udvikling 1901-41, udg. af Stadsingeniørens Direktorat (1942) 16.
44. BRF 1898/99, 2141 ff.
45. Illustreret Tidende 18. jan. 1903.
46. BRF 1898/99, 2.
47. BRF 1898/99, 42 ff.
48. Marcus Rubin, Brevveksling 1870-1922, v. Lorenz Rerup II (1963) 200 f.
49. BRF 1898/99, 2110 ff.
50. Social-Demokraten 10. aug. 1898.
51. Det trykte referat af retssagen s. 45 f. Referatet findes ved Ø.J. 587-1903 (Kbh.s stadsarkiv). Vedrørende Larsen-Holm-sagen henvises generelt til dette referat.
52. BRF 1898/99, 774 f.
53. RA. Privatarkiver nr. 6456. Herman Triers arkiv.
54. BRF 1898/99, 2198.
55. BRF 1898/99, 2187.
56. BRF 1898/99, 2063 ff.
57. BRF 1896/97, 265 ff. BRF 1906/07, 157 f. og 161 ff. Jeg takker afdelingsingeniør *V. Malling* for oplysninger om denne sag.
58. København. De incl. Distr. 14.
59. BRF 1899/1900, 2053.
60. BRF 1899/1900, 2068.
61. Axel Holm og Kjeld Johansen, København 1840-1940 (1941) 353 f.
62. Københavns hospitalsvæsen 1863-1963, 203 f.
63. Sst. 176.
64. Carl Dumreicher, Studenterforeningens Historie 1870-1920 I (1934) 95. - Her meddeles iøvrigt den oplysning, at Borup haltedede. En oplysning, som bekræftes af dr. phil. *Johannes Lehmann* (f. 1896), som dels selv har set Borup, dels gennem sin fader, borgmester Carl Lehmann (magistraten 3. afdeling) har hørt meget om ham. Jeg siger dr. Lehmann tak for disse oplysninger.
65. Jacob Marstrand, Tilbageblik gennem et langt liv (1928) 118 f. jfr. A. F. Lamm, anf. værk 121 f.
66. BRF 1898/99, 2199.

ERINDRINGER I

AF HENRY STJERNQVIST

Kontorchef, cand. polit. Henry Stjernqvist (f. 1899), der var formand for Københavns borgerrepræsentation 1962-70, fortæller i det følgende erindringer fra sin barndom og ungdom i København. I et erindringsafsnit, der vil blive bragt ved en senere lejlighed, fortæller han om politikere, han mødte eller fik et indtryk af i sin ungdom.

Mine første erindringer går tilbage til dengang, mine forældre boede i Møntergade 4. Jeg har da højst været 3 år, idet vi flyttede til Åbenrå på et tidspunkt mellem 1. maj og 1. november 1902 – ifølge mandtalslisten. Jeg husker en ganske ligegyldig situation, hvor min far, der var hjemmearbejdende skræddersvend, sidder ved sin symaskine med en petroleumslampe på maskinen, og jeg sidder ved siden af, nede på gulvet, vel sagtens med noget legetøj. Hvordan kan det være, at netop et sådant billede har fæstnet sig i hukommelsen? Der skete jo intet af særlig betydning. Om psykologer kan give en forklaring, ved jeg ikke.

I Åbenrå nr. 2 boede vi derefter i 5 år. Ejendommen lå på hjørnet af Landemærket, og det var en af de ejendomme, der var så megen blæst om for nogle år siden, og som nu, sammen med en række andre ejendomme i Åbenrå, er blevet restaureret, eller rettere helt ombygget, men i den gamle stil. Vi boede på 2. sal, og stuerne var meget, meget små, især hjørnestuen. Øverst, på 3. sal, boede en fru Andersen, som jeg for en snes år siden var oppe og ønske til lykke, da hun blev 90 år. Hun har altså boet der i et halvt hundrede år og åbenbart følt sig tilpas.

På 1. sal boede husets ejer, spækhøker Nielsen, der havde sin forretning i stuen. Fra gaden kunne man tit se ham stå i kælderen og skrabe grisetæer til sent ud på aftenen. De havde en tjenestepige, som det hed dengang, og hun havde sit lille værelse i en diminutiv sidebygning i gården. Jeg skønner, at gården ikke har været mere end en halv snes kvadratmeter, men der var et toilet i gården med træk og slip, hvad der jo var sjældent på de tider. At spækhøkerens hørte til et høje-re socialt lag følte jeg blev demonstreret ved, at de gav deres datter, der var 4 år ældre end jeg, et klaver. Trappegangen var for lille til,

at det kunne bæres op, så det blev hejst op fra gaden, og vinduesrammerne måtte saves over, for at det kunne komme ind i lejligheden.

Til julen 1902 fik jeg som sammenskudsgave en gyngestol til den formidable pris 12 kr. De sølle jordiske rester af den står nu på mit pulterkammer, men jeg havde gennem mange år stor glæde af den og sad i hele min skole- og studietid på den, sidelæns, og læste mine bøger.

Far elskede at spille kort, især Sjavs, og i mange år spillede han med et fast lørdagshold i Florins kælder i Ny Østergade. Engang var jeg med nede for at købe billetter til Skræddernes sangkors årlige påskeunderholdning. Sønnen serverede, og det var den Florin, som sammen med A. C. Meyer stiftede De Unges Idræt.

Åbenrå var en temmelig smal gade, brostensbelagt ligesom alle andre gader. Lige overfor nr. 2, hvor vi boede, var der et lille værtshus. Først som medlem af beværterbevillingsnævnet, engang i 1960'erne, nåede jeg at komme indenfor. Da var det et meget snusket sted, og det har nok ikke været anderledes dengang. I nr. 5 var der på 1. sal køer, som holdtes på grund af brændevinsbrændingen, og de tilbragte vist nok hele deres levetid deroppe. Det blev i hvert fald fortalt mig. Længere nede i gaden boede i kælderen en »rullemutter«, hvor mor og jeg kom med vores rulletøj. Hun gav mig altid bolsjer eller fast sirup i et lille papirskræmmerhus. Hun var meget rar, men mor sagde noget om, at hun havde mandfolkebesøg – eller hvordan hun nu udtrykte det. Køen var hun ikke, halvgammel, lille og nusset.

Skråt overfor, på hjørnet af Vognmagergade og Landemærket, lå i en høj stue en vistnok pænere beværtning. En sangforening holdt til om lørdagene, men de havde kun een sang på repertoiret, og den øvede de sig på ustandselig, igen og igen. Når der endelig blev stilhed, går jeg ud fra at de drak øl. I Vognmagergade lå flere beværtninger, men den mest berygtede var »Nordpolen«, i en kælder. De fulde fruentimmere, som holdt til her, blev kaldt Nordpolere.

Parallelt med Landemærket, mellem Gothersgade og Vognmagergade, lå Store Brøndstræde, og fra denne til Landemærket lå Lille Brøndstræde. Her havde der været bordeller, men de blev afskaffede ved oktoberloven i 1906. De pågældende damer holdt dog stadig til i disse og omliggende gader og kaldtes nu populært for »Oktoberdamer«. Jeg må sandfærdigt sige, dels at jeg ikke havde gnist af anelse

om, hvad deres erhverv gik ud på, dels og vel derfor ikke har taget nogen skade af det nære naboskab med disse damer. Den eneste kvinde af denne type, jeg husker, er »Røde Marie«, men det var kun, fordi hun så tit optrådte med en eventyrlig kæfert. Hun var stor og tyk, med rødgult tjavset hår.

Jeg selv kom aldrig i bad på Hambros badeanstalt, men det skete een eller måske 2 gange om året for mine forældres vedkommende, og det var højtidelige stunder. Derimod var jeg med mor henne sammesteds, når hun vaskede vort tøj der. Det var jo faktisk en forløber for vore dages selvvaskeier. Anstalten havde indgang i Pilestræde, og den lå ved Trinitatis Kirkeplads.

Det gjorde indtryk på mig, at der hver torsdag gik gamle mennesker rundt i butikkerne og hilste på og som regel fik en 2-øre. Det var de gamle fra »Almindeligheden«, som den dag havde udgangstilladelse.

Uden for de nærmeste gadestræk lå Kongens Have. Langs Gothersgade op mod Kronprinsessegade lå Rosenborg Kur- og Brøndanstalt. Her gik tidligt om morgenen fra kl. 6-8 velhavere og nød mineralvandet, vel som en slags slankekur. Bagefter promenerede de i haven, og til deres underholdning spillede et lille hornorkester. Det sad på en musiktribune ikke langt fra indgangen ved Landemærket. Jeg husker endnu deres høje hatte. Længere nede i haven var den store musiktribune, hvor der hver søndag eftermiddag var koncert (kommunal). Jeg ser for mig dirigenten, Joachim Andersen, hvidhåret med nakkeskilning, og jeg husker, at far, som skrædder, udtalte en slags mishag med, at han slog så meget ud med armene. Det kunne intet tøj jo holde til.

Da jeg fyldte 6 år, lå jeg på Blegdamshospitalet med skarlagensfeber. Jeg var blevet kørt derind i en sygevojn med to heste foran – eller var det kun een – og jeg lå den første uge i hovedbygningen. Jeg fik en dag besøg af min mor, som dog ikke måtte komme nærmere end til døråbningen, og jeg sad på armen af en sygeplejerske under det sikkert kortvarige besøg. Ved siden af mig lå en dreng, vistnok kun et par år gammel. Han var meget arrig, men det gode kom op i mig, og jeg stak min hånd over til ham, så han kunne bide i mine fingre. En dag stod der nogle ved hans seng, og der lå blomster på den. Han var altså død, men jeg har ingen erindring om, at dette gjorde dybere indtryk på mig. De sidste 7 uger tilbragte jeg i en barak.

Besøgende måtte ikke komme ind til os, men måtte blive stående udenfor vinduerne og ved tegn gøre sig forståelige for os. Ja – det var altså dengang man troede, at det var nødvendigt at isolere skarlagensfeberpatienter 8 uger på et hospital.

Af livet på gaderne skal jeg endnu kun nævne, at vi med stor interesse fulgte med i, når gaderne blev brudt op for at gasledningerne kunne blive nedlagt eller repareret. Og vi iagttog brolæggerne, først ham, vistnok den fineste, der sad på en slags stol: et sæde, der var formet til en bagdel, og et kort »ben«, vel 25 cm højt, og han fik stenene leveret af en medhjælper. Derefter blev stenene stampet, først af en enkelt mand og dernæst endelig af et sjak på 4 mand, der løftede det tunge stempel, »Jomfruen« kaldet. Det skete med sang på læberne.

Alt dette var jo meget interessant at følge med i, men hvad der ikke interesserede mig var, når jeg af mor blev sendt ned på gaden med en kulskovl for at hente hestepærer op. De skulle bruges som gødning til vore stueplanter, og de lå på gaden i samme form, som de var blevet afleverede, der foregik ingen biltrafik, som gjorde dem fladtrykte.

Far var skræddersvend, og som det var almindeligt dengang, syede han hjemme med mor som medhjælper. Under ham sorterede det at bruge symaskinen, og fra mine tidligste år husker jeg, hvorledes han bandede på sit skånske mål og med specielle eder derfra, når han ved petroleumslampens blafrende skær havde vanskeligt ved at se, især når det var mørkt tøj, han arbejdede med. Han syede hvad man kaldte »bestilt« arbejde, som skulle til prøve en eller to gange. Han syede kun jakker, og det var i høj grad sæsonarbejde med megen travlhed mellem påske og pinse, idet det jo dengang var almindeligt, at folk skulle nyekviperes til pinse. Mesteren var Christiansen, der havde forretning og værksted på en første sal i St. Kongensgade, lige ved Kgs. Nytorv, men han havde dog ikke altid tilstrækkeligt arbejde, og far supplerede så med også at arbejde for en anden mester, uden at Christiansen vidste dette, og det kunne ske, at bestillingerne fra de to mestre »overlappede« hinanden. I så fald måtte der arbejdes til de meget sene, eller rettere tidlige timer. Jeg husker engang til klokken 4 om morgenen. De skånske eder blev da flittigt brugt, og det var ligesom det hjalp. Uden for sæsonen supplerede far ved at sy konfektionsjakker, hånligt kaldet »klude«, for det var egentlig under vær-

Skrædderfamilien i arbejde

digheden for en skræddersvend, der ellers syede »bestilt arbejde«. Hvis jeg ikke husker meget galt, var sylønnen henholdsvis 11-12 kr. og 3,75 kr., og da far var en forholdsvis langsom skrædder, der brugte ca. 3 dage om at sy en jakke, blev det kun til 12-1300 kr. om året.

Jeg fik som lille dreng megen tid til at gå med i stuen at lege med trisser og propper, der forestillede soldater, men jeg havde også megen glæde af at spille på min lille harmonika, som jeg havde fået som 5-årig. Det var en sammenskudsgave, som havde kostet 3,75 kr. Som ældre dreng gik jeg ved fastelavn rundt i gårdene og spillede, og det indbragte mig et enkelt år over 3 kr., et formidabelt beløb. Far havde også en – noget større – harmonika, som han jævnligt trakterede. Han spillede meget »taktfast«, med stift stirrende øjne, men der var kun en halv snes diskanttoner og 2-3 basser, altså en udpræget skomager-

bas. Begge de to harmonikaers sørgelige rester befinder sig nu på mit pulterkammer.

Far kom sjældent udenfor lejlighedens 4 vægge, og han nøjedes med at trække frisk luft ved at sidde ved vinduet og kigge ud på gadelivet. Det skete dog også, at vi gik en aftentur i Kongens Have. Af og til fik vi besøg af arbejdsløse, vandrende geseller, som, når de viste fagforeningsbogen, fik en skilling. Med mellemrum fik vi besøg af en ungdomsven, der nu boede på Almindeligheden, lam i den ene side af apopleksi. Han fik en eller to cognac'er. De var jo ikke så dyre dengang.

Vi kom en del ud til tidens almindelige forlystelser. Fra Tivoli husker jeg, foruden selvfølgelig Pjerrot, den gamle rutschebane, der lå langs Tietgensgade ud mod Bernstorffsgade. Den havde ikke, som den nuværende, de store styrt og blev nedlagt i forbindelse med bygningen af Hovedbanegården. Jeg var aldrig oppe i den. Jeg husker også en sidsteaften foran Glassalen, hvor Carl Gottschalksen spillede af med sit harmoniorkester. Han var en særpræget type at se på: gnistrende sort hår, måske i de senere år ved hjælp af farvning, med en moustache efter tidens mode, en såkaldt schnurrbart. Uelasteligt kjolesæt med hvidt, stivet bryst. Meget mørk lod, gående over i det gullige.

Cirkus, hvorfra jeg husker vandpantomime, og Zoologisk have kom vi i, når vi havde besøg af slægtninge fra Skåne. En onkel skal have leet noget så hjerteligt, da jeg, skønt kun 5-6 år, brugte et absolut tabuord om abernes opførsel. Det undrer mig noget, for jeg var ellers ikke slem til at bruge »uartige« ord – dengang. På vejen hjem fra Zoo og Frederiksberg Have tog vi ind på Alléenberg, tre sammenhængende forlystelseshaver oppe ved runddelen. Hvad jeg husker, ud over den almindelige larm af mennesker, var isvafterne, dengang noget helt nyt, og »Det muntre Hjul«, et vandret roterende hjul, hvorpå folk satte sig, men ved centrifugalkraften efterhånden blev slynget ud til siderne, til stor jubel for tilskuerne.

På Vodroffsvej var der en forlystelseshave »Vodroffslund«, hvor der på en tribune var forskellig optræden. Jeg husker en kreoleragtig artist, der i sit lange sorte, krøllede hår bar tunge vægte. Jeg blev rædselsslagen, da han efter sin optræden passerede vort bord. Ham kunne jeg ikke lide at se på nært hold.

Det hørte jo også med til fornøjelserne, at der nytårsaften blev afbrændt kinesere, og jeg husker, at far klokken 23 gik ind hos urtekræmmeren, der ganske lovligt havde åbent, og købte et forråd, som vi affyrede på Rådhuspladsen. Fra samme plads husker jeg fakkeltøget til ære for Holger Drachmann på hans 60 års fødselsdag. Men andet end faklerne og de mange mennesker husker jeg ikke.

I 1907 flyttede vi til hjørnet af Landemærket og Gothersgade, igen på en anden sal. Det var en betydelig bedre lejlighed end den, vi forlod, men lejen var også højere, 33 kr. mdl. mod 25 kr. Det blev iøvrigt fremført af ligningsmyndighederne, da far blev kaldt til torskegilde, at han da umuligt kunne betale 400 kr. om året i husleje, når han kun tjente 1300 kr. Men fars svar var, at det kunne han heller ikke, så derfor måtte han i 1909 flytte til Adelgade 64, hvor lejen var 340 kr., og da der foruden de tre værelser også var et »pigekammer«, kunne dette lejes ud for 2 kr. pr. uge. Der var dog eet minus ved Gothersgadelejligheden: toilettet i den meget store gård var et gammeldags »lokum« med to sæder, så man kunne få selskab, og om vinteren kunne sæderne være fyldt med sne. Det huede mig ikke.

I kælderen var der et værtshus, hvor også nogle »bumser« holdt til. Når de stod oppe på gaden og lod tiden gå med ingenting, stod jeg nu og da og kiggede på dem. Jeg kunne godt lide hunde, og det må have været grunden til, at jeg en lille overgang af og til opholdt mig i en lille kælderbeværtning i Gothersgade, nærmere Kgs. Nytorv, hvor jeg legede med værtens hund. Jeg gik nogle ærinder for ham, og vist også for nogle af gæsterne, og fik nogle drikkepenge. Men da jeg en dag kom hjem med forespørgsel, om jeg måtte få en ugeplads for 2 kr. pr. uge, blev det et blankt afslag, og jeg kom der ikke mere.

Jeg blev indskrevet i Nansensgades skole, en såkaldt »Kroneskole«. Den mere nærliggende Suhmsgades skole var derimod en friskole, men denne sociale lagdeling af skolerne ophørte i 1917. Skoleåret begyndte 1. april, og klassernes betegnelser var 6 . 5 . . . 1, afsluttende med afgangsklassen, men da jeg fra 4. klasse skulle op i 3. klasse, vendte man bøtten, så jeg nu igen kom til at gå i en 4. klasse. Skolerne blev effektivt udnyttet, idet der var 2 hold, et om formiddagen kl. 8-13 og et kl. 13-18. Mor syntes, det var synd for Lille Henry, at han skulle stå så tidligt op, og derfor blev jeg indskrevet på eftermiddagsholdet. Skolen var delt i to skarpt adskilte afdelinger, en for drenge og en for pi-

ger, og i skolegården sørgede et plankeværk for, at vi ikke kunne kigge på hinanden. Men det skete jo, at der kom huller i plankeværket.

Skolens inspektør var en cand. theol. Petersen. Han sad hver den første i måneden og indkasserede skolepengene, 1 kr. Han var iøvrigt en bøs herre. Jeg mindes, at jeg engang havde glemt mine gymnastiksko på skolen, og efter at jeg var blevet skældt meget ud derhjemme – der skete endog det enestående, at far gav mig et par slag med en bøjle – fulgte mor mig hen på skolen for at hente gymnastikskoene. Da vi var kommet til Nansensgade, så vi inspektøren komme skrikkende, med stor bulehat og sort slængkappe, og da mor ydmygt begyndte: »Herr inspektør . . .«, blev hun skarpt affærdiget med: »Ikke tale til mig på gaden«. Højt og tydeligt og med betoning af hver stavelse.

I den første klasse havde vi Frøken Nic. Helms. Hun var gudbenådet, mild og elskelig og med en for den tid sikkert moderne form, da hun indførte os i læsningens vanskelige kunst. Hun blev senere vicedirektør ved Københavns skolevæsen. Jeg ringede en aften til hende og inviterede hende hjem til mig. Hun kunne godt huske mig, men beklagede, at hun var for svag. Kort tid efter døde hun.

Det tredje år fik vi som klasselærer Herr Peters. Han var dengang 77 år – der var jo ingen aldersgrænse – og var lille og vissen med tyndt fuldskæg, helt gråt. Han var sønderjyde og var som ungt menneske blevet udvist af tyskerne, fordi han hev det tyske flag ned fra et kirketårn eller måske højste det danske. Han havde i sin tid opfundet en skrivekugle, en forløber for skrivemaskinen, men ikke fået den kommercielt udnyttet. Dette læste jeg om mange år efter. Han lærte os rundskrift og skrev selv vore navne i alle vore bøger med rødt blæk, hvilket tydeligt kunne ses på hans fingre. Vi fik i hans timer terpet salmevers og katekismus, men ellers husker jeg ikke at have lært noget af ham. Han brugte flittigt spanskrøret, normalt ved at putte drengenes hoved ned mellem sine ben og så slå til. Tju-tju.

Vor anden lærer var Herr Elmer. Han havde sine meget bestemte meninger om meget, f.eks. forklarede han os, hvor mange millioner, der gik op i røg. Han var også ret så nationalistisk, som så mange andre, og det irriterede mig særdeles. Det samme gjorde skoleinspektøren, da han i gymnastiksalen holdt en stærkt antisvensk tale i an-

ledning af, at man på skolerne fejrede 250 års dagen for svenskernes storm på København i 1659.

En speciel type var gymnastiklæreren Herr Borre, en gammel underofficer. Han var meget nidkær og lagde prisværdig vægt på de fritstående øvelser, men hans stilfornemmelse må have svigtet, når han med et spanskør sørgede for, at vi i spring over hest ikke blev sidende, men kom over. I de højere klasser gik vi til svømning på en badeanstalt ved Langebro, og vi marcherede under hans kommando, formeret som et kompagni og i trit, een, to, venstre, højre. For dem af os, der trods hans ihærdige vinterundervisning i »tørsvømning« endnu ikke kunne svømme, var det en blandet fornøjelse at stå stille i vandet, hængende ved ribberne, en enkelt gang med en temperatur på 9 grader. Men jeg husker hans pæne ord til mig, da jeg skulle forlade Nansensgades skole: »Jeg håber, du bliver til glæde for dine forældre«.

I 5. klasse fik vi flere lærere, men jeg skal kun nævne Herr Hammerich, der var meget inciterende og levende. Nogle gange kom han ind på samfundslære, og det var lige noget for mig. Jeg imponerede ham meget ved at vide alt om folketing og den slags.

Jeg har aldrig haft megen forretningssans, men engang ringede den. Vi drenge spillede meget med Janter, »Toerter«, »Firerter«, etc., forskellige slags uniformsknapper. Jeg var ikke god til det, men engang fik jeg to kammerater til at gå med i en forening, hvor vi hver måned indskød vor gevinst i en pulje, som vi så delte ligeligt ved månedens udgang. Jeg havde skrevet lovene og jeg blev også valgt til kasserer. Efter den første måneds udgang var min andel nogle og halvtreds janter, men på vejen hjem spillede vi tre, og jeg tabte praktisk talt hele gevinsten. Foreningen levede kun den ene måned.

To gange om året havde Skræddernes sangkor aftenunderholdning og bal i Rømersgade 22. Lige fra mine tidligste år var jeg blevet taget med, og jeg holdt ud til det sidste, d.v.s. kl. 4 om morgenen, undertiden med »en time til«, og bagefter spiste vi et par stykker smørrebrød. Mellem dansene kurede vi børn frem og tilbage på gulvet, og i pauserne samlede jeg ølpropper op – dengang var der ikke noget der hed ølkapsler – som jeg derhjemme lod forestille soldater. Der var altid en balinspektør, som med sløffe på brystet skred op og ned ad gulvet og konstaterede, at alt gik sømmeligt til. Hvad det altid gjorde. Jeg

ser for mig min far, i diplomatfrakke, dansende med stive øjne, svedende med de efterhånden våde flipper og do. kravebryst. Men man sagde, at han dansede godt. Rer skulle dengang bruges kræfter ved dansen, så han brugte vist ikke megen tid til at konversere sine bal-damer, Næste dag, når vi var stået op, sent, blev der på skrædderbor-det talt meget om aftenens hændelser og om, hvad den og den havde sagt eller gjort. Og i det hele taget blev der ved disse baller udvekslet mange nyheder, især mellem »madammerne«.

Det var obligatorisk, at der 3 gange i nattens løb blev danset »Lan-ciers«. Sidste gang jeg var med til at danse denne dans, med de 5 »ture«, var på Fredensborg ved Prinsesse Margrethes bryllup, men ellers er denne dans vist gået helt af mode.

Skræddernes sangkor havde altid 2. pinsedag deres årlige udflugt, hvor også andre end sangerne var med, og jeg har bevaret et billede fra en af disse udflugter til Skodsborg, hvor Lille Henry skimtes. Efter en sådan skovtur klagede far altid over, at han var blevet helt stiv i lemmerne, men det gjorde han iøvrigt også efter ballerne. Medens jeg er ved dans: da jeg var 10-12 år, gik jeg til dans i »Marie og Knud Christiansens danseinstitut«, der havde til huse i selskabslokalerne i Studiestræde, lige ved det nuværende Bispetorv. Jeg kan tydeligt se ham for mig, slank med sort hår og spidst fuldskæg, stående i den ene ende af salen og nøje iagttagende os, når vi dansede forbi, med løftet pegefinger, der slog takten. Han virkede meget streng. Som pianist havde han Vilh. Bernschein, der også spillede ved skræddernes bal. Han virkede ualmindelig rar, med lyst, opadstrøget hår og en klædelig schnurrbart. Han var iøvrigt regimentsmusiker, og han nikkede genkendende til mig, når jeg mange år senere fulgte med 3. regiment fra Sølvgades kaserne til Kastellet.

Som dreng var jeg nok en bogorm og med særlig interesse i at komme til politiske møder, men tid til almindelig børneleg blev der dog også. Ganske vist deltog jeg ikke i de voldsomme drengelige, men i Kongens Have var der rig anledning til boldspil o.l. På hjørnet af Sølv-gade og Kronprinsessegade var der en legeplads, der hvor nu børne-haven ligger, og der spillede jeg meget langbold, dog ikke med særlig succes. Og foran den store musiktribune spillede vi fodbold, d.v.s. fodbolden var kun en tennisbold, men heller ikke i dette spil var jeg særlig ferm. Derimod klarede jeg mig bedre i de kapløb, som vi drenge

arrangerede i Kongens Have, mest rundt om plænen med marmorkuglerne nærmest ved Sølvgade.

Min interesse for løb havde jeg fået ved at overvære indvielsen af Østerbro stadion i 1912. Idrætshuset var endnu ikke bygget, men henlå som byggeplads, og vi drenge kunne, hængende på plankeværket, iagttage konkurrencerne derinde. Jeg husker endnu 5000 meter løbet, hvor »Sorte Carl« (Carl Jensen fra A.I.K.) på de sidste omgange distancerede de to K.I.F.ere Viggo Petersen og Laurits Christiansen, med den senere konge Christian X som prominent tilskuer.

I de følgende år overværede jeg en masse stævner på Stadion, og ved landevejsløbene, særlig marathonløbene, fulgte jeg ofte med på min cykle. Engang havde jeg dog været for letsindig. Der skulle være et løb med start i Måløv til lidt på den anden side af Frederikssund og retur. Jeg var lige stået op fra en ondartet fåresyge, men cyklede alligevel til Måløv og fulgte de første løbere til Frederikssund. På tilbagevejen begyndte det imidlertid at knibe for mig at følge med løberne, og jeg måtte se den ene efter den anden passere mig. Jeg ankom sidste mand til Måløv, og jeg måtte resten af vejen til København lægge mig hvert femte minut og samle kræfter.

Da jeg var en snes år, fik jeg lov til at melde mig ind i K.I.F., og jeg fik megen glæde af at rende rundt på Stadion og prøve alt muligt, men der var dog aldrig stof i mig til at blive en »stjerne« – meget langt fra endda. Kapgang var egentlig det, der interesserede mig mest, det havde det også været under vore »idrætsstævner« i Kongens Have, og jeg hængte engang et par omgange på Gunnar Rasmussen, verdensrekordholderen, da han trænede på Stadion. Han vendte sig så om og spurgte, om jeg var en ny »gænger«, men det måtte jeg sige nej til.

Jeg kunne tænke mig, at min interesse for atletik, som jeg har bevareret op gennem årene, hænger sammen med min interesse for tal – mit borgerlige erhverv blev jo at være statistiker. Her var en sportsgren, hvor resultaterne kunne måles talmæssigt og ganske eksakt.

Men trods det, at jeg altså aldrig kom op i toppen, lærte min atletiktræner Ernst Heuser mig noget, som blev min ledetråd for alt mit senere virke: »Slap af, slap af – og når det så gælder, giv den alt hvad du evner«.

I 1911 blev jeg fra Nansensgade skole overført til mellemskolen på

Marie Kirkeplads, ved Istedgade. Der var blevet dannet førsteklaser ved efter optagelsesprøver at samle elever fra alle de københavnske skoler. Lokaliteterne var gammeldags, men efter et års forløb blev skolen flyttet til Forchhammersvej, Dr. Starckes gamle skole. Den virkede helt moderne, og bygningsmæssigt er det den bedste skole, jeg har gået i, bl.a. med brusebad efter gymnastik. Her fik jeg for første gang sans for renlighed.

Der blev krævet meget af os, og vi havde et omfattende hjemmearbejde. Vi fik karakterbogen med hjem hver måned, og jeg gik i en evig nervøsitet for stadig at holde mig på toppen. Det krævedes af mine forældre, og det lykkedes mig i alle 4 år. Ved mellemskoleafslutningen var jeg lige ved at blive indhentet af en kammerat, der de første år havde ligget i bunden af klassen, men nu var han sprunget frem som en komet. Han ville dog ikke gå med over i gymnasiet – eller var det forældrene, som ikke ville tillade det – og i stedet sluttede han med realeksamen, hvor han fik 6 over hele linjen, bortset fra 5 i et enkelt fag.

Jeg blev drillet meget med min store næse, og i selvforsvar udviklede jeg mig så til også at blive en drillepind. Jeg ved ikke, om det kan ske nutildags, men det var faktisk vor historie- og geografilærer, som lagde for ved at give mig øgenavnet »Professor Gøg«. Han var meget særpræget, det kan man godt sige uden at overdrive, men trods alt velldt. Cand. theol. Edgar Aabye var gammel sportsmand med toppræstationer indenfor mange idrætsgrene, og han havde et fritidsjob som sportsmedarbejder ved »Politiken«. Han har ikke været mere end midt i fyrrerne dengang, men virkede som en olding, krumbøjjet, hvidhåret med hængende moustacher. Han var den type af lærere, hvis undervisning mest bestod i at »høre«, om man kunne lektien. Jeg ser ham for mig, siddende på katedret med hovedet bøjet i hænderne, afventende et svar fra den elev, der var stillet op i en krog med ansigtet mod væggen. Når der var gået 5 minutter, uden at eleven havde oplyst, hvornår Napoleon var født, f.eks., blev der med hul, men tydelig stemme dekretet: »NUL«. Hans specialitet var at anvende sine i boksporten erhvervede færdigheder til at slå på snuden eller i maven, ganske vist aldrig med alvorlige følger, men det lykkedes ham dog flere gange at få en næse slået til blods, og så var han egentlig stolt. Jeg kunne ikke lade være at smile, da jeg mange år efter mødte ham

udenfor Idrætsparken – nu var han gået over til at blive heldagsmand for »Politiken« – og han i sit adstadige tempo kom hjulende på sin cykle, endnu mere krumbøjet end før. Jeg hilste på ham, men han kunne ikke huske mig. Derimod kom han med den forbavsende bemærkning: »Ja – vi sled vel nok i det, vi lærere«.

Vor helt fortræffelige engelsklærer Rønbæk – senere rektor i Rønne – oversatte mit navn direkte til engelsk: Startwig, der blev mit mest anvendte tilnavn og næsten fortrængte det førnævnte øgenavn.

Vor regne- og matematiklærer, Gjeter, lille og uanselig med et forpjusket skæg, var elskelig og retfærdig i højeste potens. Vi fik måneds-karakterer, og hver måned sad han da og sammentalte alle de karakterer, han havde givet os i månedens løb og udregnede gennemsnit med to decimaler. Jeg stod godt i disse fag, og jeg regnede med at få 6 i årskarakter ved den afsluttende mellemskoleeksamen. Men jeg havde engang været uopmærksom, da en af drengene havde været oppe ved tavlen og ikke kunne klare opgaven. Gether så min uopmærksomhed, og kaldte mig op til tavlen, hvor jeg var ganske blank overfor problemet. »Nul« – og det indgik i månedsregnskabet, hvorved jeg røg ned på et 5-tal i gennemsnit. Det kalder jeg retfærdighed – og dog? Men jeg respekterede ham.

Vi havde to gymnastiklærere, hvoraf den ene, Liebetau, havde en utrolig evne til at huske alle sine elevers navne, også når han traf dem mange år efter udgangen af skolen. Den anden var Gottlieb, der fik et stort danseinstitut. Jeg havde ikke de naturlige evner til gymnastik, men jeg fik mig da lært at gå på hænder salen rundt. Da vi engang skulle prøves til måneds-karakteren, havde jeg forstuvet min hånd, men prøvede alligevel – dog forgæves. Han gav mig dog alligevel 6 med den bemærkning til klassen, at jeg var bevis på, at man uanset manglende evner alligevel ved flid kunne drive det til noget. Jeg var stolt.

Af skoleminder skal jeg nævne opholdene på feriekolonierne, i 1912 og 1914 på Nora Mortensens Minde ved Liseleje og i 1913 på Knudshoved ved Nyborg. Det var en helt ny form for tilværelse, som jeg nød i fulde drag. To gange om dagen i det friske havvand, opleve naturen med dens dyre- og planteliv, komme mine kammerater på nært hold. De ellers så strenge lærere var helt afslappede, f.eks. Herr Friis – udgiveren af en regnebog – der på tilbagevejen fra en vandretur til Ly-

næs, 15 km fra kolonien, kommanderede: »Holdt. Pissehelle.« Tænk at en lærer kunne sige sådan noget – dengang.

Vi var jo udendørs det meste af tiden, og boldspil var der meget af, især på Knudshoved. Vi fik af og til besøg af Peter, en lille bold-ekvilibrist fra Nyborg. Jeg følte det som et ridderslag, da han, lige ankommet fra byen, sagde, at det var et godt mål. Jeg havde spillet venstre wing og var trukket ind mod mål, da en vildfaren bold ramte mit hoved, hvorfra den af sig selv sprang ind i nettet.

I de sidste dage af juli 1914 sad vi en aften udenfor og kiggede ned mod købmandens bygninger i Asserbo. Mosekonen bryggede, og der var fred i vore sind. Men få dage efter brød krigen ud. Vi var meget optaget af tyskernes overfald på Belgien og om Liége kunne modstå deres stormløb. Da mor kunne fortælle, ved vor hjemkomst på hovedbanegården, at fæstningen stadig holdt, var jeg meget beroliget. Men det var jo kun en stakket frist.

I 1915 var jeg, sammen med to andre fra Forhammersvejs mellem-skole kommet ind på Østre Borgerdydsskoles gymnasium som en slags kommunal stipendiat. Jeg kom sådan set meget godt ud af det med mine nye kammerater – og de var i hvert fald ikke så drillesyge som dem i mellemskolen – men de var jo fra et helt andet milieu end det, jeg var vant til at færdes i. De kom fra det bedre borgerskab, og jeg, søn af en almindelig skræddersvend, følte mig altid noget fremmed overfor dem.

Jeg var jo nødt til at holde mig i toppen hvad karakterer angik, og det lykkedes da også, selv om jeg ikke kunne klare mig overfor Sigurd Gjersøe. Han blev ved studentereksamen en suveræn nummer eet, blev ingeniør og var derefter en halv snes år i Persien. Hjemkommen blev han direktør for store selskaber, blev gift med Lilian, datter af Salomonsen fra Richs-koncernen, men dræbt ved påkørsel af en cyklist på Østerbrogade.

Som historielærer fik jeg O. Kaalund Jørgensen. Han var nok særdeles reaktionær i sine anskuelser og udpræget engelskvenlig (han var iøvrigt også engelsklærer), men han havde en eminent evne til at levendegøre det historiske stof, i hvert fald for mig, og han accepterede ganske mine modsatte synspunkter. Jeg holdt forbindelsen vedlige med ham gennem mange år, og da vi ved studenterjubilæet i 1943 besøgte vor gamle skole, var det ham, som tog imod os. Som holdets

talsmand hyldede jeg skolen, men da jeg kom til det afsnit, hvor jeg sammenlignede ham med Mr. Chips – i en film og en bog af samme navn – kom læreren op i ham. Han afbrød mig og holdt et længere foredrag om Mr. Chips. Jeg har dog tilgivet ham.

Den anden lærer, jeg vil nævne, er den senere så anerkendte dansk-specialist Erik Rehling. Han var ganske ung, men i hvert fald jeg havde meget udbytte af hans undervisning. Han var meget kunst-interesseret, både hvad angik musik og malerier, og var meget moderne indstillet, og han forklarede hvilket geni vi havde i Carl Nielsen. I sit hjem havde han på væggene billeder af Lundstrøm og den tids øvrige modernister. Man gav os engang en stil, hvor vi skulle skildre vort indtryk af et billede på Statens musæum for kunst. Jeg valgte at skrive om det billede, som viser en fattig syerske, der er faldet i søvn over sit arbejde, og jeg skildrede den sociale forargelse, det vakte i mig. Men det havde jo slet ikke været Rehlings mening med stilen. Vi skulle være kommet med nogle kunstneriske betragtninger, men ingen kan jo forpligtes over sine evner, og jeg har aldrig haft sans for farvesammensætninger og den slags. Dermed være ikke sagt, at jeg kræver, at et billede skal »ligne« noget, men jeg sætter den grænse, at man ikke, som jeg engang oplevede på en Charlottenborgudstilling, i kataloget betegner et billede som »En studie i rødt«, når farverne faktisk var grønne, i hvert fald efter mine øjnes bedømmelse.

I Gymnasiet havde jeg det med at skrive lange stile, men da jeg engang havde skrevet 32 sider om den franske revolution, nægtede Rehling at læse den, hvad jeg nu godt forstår, da hans timeløn sikkert ikke var særlig høj. Senere har han overfor mig udtrykt, at han dengang nok havde ærgret sig over mine lange stile, men »viljen og habiliteten« havde han dog anerkendt.

Det afsluttende studentergilde deltog jeg ikke i. Hvis jeg havde tippet mine forældre om det, kunne jeg måske nok have fået de nødvendige penge, men det ville jeg altså ikke, og jeg afslog også – forhåbentlig med tak – tilbud fra venlige kammerater om, at de nok skulle betale for mig. I stedet for gik jeg om aftenen, i måneskin, en lang tur rundt om søerne og kom tidligt hjem.

På universitetet indskrev jeg mig som stud. mag. med historie som hovedfag. Yderligere skulle man have 2 bifag, og dertil valgte jeg dansk og, i mangel af bedres havelse, engelsk. En dag i begyndelsen af

september mødte jeg på universitetspladsen min klassekammerat Ernst Weiss, og vi talte jo om tingene. Han havde indskrevet sig som stud. polit. og priste dette studium i høje toner. Det tyggede jeg på og gik hjem og læste studieplanen igennem, hvorefter jeg næste dag gik op hos universitetssekretæren og meldte mig fra og til. Fønss brokkede sig og håbede, at jeg ikke næste dag kom igen og påny skiftede studium. Det gjorde jeg altså ikke.

Forelæsningerne fulgte jeg, forsåvidt mit 4-5 timers arbejde som altnuligmand hos overretssagfører Hallager tillod det. Lønnen var kun 40 pr. pr. måned, men det var mig en tilfredsstillelse at konstatere, at min forgænger kun havde fået 30 kr. Det var Vagn Bro, og når vi senere i livet mødtes, f.eks. i Den personlige Friheds Værn, hånedede jeg ham, fordi mit arbejde var blevet takseret 33 % højere end hans. Ved nytår 1920 holdt jeg op med dette arbejde og koncentrerede mig om studiet, og jeg fik da en pæn første karakter ved sommerens eksamen. Derefter kom jeg ind i Det statistiske Departement, hvor lønnen var det svimlende beløb af 150 kr. pr. måned for 6 timers arbejde. Jeg kom i sekretariatet med fuldmægtig Nybølle som nærmeste chef, og han gav mig frie hænder til omlægning af arbejdstiden, så jeg kunne følge forelæsningerne. Han blev senere kontorchef og professor, og jeg var en stor beundrer af ham. I slutningen af min studietid fik jeg Kommunitetet mod at begrænse min arbejdstid til 3-4 timer daglig, og først et par måneder før den afsluttende eksamen ophørte jeg med mit, det må erkendes, lempelige erhvervsarbejde.

Jeg havde tidligt deltaget meget i politisk foreningsarbejde o.l., men nu gav jeg mig også tid til at deltage i det mere frie studentertilv, og jeg blev kontingentfrit medlem af Studenterforeningen. Jeg fulgte meget interesseret de bevægede lørdagsdiskussioner på »Store sal«, f.eks. engang, hvor Borgbjerg faktisk var i knibe overfor den unge Christmas Møller. Årene efter krigens afslutning i 1918 var jo fyldt med begivenheder, og i første række var der problemerne i forbindelse med Sønderjyllands tilbagevenden. Fra flere sider rejstes kravet »Flensborg hjem«, hvad jeg var en stærk modstander af og i det hele taget af den chauvinistiske tone, der prægede Studenterforeningen, anført af fanatikerne fra Akademisk Skyttekorps. Jeg erindrer den aften, hvor der havde været afstemning i 2. zone, og hvor resultaterne blev oplæst i den overfyldte sal. En tilhænger af »Flensborg hjem«,

en kendt professor, kommenterede, og han kunne få selv de dårligste resultater til at fremstå som virkelige sejre for danskheden.

Efter lørdagsmøderne var der som regel dans, hvor et eller flere medlemmer satte sig ved flygelet og leverede musikken. Der var dog også baller med professionelle musikere, og jeg erindrer et sådant, hvor jeg med min dansepartner svingede mig til tonerne af »Vaskepigernes sang« fra operetten »Kejserinden«. I pausen spurgte jeg hende, om jeg måtte invitere på en forfriskning, og det måtte jeg. Jeg kom dog i knibe, da jeg, medens tjeneren stod afventende, spurgte hvad hun ønskede, og hun sagde noget, der for mig lød ganske uforståeligt. Men jeg oversatte det efter bedste evne og bestilte 2 »Sjallebranje«. Det viste sig at være Cherry brandy, og det var første gang, jeg havde hørt om denne drik.

Som en reaktion mod ånden i Studenterforeningen blev i 1920 genoprettet det hensovede Studentersamfundet, og jeg meldte mig forholdsvist tidligt ind i dette. De første møder blev holdt i Paladsteatrets »Blå sal«, og de var meget stilige, men efterhånden jævnedes det sig, og da man fik daglige lokaler på toppen af Revisionsinstitutets bygning på Vester Boulevard, følte man sig mere hjemme, og jeg tilbragte mange hyggelige timer deroppe, også efter at jeg var blevet kandidat.

Det var et meget blandet milieu, jeg kom ind i, spændende fra evighedsstudenter, nogle lidt »våde«, til blomsten af landets kulturliv. Åndsindstillingen var radikal, dog ikke specielt partipolitisk, og af ortodokse socialdemokrater fandtes kun få. En undtagelse var dog Tønnesen, som ganske vist senere en overgang blev kommunist, men hans naive, fanatiske vedholden ved dogmerne forhindrede ham dog ikke i at være et skattet medlem af »lokalebissernes klub«. Han forsøgte forgæves at få en eksamen, først som polit. og derefter som jur., men hans politiske aktiviteter og opholdet deroppe på sjettesalen tog så meget af hans tid, at det aldrig blev til noget. Han kunne skrive ferme vers, og med tiden fik han i den faglige presse optaget en række artikler om historiske emner, samtidig med at han passede et job som korrekturlæser på »Socialdemokraten«. Fysisk havde han altid været et skrog, hvis jeg må bruge det udtryk, men han var alle dage en brav fyr. Jeg besøgte ham 3 uger før han, oppe i tresserne, døde på hospitalet i De gamles by.

Af andre typer skal jeg kun nævne »Teologen«, også kaldet »Biskop-

pen« eller »Gamle Larsen«, evighedsstudent om nogen. Han var også kendt i Studenterforeningen, og hans speciale var at stifte små lån, som man ganske bestemt skulle få tilbage næste dag. Han sagde det med en så tilforladelig mine, at man ikke kunne undslå sig for at bevilge det ansøgte. For mit vedkommende drejede det sig om 10 kr., og jeg opfattede det som en forsikringspræmie for at blive fri for nye anmodninger. Det skal vist aldrig være sket, at han har tilbagebetalt et lån.

Men Studentersamfundet var jo andet og mere end disse typer. Der var f.eks. en Otto Gelsted, som ganske vist dengang så udpræget hørte til de »våde«, men som alligevel kunne føre en meget åndfuld debat, skarpt logisk. Og hans oplæsning af egne værker betog os alle, på trods af hans bibende stemme og snuskede udseende. Axel Sandmose kom der også en overgang, i den periode, hvor han sammen med Harald Bergstedt, Tom Kristensen og en fjerde havde dannet klubben »Fri-mandsbevægelsen«. Jeg så ham aldrig ædru, og engang var der ved at ske en katastrofe, da han ville styrte ud fra gesimsen på balkonen.

En mand som Sigfred Pedersen var en blanding af »lokalebisse« og digterspire. Han var stud.polit., men det var ligesom studierne ikke interesserede ham. Dog, eksamen fik han efter mange års forløb, og han fik også en pæn borgerlig stilling som kontorchef et eller andet sted, men det varede ikke længe. Så opgav han det og blev bohème, i dette ords egentlige mening: digter i fattigdom. Da han som anerkendt stor digter fyldte 60, sendte jeg ham et versificeret lykønskings-telegram, hvor jeg opfordrede ham om at skrive *sangen* om København. Den af bl.a. Carl Brisson lancerede »København, Du har alt o.s.v.« har jeg nemlig, trods andre velagtede borgeres (og partifællers) begejstring for den, ikke kunnet godtage som en acceptabel hyldest til vor by. Den er banal, og, bortset fra linjen om, at »jeg vil dø i min rede«, kunne den anvendes om enhver af vore købstæder med samme antal stavelser. Sigfred kvitterede for mine »inspirerede og inspirerende vendinger«, og det opfattede jeg som et tilsagn fra hans side om at præstere det ønskede. Jeg hørte dog aldrig mere fra ham.

En overgang var Hartvig Frisch en central skikkelse, både ved møderne og ved festerne. Der er jo skrevet så meget om ham, så det må være nok, når jeg siger, at der altid var ren luft om ham, og han hævdede debatterne op på et højt intellektuelt plan. Også professor Louis

Hammerich og hans yndige Clara satte deres præg på livet deroppe.

Jeg var kasserer et par år omkring 1926 og stabiliserede økonomien, bl.a. ved at købe nogle brugte stole hos en møbelhandler i Adelgade, i stedet for at leje dem. Købesummen blev afskrevet i løbet af et par år. Jeg prøvede at lægge stramme budgetter for vore arrangementer, men de blev altid overskredet med i hvert fald 25 pct. Værst gik det, da vi fejrede Jeppe Aakjær ved hans 60 års fødselsdag. Jeg havde kalkuleret med, at han ville medtage en halv snes gæster, men det blev til 35.

Også Johs. V. Jensen fejredes i min kasserertid. Tom Kristensen skulle have holdt festtalen, men da han omsider kom, i kjole og hvidt, men temmelig bedugget og begyndte at hælde øl ud over de dyre kager, og dernæst begyndte at snitte sig i fingrene med en dolk, så blodet flød, arrangerede jeg, at han blev kaldt til telefonen. Jeg fik ham så i gangen overtalt til at tage hjem og sove den ud, og han gik, dog ikke uden voldsomme protester og med trussel om aldrig mere at komme i Studentersamfundet. Jeg ved ikke, om han har holdt ord.

Johs. V. Jensen havde vi engang til diskussionsmøde om darwinismen, men mundtlig debat var ikke hans stærke side, og han gik temmelig medtagen ud af den. Olfert Ricard gik ligeledes afpillet ud af et diskussionsmøde, men han stod jo også overfor en forsamling af en helt anden åndsretning end hans.

I november 1920 fejredes Georg Brandes i anledning af 50-året for hans første forelæsning på Københavns universitet. Hans jubilæumsforelæsning på universitetet overværede jeg, og jeg studsede egentlig over, at han læste det hele op – det havde jeg ikke tidligere oplevet, at en taler gjorde – men han gjorde det med kraft og myndighed. Der blev holdt en aftenfest for ham på Nimb, som jeg ikke deltog i, vel af økonomiske grunde, men jeg var med i fakkeltøget, der hyldede ham foran Nimb. Som tolker af ungdommens følelser overfor den gamle, nu 80-årige stridsmand, havde vi, da der jo dengang ikke fandtes højtalere, valgt een, der havde en meget kraftig stemme. Det var daværende stud. polit. Aage Schock, senere redaktør ved forskellige blade og under krigen medlem af frihedsrådet. Det klinger endnu i mine øren, hans første rungende: »Mester«. Og en mester var Georg Brandes alle sine dage.

De mange år i Studentersamfundet gav mig på mange områder et

mere frigjort syn på tilværelsen, og diskussionerne, både ved de store møder og ved de mere konversationsmæssige i de daglige lokaler, satte tankerne i sving. Og ikke at forglemme: jeg traf mange, som blev mine venner for livet.

Det var som før nævnt ved et tilfælde, at jeg blev indskrevet til det statsvidenskabelige studium, men jeg fortrød det aldrig.

På universitetet fik jeg som lærer i praktisk statistik professor Jens Warming. Han havde skrevet en 600 sider tyk bog »Danmarks statistik«, som han forelæste over. Den gav en udmærket beskrivelse af det danske samfund, specielt med en talmæssig belysning. Jeg fik tidligt den overbevisning, at uden dette kendskab til de samfundsmæssige forhold, institutionsmæssigt og talmæssigt, svæver enhver teori i den blå luft. Warmings lærebog var af uvurderlig støtte i så henseende. Men hans forelæsninger var knasende tørre – jeg har kun hørt ham fortælle én oplivende morsomhed – men hans skriftlige fremstilling kunne kalde på smilet, når han f.eks. skrev om »dråben, der falder mest i øjnene«. Han deltog meget i den offentlige debat om økonomiske emner, og han havde i en 4-årig periode været medlem af borgerrepræsentationen, valgt på Frøken Bloms kristelige sociale liste. Han delagtiggjorde os i sine forelæsninger ofte om sine erfaringer fra det kommunale virke, men var iøvrigt ikke på nogen personlig talefod med os.

Til andendels studiet havde vi den navnkundige Harald Westergaard. Hans bog »Statistikens Teori« var sådan set udmærket, men så absolut for viderekomne, og det var derfor ligefrem nødvendigt at gå til manueltøeren, Hans Cl. Nybølle, Westergaards efterfølger i lærestolen. Nybølles undervisning var aldeles fremragende. Medens Westergaards forelæsninger i statistikens teori ikke var meget givtige, var han mere aktiv og hjælpsom ved vort arbejde på laboratoriet med praktiske statistiske opgaver, hvor vi som »lynopgaver« skulle på 4 timer uddrage, hvad vi nu kunne få ud af et eller andet statistisk stof, som regel tabeller i Statistisk årbog. Trods sin eminente teoretiske begavelse havde Westergaard en stærk sans for at se »fornuftigt« på tallene og for at nå frem til de reale forhold, som tallene afspejlede, og han advarede os altid mod at beruse os i ekvilibristiske anvendelser af matematiske formler.

Jeg havde af en eller anden grund fået en stor stjerne hos ham, og

ud fra hans kristelige livssyn kom det derfor som et stort chok, da jeg henimod mit studiums afslutning fortalte, at min lille datter havde forstyrret mig hele natten. Jeg måtte gentage 3-4 gange, at jeg var blevet gift og havde fået en lille pige. Sådan gjorde man jo ikke dengang. Men Westergaard bar over med mig.

Professor Axel Nielsen var lærer i nationaløkonomi, men hans speciale var så absolut bankpolitik, senere dog også økonomisk historie. Han virkede gammel, skønt han kun lige var fyldt de 40, med sit grånende Henrik VIII skæg og det rødblibsedde ansigt. Han havde en ejendommelig messende stemmeføring, og da han tilmed udstrakte sine eksaminatorier, der bestod af enetale, kun afbrudt af 2-3 spørgsmål til den student, der var »oppe«, til 2 gange 45 minutter uden pause, er det vel forståeligt, at i hvert fald jeg slumrede ind under sidste halvdel af eksaminatoriet. Axel Nielsen havde meget bestemte meninger om, hvad der var den rette pengepolitik, og han fik med årene en betydelig indflydelse, men man kunne ikke undgå at få den opfattelse, at hans ofte hårde angreb på Nationalbankens ledelse, og på andre, delvis forklaredes ved personlige uoverensstemmelser. Axel Nielsen kunne godt lide at tale med studenterne på tomandshånd, og da var han meget hyggelig.

Det store lys ved fakultetet var professor Laurits V. Birck, eller Dr. Birck som han foretrak at blive kaldt, eftersom doktorgraden var noget, han selv havde erhvervet sig, som han udtrykte sig. Birck var folketingsmand, valgt af Det konservative folkeparti, og under krigen havde han været medlem af Den overordentlige kommission, hvor han bl.a. kom i et stærkt modsætningsforhold til »storkapitalisten« Max Ballin, der jo var jøde. Birck havde engang forløbet sig, da han i et møde ophidset sagde til Ballin: »Husk jeg er en hvid mand«.

Og nu skulle jeg altså sidde under katedret og høre denne berømte mand udlægge teksten. Han havde fornylig afsluttet et meget teoretisk værk »Grænseværdilæren«, en udbygning af hans doktorafhandling, og jeg begyndte nu, i 1920, at følge hans forelæsninger over dette værk. Desværre var jeg forhindret i at komme til hans første forelæsning og da jeg mødte næste gang, var han allerede kommet til side 20. Med rivende tungfærdighed plaprede han løs med løsrevne sætninger fra bogen, og kun når der var noget, der optog ham, fik vi mere sammenhængende udtalelser. Særlig når der var noget, som havde

relation til dagens begivenheder, økonomiske eller politiske, kunne han blive fyr og flamme og komme med vittige og elegante bemærkninger. Nej – pædagog i gængs forstand var Birck ikke og blev det aldrig. Men vi kunne lide ham, ja – så op til ham, fordi han havde mod og evne til at »tale Roma midt imod«. Det var kredsen om Landmandsbanken og ØK, som havde den stærkeste angriber i Birck, og da banken brød sammen i 1922, blev han et meget indflydelsesrigt medlem af den 3-mands kommissions, som skulle trænge til bunds i affæren.

I de unge studenters og kandidaters forening, Socialøkonomisk Samfund, var han en meget hyppig gæst, og han hyggede sig bagefter med os ved en øl eller en kop kaffe i en nærliggende restaurant. Han blev midtpunkt i den kreds, der bl.a. gik til angreb på ledelsen i Nationaløkonomisk Forening. Birck gav sig også megen tid til at diskutere med studenter og kandidater – og iøvrigt også andre – ofte på sit værelse på Hotel Kongen af Danmark ved Holmens Kanal, dér hvor nu Nationalbankens bygning ligger. Og disse samtaler varede ofte til de små timer.

Jeg havde engang søgt audiens og mødte efter aftale kl. 12 middag. Birck kom i slåbrok, og jeg forklarede ham mit ærinde, nogle svage punkter hos den af Birck yndede østrigske nationaløkonom Bøhm-Bawerk. Han begyndte febrilsk at kradsede noget ned på papiret, slettede det og skrev igen, men endte med at sige: »Nej – det kan jeg sgu ikke forstå. Spørg Lindberg, han har engang skrevet noget om det«. Jeg gik da til fabriksdirektør Jac. Kr. Lindberg, den senere nationalbankdirektør, og forelagde ham problemerne. »Herregud – er man på Københavns Universitet ikke kommet længere end til Bøhm-Bawerk«. Men han kunne heller ikke hjælpe mig. Så måtte jeg selv finde ud af det, så godt jeg kunne, og resultatet af mine anstrengelser blev en afhandling i et jubilæumsskrift 1925 i anledning af oprettelsen af Socialøkonomisk Samfund. Jeg skrev om »Nogle metodiske fejl hos Bøhm-Bawerk«, og som motto brugte jeg ondsksfuldt et citat fra B. B. gående ud på, at hos dygtige tænkere forekommer kun undtagelsesvis »ordinære Denkfehler«.

Jeg holdt forbindelsen vedlige med Birck, og i 1931 skaffede han mig et stort rejselegat, som vekselerer Henriques sen. lige havde oprettet. »Gør mig nu den tjeneste, uanset Deres uvilje mod vekselerere

at gå op til den gamle og sige tak for legatet«. Og det gjorde jeg.

Ved den afsluttende eksamen i januar 1923 – på grund af mit tidligere giftermål havde jeg måttet presse studietiden ned til $4\frac{1}{2}$ år mod det normale $5\frac{1}{2}$ – skulle vi på 2 dage, lige efter hinanden, eksamineres i 8 fag, og det krævede selvsagt stor koncentration for at beherske alt dette stof samtidigt. Mit første fag blev statistikens teori, hvor Harald Westergaard gav mig et spørgsmål, som han vidste, jeg var helt hjemme i, og min karakter blev høj. I de følgende – flere rene hukommelsesfag – gik det jævnt ned ad bakke, men jeg havde dog efter næstsidste fag passeret grænsen for 1. karakter, som var betingelsen for at blive ansat i Det statistiske Departement, og den ene af censorerne, departementschef Adolph Jensen, engagerede mig da i pausen med ordene: »Kig så op til mig i morgen«.

Sidste fag var hos professor Birck, og da jeg så ham komme halsende ned ad gangen, i sidste øjeblik, efterfulgt af assistenten Jens Toftegaard, den senere direktør for sparekassen »Bikuben«, bemærkede jeg til min rædsel, at Birck under armen havde sin bog »Vigtige varer«, en samling af facts, som vi alle gruede for at komme op i. Jeg hviskede til Toftegaard, at jeg da ikke håbede at komme op i den. Det gjorde jeg da heller ikke, men i stedet i Bircks bog »Ejendomsskatter og ejendomspriser«. Det var en rent teoretisk bog fra Bircks unge dage, og han havde i sin tid erklæret, at han ikke mere forstod den, så han havde overdraget Warming at læse over bogen. Jeg havde da også fulgt Warmings forelæsninger, hvor han fuldstændigt vendte op og ned på fremstillingen i Bircks bog. Men Warming var rejst til Amerika på studieophold for $1\frac{1}{2}$ år siden, og vi regnede derfor alle med, at vi i hvert fald ikke ville komme op i ejendomsskatter og ejendomspriser. Alene bevidstheden om, at jeg ikke havde set bogen det sidste $1\frac{1}{2}$ år gjorde mig stiv af skræk, og jeg kunne ikke hviske svar på selv de simpleste spørgsmål. Man gav mig 11, fordi man åbenbart skønnede, at jeg alt i alt var god nok for en pæn førstekarakter. Men Birck sagde bagefter, at det havde været rædselsfuldt, og at det faktisk ikke var mere end til 3 i karakter. Jeg erkendte, at det endda ville have været en mild bedømmelse. Og Adolph Jensen oplyste, at censorerne havde været ved at falde ned af stolen.

Men tænk – havde jeg som første fag fået Bircks bog, så ville min placering i censorernes bedømmelse uvægerligt være blevet præget

heraf. Førstekarakteren var røget, jeg var ikke kommet ind i Det statistiske Departement – hvor jeg har følt at have været på rette plads – men i stedet havnet i en eller anden social institution. Dengang var det jo meget vanskeligt for cand. polit.er at få arbejde.

Uden at være blasfemisk vil jeg – med henvisning til kirkens ord: »Han bevare Din udgang og Din indgang« – konstatere, at to tilfældigheder har været bestemmende for min karriere: Ved min indgang til universitetet mødte jeg på Vor Frue Plads en studenterkammerat, og ved udgangen af studiet var jeg så heldig, at Bircks ejendomsskatter og ejendomspriser var det sidste fag, jeg kom op i, og ikke det første.

ALBERT FABRITIUS

1905-76

Administrator, dr. phil. Albert Fabritius, der døde 14. marts, havde en ret utraditionel karriere bag sig. Efter realeksamen blev han uddannet i vekslerer- og bankvirksomhed, men efter fire år i dette fag brød han i 1928 af og blev erhvervsgenealog. 1933 tog han studentereksamen og begyndte at studere historie. 1939 blev han mag. art. og samme år bibliotekar ved Det kongelige Bibliotek. 1946 erhvervede han doktorgraden på et adelshistorisk arbejde.

Da han i 1951 blev administrator for Det danske Sprog- og Litteraturselskab, havde han fundet en stilling, der var som skræddersyet til ham, der på en gang var en lærd historiker og en særdeles forretningskyndig mand. I hans ledertid, der varede til 1974, kom der en strøm af udgaver fra selskabet. Men han overkom meget andet. Fra 1958 til sin død var han tillige kgl. ordenshistoriograf, han redigerede adelsårbog og hof- og statskalender, han redigerede »stater« (læger og magistre),

han skrev bøger og afhandlinger om personalhistorie, bibliotekshistorie, besættelsestidens illegale blade og bøger o. m. a., han var udgiver, han var meget aktiv i foreningsarbejde osv.

Her i Historiske Meddelelser om København vil vi især mindes hans indsats på to områder af betydning for arbejdet med vor hovedstads historie. Det ene er hans mange værdifulde arbejder om københavnske slægter (Mænd og Slægter i Helliggejst Sogn, Helligåndskirken i København v. Bjørn Kornerup, 1949, Det københavnske bystyres slægtsforbindelser i ældre tid, Hist. Medd. o. Kbh. 4, II, 1950, 315–39, Slægterne bag Titan, 1957, Fabritius Sølv og Guld, 1958, slægtsoversigterne i Dansk biografisk Leksikon o. m. a.), det andet er hans udgivelse for Selskabet for Københavns Historie af bind V og VIII af Ramsings samlinger vedrørende de københavnske kvarterer op til 1728. Udgivelsen var gået uhjælpeligt i stå, men F. fik den i gang igen. Som mangeårigt medlem af bestyrelsen for selskabet (styrelsesmedlem 1947–72, næstformand 1964–72) følte han et særligt ansvar i denne sag, der gav ham en masse arbejde og meget ringe fortjeneste.

F. var myreflittig, han arbejdede med usædvanlig præcision, og hans baggrund var en enorm viden. De emner, han arbejdede med, indbød sjældent til større stilistisk udfoldelse, men han kunne, når lejlighed gaves, formulere sig med megen elegance. Offentligheden kendte ham især som den korrekte, reserverede og lidt stive embedsmand. I en snævrere kreds var han en både munter og uhøjtidelig mand.

Sigurd Jensen.

FLEMMING DAHL

1896-1976

Cand. mag. Flemming Dahl, der døde 21. marts, blev i 1934 ansat som rådstuearkivar i København og fik 1936 stillingsbetegnelsen ændret til stadsarkivar. Han var en lærd mand, hvis interesseområde foruden hovedfaget historie også dækkede filologi, samfundsfag og geografi. Livet igennem var han en meget produktiv forfatter og i sin stadsarkivarperiode koncentrerede han sig om Københavns historie. Hans hovedværk på dette felt er Københavns Bystyre gennem 300 Aar I. 1648-1858 (1943), et arbejde hvis blivende værdi især beror på dets rigdom på detailoplysninger. Desuden må nævnes hans bog om vintapplerforeningen og vintapperlavet fra 1937 samt et arbejde om bro-lægnings- og vejkommissionen af 1844, der var udarbejdet tidligere, men først blev publiceret i 1962. I Historiske Meddelelser om København, som han redigerede 1934-45 (1944-45 med et redaktionsudvalg

ved sin side), skrev han afhandlinger om Københavns kommunalforfatning af 1840, om stadsarkivets historie og om den historiske skikkelse, som hans tidlige forfatterskab især kredsede om, den national-liberale politiker C. G. Andræ.

Dahl var medstifter af Selskabet for Københavns Historie i 1935 og dets næstformand 1935-44.

På grund af sin politiske holdning under besættelsen blev han suspenderet fra sit embede i sommeren 1945 og endelig afskediget 1948. 1952-70 var han knyttet til Det kgl. Bibliotek som arkivar.

Han fortsatte sin skribentvirksomhed, men nu med hovedvægten på andre områder end Københavns historie, bl. a. høstede han megen anerkendelse for sit arbejde med værker af digteren Jens Baggesen.

Sigurd Jensen.

KØBENHAVNS STADSARKIV I 1975

Stadsarkivet i almindelighed. Foruden de ordinære afleveringer har stadsarkivet i årets løb modtaget ekstraordinære afleveringer i betydeligt omfang. Især må nævnes patientjournaler fra hospitalerne (bl.a. fra kommunehospitalet 1863-1937) og begravelsesprotokoller 1805-1940 fra Københavns begravelsesvæsen. Der er anskaffet ca. 900 hyldemeter nye reoler og 26 kortskabe.

Da stadsarkivet i 1975 måtte afgive en del af sin magasinplads på rådhuset, svarende til ca. 800 hyldemeter, er dets pladsproblemer blevet skærpet.

I tal ser arkivets aktivitet således ud for året 1975. Tallene i parentes angiver aktiviteten i 1974.

Afleveret fra kommunale institutioner	5.574 bd.	(254)
	5.579 pkr.	(12.305)
Publikumsbesøg og telefoniske forespørgsler hertil fremtagne arkivalier	2.207	(1.714)
arkivalier benyttet til besvarelse af skriftlige forespørgsler	14.067	(12.989)
arkivalier udlånt til kommunale institutioner	2.016	(1.486)
arkivalier modtaget til indsætning	6.017	(7.240)
fotografiske optagelser	8.806	(8.542)
kassationer (arkivalier og tryksager)	165.350	(100.882)
	18,7 t	(76,8 t)

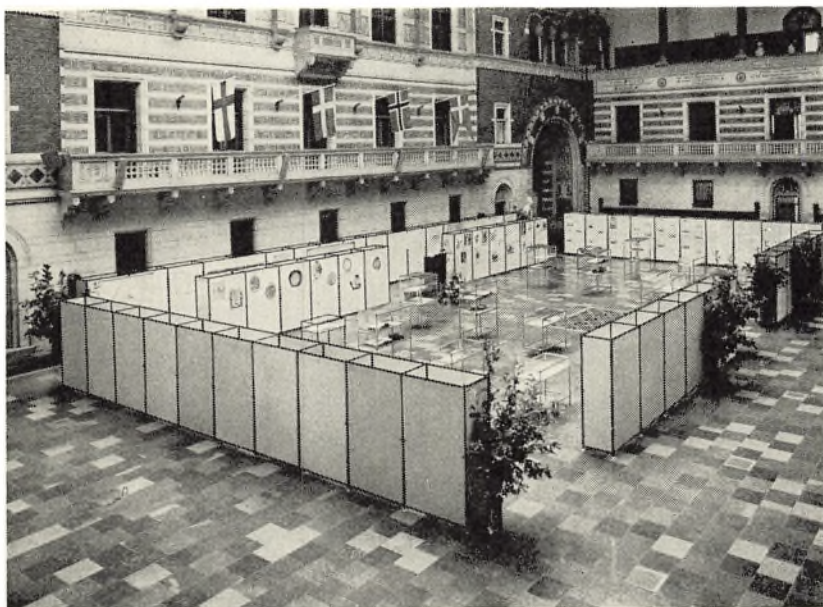
De udførte fotograferinger er hovedsagelig dokumentfotograferinger til sikringsformål. Desuden er der i årets løb foretaget ca. 1000 optagelser af kort og tegninger på dokumentfilm i storformat. Negativerne, der er i størrelsen 6×6 cm til 9×12 cm, katalogiseres i samme orden som originaltegningerne; ved hjælp af et læseapparat med kopieringsmulighed opstillet i stadsarkivets lokaler på rådhuset er det i de allerfleste tilfælde muligt at betjene publikum hurtigere og bedre end ved ekspedition i originalmaterialet, der befinder sig i depot i Njalsgade.

En omkatalogisering af håndbiblioteket er påbegyndt. Ca. 10.500

arkivpakker er ompakket. Udarbejdelsen af københavnske husregistre på grundlag af vejviserne er fortsat på samme måde som hidtil. I 1975 er udsendt *Husregister 1816/17 ved Severin Nielsen*.

I årets løb er udsendt *Historiske Meddelelser om København, årbog 1975*.

Den 20. februar fejredes 700-års dagen for stadsarkivets ældste dokument, bisp Peder Skjalmsens stadfæstelse af stadsretten, dat. 20.2. 1275.

Stadsarkivets udstilling i rådhushallen. Fot. E. Skall

I anledning af den internationale konservatorkongres i København 1975 arrangerede stadsarkivet en udstilling af arkivalier i rådhushallen. Den åbnedes om aftenen 26. august af borgmester *Børge Schmidt* under deltagelse af kongresdeltagerne og andre indbudte. 27.-31. august var den tilgængelig for publikum, og mange, såvel københavnere som turister, benyttede lejligheden til at se den. Den omfattede 12 enkelte og 5 dobbelte montrer og var indrammet af et pa-

nel, på hvis vægge var anbragt kort, fotografier etc. I monterne var udstillet privilegiebreve og stadsretter, Valkendorfbogen, magistratens ældste forhandlingsprotokol, lavsarkivalier o.m.a. Af originale kort var bl.a. udstillet J. S. Sibrands kort fra 1744, J. H. Rawerts »brandkort« fra slutningen af 18. årh., C. Schlegels opmålinger fra begyndelsen af 19. årh., kort over Bremerholms vandkompagnis ledninger fra 1802 o.m.a. De udstillede originaler suppleredes med talrige fotografier, nogle med karakteristiske detaljer (til dels i forstørrelse). Udstillingen var tilrettelagt og opstillet af fuldmægtig *Egil Skall* med bistand af andre af stadsarkivets medarbejdere. Det fotografiske arbejde var udført af *Egil Skall*.

Stadsarkivet modtog 6. august besøg af en gruppe arkivarer fra U.S.A. og Canada og har i årets løb været besøgt af kolleger fra Sverige, Norge, England og Ungarn. Gruppebesøg er aflagt af kursister fra Danmarks Biblioteksskole og Københavns kommunale aftensskole. 21. november var stadsarkivet vært for en gruppe kolleger fra landsarkivet m.v.

Nekrologer over tre medarbejdere, der er døde i løbet af 1975 (Børge Tengnagel Jørgensen, Viggo Jacobsen og Mogens Falk-Sørensen) findes i årbog 1975 s. 125-26.

Afleveringen fra begravelsesvæsenet (Ved Hans Kofoed).

1. *Begravelsesprotokoller*

En vigtig kilde for personalhistorikere, de københavnske begravelsesprotokoller, blev i 1975 afleveret til stadsarkivet af Københavns Begravelsesvæsen.

I ældre tid blev de fleste døde i København begravet på kirkegårde ved kirkerne eller på andre kirkegårde inde i byen, mere velstillede dog ofte inde i selve kirkerne eller i kirkeapellerne. Kun de militære sogne og den mosaiske menighed havde kirkegårde uden for voldene. I 1760 indviedes Assistens Kirkegård, og de fleste indenbys kirkegårde blev efterhånden nedlagt og bebygget, men først i 1851 blev det forbudt at nedsætte lig inden for Københavns volde.

Assistens kirkegård var ikke oprindelig en kommunal kirkegård i moderne forstand. Hver kirke havde sin afdeling, der administreredes af de respektive kirkeværger. Den daglige drift lededes af to gravere,

(fra 1832 tre, fra 1849 fire), og der må åbenbart have været en art »kontorfællesskab« for disse, for der førtes en fællesprotokol over personer begravet på denne kirkegård. Den ældst bevarede protokol er påbegyndt den 30. marts 1805. Om man først er begyndt at føre disse protokoller den 30. marts 1805, eller om de tidligere protokoller er gået tabt, vides ikke med sikkerhed. I en del tilfælde kan man ved hjælp af de sognevis opdeltede skøde- og begravelsesprotokoller finde frem til begravelser før 1805. Til arkivet er afleveret følgende skødeprotokoller:

Frue	1799-1882
Helliggejst	1804-1882
Katolsk	1804-1884
Petri tyske	1777-1881
Reformert	1717-1879
Trinitatis	1799-1882

Som en første begyndelse til et kommunalt begravelsesvæsen oprettedes 1. januar 1861 et begravelseskontor under magistratens bestyrelse. Også dette kontor førte en protokol, men i modsætning til den tidligere omtalte begravelsesprotokol, der kun dækkede begravelser på Assistens kirkegård, omfatter den nye protokolserie alle anmeldte døde og/eller begravede i København. Den specielle protokol for Assistens kirkegård må hurtigt have vist sig overflødig, og den sidste indførsel finder sted den 10. april 1862, da det pågældende bind er udskrevet.

Den »nye« protokolserie føres stadig, men afleveringen til stadsarkivet omfatter kun protokollerne frem til 31. marts 1940, ialt 156 bind. De efterfølgende protokoller findes fortsat i Københavns begravelsesvæsens hovedkontor, Dronningens Tværgade 30, hvor de som hidtil kan benyttes af publikum.

Til begge protokolserier findes alfabetiske navneregistre.

2. Brændingsprotokoller

I 1886 opførte Forening for Ligbrænding et krematorium på Nordre Fasanvej, men bortset fra en demonstrationsbrænding (af det indsmuglede lig af en svensk fange) stod det ubenyttet i en årrække, idet

den da gældende lovgivning ikke tillod ligbrænding. Dette forhold ændredes først ved lov om ligbrænding af 1. april 1892. Nærmere forskrifter om udførelsen af ligbrænding gives af justitsministeren i et regulativ, hed det i lovens § 6, og dette regulativ kom først den 4. oktober 1893, hvilket formentlig er årsagen til, at den ikke fandt sted før den 13. januar 1893.

Krematoriet var i brug indtil 1907 (sidste ligbrænding 28. dec.), hvorefter det blev nedrevet. I alt blev der foretaget 547 ligbrændinger i perioden 1886-1907.

Det afløstes af Bispebjerg Krematorium, hvor den første ligbrænding fandt sted 6. januar 1908. Også dette krematorium var opført af Foreningen for Ligbrænding, men blev overtaget af Københavns kommune den 1. april 1913.

Fra Begravelsesvæsenet er modtaget Protokol for Krematoriet paa Nordre Fasanvej 1893-1907, der også er benyttet af det nye krematorium på Bispebjerg for tiden 6. jan.-29. maj 1908. Den første protokol for Bispebjerg Krematorium er iøvrigt mærket Krematoriet paa nordre Fasanvej. Der er ialt afleveret 18 bind for Bispebjerg Krematorium, dækkende tidsrummet 1908-1940.

Endvidere er afleveret en brændingsprotokol 1931-1940 for Sundby krematorium, der er opført af Københavns kommune og taget i brug den 20. november 1931.

SELSKABET FOR KØBENHAVN HISTORIE

I 1975

Selskabet afholdt i 1975 følgende arrangementer for medlemmerne:

Den 20. februar talte professor *Aksel E. Christensen* om »Biskop, borgerskab og konge omkring stadsretsstadfæstelsen for København af 20. februar 1275«.

Den 8. april var der generalforsamling og bagefter talte museumsinspektør *Hans Stiesdal* om »Nye synspunkter på Københavns ældste topografi i forbindelse med Absalons borganlæg«.

Den 27. august foreviste stadsarkivar *Sigurd Jensen* stadsarkivets udstilling i rådhushallen af kort og dokumenter, arrangeret i anledning af den internationale konservatorkongres i København.

Den 8. november besøgte man Holmens Kirke, der blev forevist af pastor *Børge Ørsted*.

Selskabets 40 års jubilæum den 6. december blev fejret ved en sammenkomst på Rådhuset, hvor forfatteren *Godfred Hartmann* cause-rede om København i 30'rne. Bagefter bød byen København på kaffe og rådhuspandekager.

Medlemmerne af selskabet modtager gratis årbogen *Historiske Meddelelser om København*. Desuden har selskabet et internt meddelelsesblad, *Københavns Kronik*, der også bringer mindre artikler. Af dette udsendes der to numre i 1975.

Medlemstallet var ved årets slutning 866.

Selskabets formand er borgmester *Børge Schmidt*, og bestyrelsen består af stadsbibliotekar *Frode Jensen*, stadsarkivar *Sigurd Jensen*, landsarkivar *Harald Jørgensen* (næstformand), fuldmægtig *Hans Kofoed* (sekretær og kasserer), museumschef *Steffen Linvald*, professor *Georg Nørregaard*, stadsbibliotekar *Brita Olsson* og museumsinspektør *Poul Strømstad*.

Kontingentet for 1977 er 30 kr.; ægtefæller kan deltage i møder og andre arrangementer uden særlig betaling. Indmeldelse sker ved henvendelse til fuldmægtig *Hans Kofoed*, Stadsarkivet, Københavns rådhus, 1599 København V, tlf. (01) 15 38 00, lokal 286.

ET UDVALG AF BØGER FRA ÅRET 1974 VEDRØRENDE KØBENHAVN

Udarbejdet af Københavns kommunes biblioteker

Topografi og historie

- Litteratur om København i almindelighed. Førere*
- Byens nips* – om brandhaner, lygtepæle og andet godt. Af Søren Palsbo og Nils Kr. Zeeberg. 1974. [84 s.]*
- Hoffgaard, C. C.* Asterida. Digt og mærkelighed. Tegninger af Frederik Elzer og Erik Brønndorff von Deden. 1973. 64 s.*
- København på kryds og tværs – den gang og nu.* Af Søren Palsbo og Torben Liebst. 1973. 82 s.*
- Københavnske motiver 1587-1807.* Københavns Bymuseum 31. maj-31. juli 1974. [Udg. af Københavns Bymuseum]. Ved John Erichsen. [1974]. 155 s.*
- Udstillingskatalog. Dansk og engelsk tekst.
- Rasmussen, Steen Eiler.* København. Et bysamfunds særpræg og udvikling gennem tiderne. 3. opl. 1974. 322 s.*
- [*Strandberg, Julius.*] Nødvendig Advarsel for enhver der besøger Kjøbenhavn. Af en Mand der kjender Byen. Tid- og pengebesparende. [Ny udg.] 2. opl. Med en efterskrift af Poul Strømstad. Red. af Poul Strømstad og Hans Jørgen Strandberg. 1974. 78 s.*
- Sønderholm, Erik.* Kongsfærd og bonde-rejse. En islandsk bonde i København 1876. 1974. 212 s.* (Politikens Historiske Bibliotek, [7]).
- S. 67-183: Eiríkur Ólafsson: En liden rejseskildring. Overs. fra islandsk.
- Christensen, Karsten.* Copenhagen and environs. English translation: Jennifer Draskau. 1974. 96 s.*
- Originaltitel: København og omegn.
- Christensen, Karsten.* Kopenhagen und Umgebung. Deutsche Übers.: Friedrich Waschnitius. 1974. 96 s.*
- Copenhagen in a hurry. [Published by] Scan-tourist-press. 7th printing. [ca. 1971]. 144 s.*
- Pallis, Kis.* The complete guide to wonderful Copenhagen. Ill.: Birthe Bruun. 1974. 105 s.*

Restauranter

- Linvald, Steffen.* Den ældste vinstue i København. Tegninger af Leo Estvad. 1973. 55 s.*
- Hviids Vinstue.

Bygninger

- Engqvist, Hans Henrik.* Strandgade 30. En Christianshavns Gaards Historie gennem 300 Aar. 2. udg. 1973. 84 s.*
- Das Rathaus zu Kopenhagen.* [Hrsg. von der Stadt Kopenhagen]. 1971. 43 s.*
- Werner, Tage.* Vimmelskafte 38. Historien om en ejendom. 1974. 119 s.*
- Dansk Sygeplejeråd.

Tidshistorie

Personalhistorie

- Andersen, H. C.* Dagbøger 1825-1875. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab under ledelse af Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen.

- Bd. 3. 1845-1850. Udg. af Helga Vang Lauridsen og Tue Gad. 1974. 24+428 s.
- Bd. 4. 1851-1860. Udg. af Tue Gad. 1974. 31+476 s.
- Andersen, H. C.* Mit eget eventyr uden digtning. Efterskrift og noter ved H. Topsøe-Jensen. Ill. af Herluf Jensenius. [Ny udg.] [1974]. 256 s.* (Store Fortællere).
- Jacobsen, Harry.* Herman Bang. Nye studier. 1974. 120 s.*
- Christensen, Christian.* En rabarberdreng vokser op. Indledning af Halfdan Rasmussen. 4. opl. 1974. 165 s.
- Lehmann, Johannes.* Grevinde Danners sidste år. 1974. 151 s.*
- Neiiendam, Robert.* Grevinde Danner. En historisk beretning om et besynderligt liv. 3. udg. 1973. 312 s.* (Politikens Historiske Bibliotek, 2).
- Prytz, Signe.* Frederik VII's barndom og hans nærmeste omgangskreds. En tids- og milieustudie. 1974. 202 s.* [Reich, Ebbe]. Frederik. En folkebog om N. F. S. Grundtvigs tid og liv. Af Ebbe Kløvedal Reich. Billedred.: Ole Kragh. 8.-9. opl. 1974. 402 s.*
- Hansen, Anton.* Drengen drømte. Fotografisk optryk. 1974. 168 s.* (Fremads Folkebibliotek/Bogringen, 241). Ill. af forf.
- Hartmann, Godfred.* Sig nu pænt goddag. Erindringer fra tyvernes København K. 1974. 166 s.*
- Ingerslev-Jensen, Poul. P. A. Heiberg.* Den danske Beaumarchais. 1974. 343 s.*
- Jensen, C. O.* En Ingeniørs Erindringer. 1973. 125 s.
- Johansen, Constance.* Derhjemme i garden. Med tegninger af forf. 1974. 123 s.*
- Knudtson, Fr. G.* Ungdomsdage. Fotografisk Optryk. 1974. 2+275 s.* (Memoirer og Breve, 49).
- Krag, J. O.* Dagbog 1971-1972. 6.-7. opl. 1974. 266 s.
- Methling, Finn.* Niels Juel og mig. 1974. 126 s.
- [*Revsgård Andersen, Tage*]. En studie i rødt – hvidt og blå. Et kig ind i frihedskampens kulisscr. [1972]. 49 bl.*
- Stephensen, Hakon.* Sådan var det. Erindringer fra trekvart århundrede. 1974. 236 s.
- Stilling, Herman.* En dreng ved navn Herman. 1974. 125 s.
- Piø, Iørn.* Jul i et viseværksted. Montage om, hvorledes julen formede sig for Danmarks største producent af skillingsviser *Julius Strandberg* i slutningen af forrige århundrede. 1974. [44]+16 s.*
- Heri uddrag af Julius Strandbergs dagbøger og viser og optryk af hans forlagskatalog fra 1889.
- Bryld, Carl-Johan.* Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660. 1974. 165 s. (Odense University Studies in History and Social Sciences, 16).
- [*Winther, Christian*]. Breve fra og til Christian Winther. [Ny udg.] Ved Morten Borup. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 1974. Bd. 1. 1805-49. 269 s. Bd. 2. 1850-66. 211 s. Bd. 3. 1867-76. 264 s. Bd. 4. Kommentar. 375 s.

Kunst

Mindesmærker

- Zinglersen, Bent.* Københavnske monumenter og mindesmærker. 1974. 259 s.*

*Teatervæsen**Skuespillererindringer. Film*

ARTE Nyt. Udg. af Teaterudvalget for Storkøbenhavn. [1. årg. 19]73. Ca. 8 nr. årligt.

Betænkning afgivet af udvalget vedrørende Det kgl. Teaters bygnings- og driftsforhold. 1974. 77 s. (Betænkning, 712).

Henriques, Alf. Historien om en skuespillerskole. Den kongelige dramatiske skole 1804-1815. Udg. i samarbejde med Selskabet for dansk teaterhistorie. 1974. 150 s.*

Langberg, Harald. Kongens teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1774. Udg. gennem »Wesselstuerne« i samarbejde med Forening for Boghåndværk, Selskabet for Dansk Teaterhistorie og Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring. 1974. 102 s.*

Lauring, Palle. Ei blot til lyst. Det kongelige Teater 1874-1974. Med fotografier af Lennart Larsen. 1974. 117 s.*

Pantomimeteatret 1874-1974. Fotos: Jean Petit og Gerhardt Trepile. Tekst: Niels Bjørn Larsen. [1974]. 48 s.*

Zinglensen, Bent. Københavnerliv – der blev borte. 1973. 132 s.*

Heiberg, Johanne Luise. Et liv genoplevet i erindringen. 5. udg. ved Niels Birger Wamberg. Bd. 1-4.

Bd. 2. 1842-49. 1974. 256 s.*

Bd. 3. Syv teaterår 1849-56. 1974. 266 s.*

Bd. 4. 1856-82. 1974. 316 s.*

Også i Bogklubudgave.

[*Larsen, Niels Bjørn.*] Bag mange masker. Niels Bjørn Larsen fortæller. Ved Ebbe Mørk. 1974. 122 s.*

Ussing, Olaf. Jeg vidste uden at vide. Erindringer. 1974. 201 s.*

Biograferne i hovedstaden i 1971 og 1972 samt i årene 1961-1970. [Udg. af Københavns statistiske kontor. Ud-
arb. af S. Haunsø]. [1974]. 16 s. (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1974:2).
Med engelsk resumé.

*Musik**Grammofon*

*Musikstoffet i den københavnske dags-
presse i ugen 17.-23.9.1973.* En projektrapport. Af Irene Becker [m.fl.] 1974. 160 bl.

Sørensen, Søren. Københavns Drengekor gennem 50 år. Udg. af Københavns drengekor. 1974. 258 s.*

Gramex 1961-1971. [Issued by Gramex]. [1972]. [27 s.]*

Gramex 1961-1971. [Udg. af Gramex]. [1972]. [23 s.]*

Forlystelser. Sport

Muusmann, Carl. Firsernes glade København. Erindringer og oplevelser. [Ny udg.] Billedred. Bo Bramsen. 1974. 340 s.* (Politikens Historiske Bibliotek, 6).

Ministeriernes Idræts-Forening. 1948 – 26. april – 1973. Red.: Kjeld Dinesen, Eyvind Hasle og Torben Ziegler. [1973]. 101 s.*

[*Hindsberg, John.*] Københavns Motorbaadsklubs historie gennem 50 år. 1973. 40 s.*

Berlingske Sportsfisker Klub i 25 år. Ill.: Poul Giese. [Udg. af Berlingske Sportsfisker Klub]. [1974]. 32 s.*

*Bog- og biblioteksvæsen**Arkiver*

Bergstrøm-Nielsen, Carl. Analfabeternes forlægger og den glade magister. For-

læggerprofiler. Digterportrætter.
1974. 90 s.*

Bøger ude fra Sølvgade. Lidt om Julius Gjellerup som boghandler og forlægger. Sammendrag fra Gjellerups arkiver ved P. A. Hass. 1974. 76 s.*

Jensen, Thorvald. En bomberamt Bogtrykkes Genvordigheder eller Den unge Jensens Lidelser. 2. opl. 1973. 19 s.*

Særtryk af foredrag. Om Krohns Bogtrykkeri.

Wivel, Ole. Trio i nr. 3. 1973. 87 s. Erindringer fra Gyldendals forlag.

Bogh, Knud. Det kongelige Bibliotek gennem 300 år. 1973. 22 s.*

Rapport afgivet den 1. marts 1974. [Udarb. af] Arbejdsudvalget vedr. de Storkøbenhavnske Folkebibliotekers Fællesopgaver, Udvalget vedr. Udlånspraksis. [1974]. 13 s.

Københavns Stadsarkiv. Oversigt og vejledning. Tillæg til Historiske Meddelelser om København. 1974. 98 s. [Landsarkivet for Sjælland m.m.]. Københavnske kirkebøger. (Foreløbige arkivregistraturer).

Bd. 1. 1974. [13]+17+131 s.

Bd. 2. Med et tillæg omfattende diverse modtagne kirkebøger, herunder kirkebøger fra Grønland og Dansk-Vestindien. 1974. s. 132-261.

Museer

Københavnske fajnancer fra 1700-tallet. Københavns Bymuseum 15. marts-15. april 1974. [Udg. af Københavns Bymuseum]. Katalog ved Jørgen Ahlefeldt-Laurvig. 2. udg. [1974]. 100 s.*

Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-1945. The Museum of the Danish Resistance Movement 1940-1945. A short guide by Aage Rousell. 8th ed. 1974. 32 s.

Pressevæsen

Litterære forhold

Avisen mellem fortid og nutid. En række essays fra Det Berlingske Hus ved 225 års jubilæet den 3. januar 1974. [1974]. 215 s.*

Berlingske Tidende 225 år. Tillæg til Berlingske Tidende den 3. januar 1974. Red. af Erik Sabroe. 1974. [64 s.]*

Musikstoffet i den københavnske dagspresse i ugen 17.-23.9.1973. En projektrapport. Af Irene Becker [m.fl.] 1974. 160 bl.

Michelsen, Knud. Digter og storby. Tre romaners fortolkning af industrialismens København. 1974. 107 s.*
Om Herman Bangs roman Stuk, Holger Drachmanns roman Forskrevet og Henrik Pontoppidans roman De dødes rige.

Samfundsforhold

Christiania

Christiania rapport. Studierapport 72-73, Insek B, F 4. [Udg. af Kunstakademiet Arkitektsskole Insek B, hold F 4]. [1973]. 173 s.*

Christiania's Alternative. [Udg. af beboere i Christiania]. [1. årg. 1972]. Udkommer uregelmæssigt. Fortsættelse af: Christiania Tidende.

Statistik

Befolkningen 1. januar. [Udg. af Københavns statistiske Kontor]. Årg. 1973. [1974]. 112 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1973 :3).

Årg. 1974. [1974]. 111 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1974: 5).

Skole og flytning. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. Udarb. af Henry

F. Holm]. [1973]. 11 s. (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor 1973:3).

Med engelsk resumé.

Statistisk Årbog for København, Frederiksberg og Gentofte samt Omegnskommunerne. Udg. af Københavns Statistiske Kontor. 1974. 53. årg. 1974. 392 s.*

Omslagstitel: Københavns Statistiske Årbog. Delvis med engelsk tekst.

Ungdomsturister i København 1972. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. Udarb. af Jette Jensen]. 1973. 21 s.* (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1973:4). Med engelsk resumé.

Folketinget

Németh, Csaba. Folketinget på nært hold. Forord af Karl Skytte. 1974. 56 s.

Rasmussen, Lykke. Christiansborg og folkettinget. 1974. 32 s.* (Orientering).

Thorsen, Svend. Folketinget i nærbylde 1950-1970. Samtidskronikker i udvalg. 1974. 298 s.*

Udg. af Udgiverselskab for Danmarks Nyeste Historie ved Roar Skovmand og Leif Thorsen.

Københavns kommune

En-to-treoghalvfjerds i kulturel aktivitet med magistratens 1. afdeling. Udviklingslinier i Københavns kommunes kulturpolitik efter 1970. Udg. af Københavns magistrats 1. afdeling. 1973. [24 s.]*

Københavns Kommunalkalender. Udg. af Københavns Statistiske Kontor. 1974. Årg. 42. 1974. 10+448 s.

Lov og ret

Retspleje

Rapport fra Hifabs kommunalseminar om totalentreprise i Byggecentrum den 13. marts 1973. En vejledning for bygherrer. Red.: Jens Mygind. 1973. 64 s.*

Sokkelund herreds tingbøger. Udg. af Landbohistorisk Selskab (Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie). Under tilsyn af Carl Rise Hansen. (Ældre Danske Tingbøger).

1634-36. Hf. 3. Ved Karen Marie Olsen. 1969. S. 129-192.

1634-36. Hf. 4. Ved Karen Marie Olsen. 1969. S. 193-256.

1634-36. Hf. 5. Ved Karen Marie Olsen. 1974. [8 s.] + s. 257-325.

Militærvæsen

Tøjhuset

Lind, H. D. Kong Kristian den fjerde og hans Mænd paa Bremerholm. Re-programfisk genudg. 1974. 449 s.

Livgarden gennem 300 år. Red. af Th. Thaulow, Ernst Mentze og M. Friis Møller. 3. udg. 1974. 420+13 s.*

Tøjhusmuseet. Billedkatalog for den permanente udstilling. Fotografisk optryk. [1973]. 128 s.*

På titelbladet: 1962. Dansk, engelsk, fransk og tysk tekst.

Økonomiske forhold

Arbejdsforhold

Fagforeninger

Erhverv og mennesker i en storby. Af Torben Hartvig Olsen og Flemming Lundahl. 1974. 16 s.* [Erhverv og Mennesker].

Teksthefte til diasserie.

- Andreasen, Dagmar.* Fabriksliv. Samtaler med Kika Mølgaard. 2. opl. 1974. 94 s.
- Hindsbo, Erik.* Arbejder på B & W. En rapport om en del af dansk arbejderbevægelse. 1974. 161 s.
- Københavns Murerlaug.* Laugets historie 1948-1973 samt nogle bidrag til laugets ældre historie og om forhold og begivenheder i det gamle København. [Udarb. af Einar Aabye, Steffen Linvald og Johs. Søderberg]. 1973. 240 s.*
- Larsen, Bøje.* Havnesamfundet. En analyse af arbejdsforhold og social struktur i Københavns havn. 1973. Bd. 1-2.
Bd. 1. Tekst. 4 + 255 bl.
Bd. 2. Bilag og tabeller. 1 bd. (forskellige pag.)
- [*Petersen, Arne.*] Elektrikerens Fagforening afd. 1 80 år. 1893-22. oktober -1973. [1973]. 169 s.*
- Plattepigernes kamp.* [Udarb. af en gruppe]. 1974. 61 s.
- Rapport over samarbejdsforsøgene på Philips Radio A/S.* Af Lisbeth Brinch og Palle Møldrup. 1973. 77 s.*
- Scherfig, Hans.* Tømrerskruen. Skrevet til Arbejderbladet 22. Juni 1941. Udsendt i særtryk af dagbladet Land og Folk til bidragsyderne til Garantfonden 1973. 1974. [17 s.]*
Omslagstitel: Tømrerskruen, der i 1794 udviklede sig til den første generalstrejke i Danmark.
- Grundværdi*
- Bolig- og byggeforhold*
- Grundværdikort ved 15. alm. vurdering pr. 1. april 1973.* Udg. på foranstaltning af Statens Ligningsdirektorat. København og Frederiksberg kommuner. [1974]. 68 s.*
- Boliger på roder 1970.* [Udg. af Københavns Statistiske Kontor].
Bd. 1. [1974]. 69 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1974:1).
Bd. 2. [1974]. 147 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1974:2).
Bd. 3. [1974]. 103 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1974:3).
- Byggeriet i Hovedstadsområdet.* [Udg. af Københavns Statistiske Kontor]. Arg. 1972. [1974]. 48 s.* (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1974, 1).
Delvis med engelsk tekst.
- Københavns boligforhold.* [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. Udarb. af Henry F. Holm]. [1974]. 13 s.* (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1974:3).
- Forsorg*
- Jubilæumsskrift 1898-1973.* [Udg. af] Kristelig Forening for Børne- og Ungdomsforsorg. [Ved Aage Nørfelt]. 1973. 67 s.
- [*Lüttichau, Manon.*]: Det sociale hospitalsarbejde på Kommunehospitalet i København 1. april 1934-1. april 1954. [1974]. 28 + [78] bl.*
- Virksomhedskonference om integrering.* 1.-3. marts 1972. [Udg. af Københavns kommune, Direktoratet for børne- og ungdomsværnet. 1972]. 65 s.
- Virksomhedskonference om kommunikations- og trivselsproblemer og integrering.* 16.-17. marts 1972. [Udg. af Københavns kommune. Direktoratet for børne- og ungdomsinstitutionerne. 1972]. 71 s.
- Ældres tilværelse på to københavnske plejehjem.* Af Henning Olsen og Jette Pio. Ill.: Marquard Otzen. 1974. 141 s.* (Socialforskningsinstituttet, Meddelelse, 5).

*Opdragelse. Undervisning.
Ungdomsarbejde*

- Betænkning fra udvalget vedrørende forslag om oprettelse af et institut for audiologopædi.* 1973. 50 bl.+2 tvlr.
»Søborgundersøgelsen«. En gruppe gymnasieelevers oplevelse af at gå en klasse om. Af Hanne Kunkel Møller [m.fl.] 1973. 67 bl.*
[Thomas P. Hejles Ungdomshus]. 1948-28. februar-1973. [Udg. af Thomas P. Hejles Ungdomshus. Ved Torkil Lund]. [1973]. 48 s.*
Omslagstitel: 25 år.

Skoler og skolevæsen

- Københavns kommunale Skoletandpleje 1923-1973.* Red.komité: J. J. Pindborg og J. J. Ravn. [1973]. 85 s.*
Særtryk af: Tandlægebladet, 1973, 77, p. 5-85. Med engelske resuméer.
Notat vedrørende ændringer af skolebestyrelsen i København afgivet af en af borgmesteren for magistratens 1. afdeling nedsat arbejdsgruppe. 1974. 28 bl.
En rapport fra Holbergskolen om 11. skoleår i skoleåret 1970-71. Beretning fra de deltagende lærere. 1972. 57 bl. (Nogle Erfaringer med 11. Skoleår, 1).
Rapporter fra Emdrupborg Skole og Kirsebærhavens Skole om 11. skoleår i skoleåret 1970-71. Ved de deltagende lærere. 1973. 85 s. (Nogle Erfaringer med 11. Skoleår, 2).
En Spørgeskemaundersøgelse på Emdrupborg Skole, Holbergskolen og Kirsebærhavens Skole angående 11. skoleår i skoleåret 1970-71. (Ved Sv. Aage Nielsen). 1973. 11+5+23 bl. (Nogle Erfaringer med 11. Skoleår, 3).

*Københavns Universitet.
Kollegier*

- [Københavns Universitet]. Udbyningsplanlægningen 1973-1988 for det naturvidenskabelige hovedområde ved Københavns universitet.
Kapitel 1: Programstatus 1973. 1974. 85 bl.*
Kapitel 2: Arealbehovet 1973 og planmål. 1974. 98 bl.
Kapitel 3: Udbyningsplan 1973-88. 1974. 27 bl.*
Sammenfatning. 1974. 27 bl.*
Sverdrup-Jensen, Sten. Samarbejdsproblemer i universitetets styrende organer. 1973. 10 bl. (Københavns Universitets Økonomiske Institut. Memo, 14).
Gaardbroderen. Studentergaarden 1923-73. Særtryk i anledning af Studentergaardens 50 års jubilæum. [Udg. af Gaardbrodersamfundet]. Red.: Niels Ulrik Hartmann. [1973]. 105 s.*

Kirkelige forhold

Sankt Lukas Stiftelsen

- Kirkestatistik for hovedstadsområdet i 1971 og 1972 samt i årene 1957-1970.* [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. Udarb. af S. Haunsø]. [1974]. 35 s.* (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1974:4). Med engelsk resumé.
Lyngbye, Eva. Forstanderinden fortæller. Et tilbageblik på mit liv og arbejde i Sankt Lukas Stiftelsens tjeneste. [1973]. 125 s.

Teknik

Håndværk og industri

- Strømstad, Poul.* Københavnske fabrikker omkring 1890. En industrihistorisk skildring. Med tegninger af Christian Tilemann-Petersen. 1973. 55 s.*

*Byteknik**Byplanlægning. Enkelte kvarterer. Regionsplanlægning*

En forundersøgelse af kvartererne og husene i Københavns gamle bydel. Udført af Tegnestuen Steen Eiler Rasmussen I/S. Tekst: Steen Eiler Rasmussen, Kai Lyngfeldt Larsen og Karl Johan Lassen. 1972. Bd. 1-2. Bd. 1. 68 s.*

Bd. 2. Kort og rekognosceringskemaer. 85 s.+13 kort.

Planlægning af kolonihaver i hovedstadsregionen 1973. Rapport om planlægning af kolonihaver i hovedstadsregionen. Udarb. [og udg.] af Kolonihaveforbundet for Danmark ved Susanne Sørensen. 1973. 45 bl.*

Rapport fra Nørrebro. En beskrivelse af bydelen Nørrebro i København på grundlag af oplysninger sammendraget og bearb. af en gruppe nuværende og tidligere beboere i bydelen bestående af Mogens Søegaard Andersen [m.fl.] 1974. 208 s.*

Regionplan 1973 for hovedstadsregionen. Hovedstruktur og byvækst. Udg. af Egnspanrådet[s Planlægningsafdeling]. 1974. 72 s.*

Bd. 4 af Regionplanlægning 1970-1985.

Trafikforhold

Boligområdernes trafikuheld. Særtryk af Stads- og Havneingeniøren nr. 10, 1974. Af Henrik Hvidtfeldt og Jørgen Sterner. [1974]. 8 s.* (SBI-Særtryk, 254).

Det kunne være skønt. Udarb. af Trafik- og bymiljøgruppen i NOAH/København. 2. opl. 1973. 120 s.*

Lemberg, Kai. Pedestrian streets and other motor vehicle traffic restraints in central Copenhagen. Prepared for

the OECD Environment Directorate May 1971 (U/CKO/21.462), with minor corrections and amendments added to cover the situation by August, 1973. [1973]. 33 bl.*

Lene er medlem af børnenes trafikklub. [Udg. af Rådet for Større Færdselsikkerhed, Børnenes Trafikklub. 1973]. 32 s.*

Transportmidler

Luftfart. Postvæsen. Gadefortegnelser. Skibsfart

København på kryds og tværs – dengang og nu. Af Søren Palsbo og Torben Liebst. 1973. 82 s.*

Københavns lufthavn Roskilde. Miljøtilpasning. [Udg. af] Miljøstyrelsen. 1973. 53 s.*

Vores postbud. Københavnske postbude fortæller. Ved Charles Haugbøll. Med forord af Poul Frederiksen. Billedstof og tekst samlet og red. af Robert Klestrup. [1974]. 219 s.*

Gadefortegnelse med afstemningsområder, roder og sogne. [Udg. af Københavns statistiske kontor. 1974]. 164 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1974:4).

Gadefortegnelse med postnumre. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. 1973]. 43 bl. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1973:4).

Gadefortegnelse med sogne. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. 1973]. 52 bl. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1973:5).

Monrad Møller, Anders. Københavns handelsflåde 1814-1832. En historisk statistisk detailundersøgelse. 1974. 113 s. (Københavns Universitet. Institut for Økonomisk Historie. Publikation, 7).

Landbrug

Veterinær- og Landbohøjskolen. Havebrug. Gartneri

Bendixen, H. C. Omkring 200-året for oprettelsen af Den Kongelige Veterinærskole den 13. juli 1773. 1973. 9+275 s.*

A. Hansens Amagerfrø i 100 år. 1873-1973. [Udg. af] A. Hansens Amagerfrø. Red.: Svend Jonassen. [1973]. [24 s.]*

Læge- og sundhedsvæsen

Farmakologi. Hospitaler og hospitalsvæsen

Dansk Selskab for Obstetrik og Gynækologi 1898-5. oktober-1973. Red. af Jørgen Falck Larsen, Finn Lundvall og Erik Fangel Poulsen. 1973. 104 s.*
Særnummer af: Bibliotek for Læger.
Redegørelse for behovet for postgraduate uddannelse inden for det lægevidenskabelige hovedområde ved Københavns Universitet. Afgivet af fakul-

tetsrådets postgraduate udvalg den 5. juni 1972. 2. udg. 1973. 31 s.

Malerrapport København 1972. Udg. af Malernes Fagforening. 1972. 96 s.*
Om sundhedsfarer i malerfaget.

Rapport fra et skibsværft. Svejning, sundhedsfarer og ulykker på B & W. [Udarb. af] Arbejdsmedicinsk gruppe [m.fl.] Ill.: Klaus Albrechtsen [m.fl.] 1974. 107 s.*

Alfred Benzon 1849/1974. [Udg. af] A/S Alfred Benzon. [1974]. 32 s.*

Hospitalsspildevand i København. [Udg. af] Københavns Kommune. [Magistratens 2. Afdeling]. [Udarb. af en arbejdsgruppe]. 1974. 67 bl.*

[Lüttichau, Manon]. Det sociale hospitalsarbejde på Kommunehospitalet i København 1. april 1934-1. april 1954. [1974]. 28+[78] bl.

Organisationsudvikling på et hospital. Betænkning om ny organisationsstruktur på Bispebjerg hospital. Afgivet april 1974 af et af hospitalsdirektøren nedsat udvalg [organisationsudvalget]. 1974. 20+438 s.*

KØBENHAVNS BYMUSEUM
ERHVERVELSER OG IAGTTAGELSER
1975 - 1976

AF STEFFEN LINVALD

På forskellig vis har Bymuseet i 1975-76 søgt at stimulere befolkningens interesse for byens historie og udvikling og for dens borgeres liv og virke i fortid og nutid. Dets permanente udstilling yder et vigtigt og betydningsfuldt bidrag hertil, men af og til opstår der et ønske om at give et mere alsidigt billede af en begivenhed eller en »ting«, end denne er i stand til. Dette muliggør museets særudstillinger, og derpå beror bl. a. deres berettigelse, for selv om de kan behandle vidt forskellige emner, har de fleste dog på den ene eller den anden måde haft tilknytning til København. Således har Bymuseet i år haft en udstilling af fotografier, der var arrangeret i samarbejde med Leica-Klubben, og som under titlen »København i dag« viste medlemmernes opfattelse af deres by. Om nogle af de bestræbelser, der gøres og er blevet gjort for at bevare dens historisk værdifulde bygninger i forbindelse med en forbedring af dens miljø, vidnede udstillingen »En skøn by«, der afholdtes fra 19/4 til 11/5 i anledning af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse's 90 års jubilæum. Ved hjælp af tegninger, fotografier og en stor model af København gav den et retrospektivt indtryk af foreningens indsats gennem de mange år, medens en række forårsgrønne træer lavede den op som en hentydning til træplantningssagen, der i disse år er en af foreningens vigtigste opgaver.

Denne udstilling efterfulgtes af en mindre udstilling for Max Reinhardt og Hugo von Hofmannsthal i anledning af deres 100 års dag. Det var en vandrestilling, der også har været vist i Göteborg, Stockholm, Helsingfors, Oslo og Bergen.

Det største besøg – ialt henved 19.000 gæster – havde udstillingen: »Københavnske Prospekter på Kongelig Porcelain« fra 2/8-26/10, til hvilken Hendes Majestæt Dronning Margrethe havde udlånt 21 tallerkener af Frederik VI's dessertservice. Blandt de øvrige udlånere var Christiansborg Slotsforvaltning, Den kgl. Porcelainsfabrik, en

række museer og private samlere. Værdifuld bistand ved indsamlingen ydedes af arkivar Bredo L. Grandjean ved Den kgl. Porcelainsfabrik og af museets tidligere medarbejder, greve Jørgen Ahlefeldt-Laurvig.

Årets sidste udstilling: »Mekanisk legetøj 1875–1920«, der afholdtes i julemåneden, omfattede et stort udvalg af legetøj fra kunstmaler Helge Helmes private samling, suppleret med legetøj, udlånt af Roskilde Museum. Det var iøvrigt første gang, en så stor del af Helge Helmes enestående samling vist offentligt, og både børn og voksne var lige optaget af at se de mange fornøjelige og sjældne stykker, der var udstillet.

Foruden disse fem udstillinger, der tilsammen besøgte af mere end 34.000 gæster, har der i museet været arrangeret omvisninger blandt andet i forbindelse med udstillingen »Københavnske Prospekter på Kongelig Porcelain«; Selskabet for Københavns Historie har afholdt møde i Bymuseet, ligesom dette også har været besøgt af Historisk-topografisk Selskab for Gentofte Kommune, af Dansk-Østrigsk Forening, af Holbæk Inner-Wheel, af Malmø Kunstforening og af elever fra arkitektskolen på Kunstakademiet, medens Københavns Kommunes Aftenskole en gang ugentlig i vintersæsonen har henlagt sin undervisning på engelsk om København og Nordsjælland til Bymuseet.

I haven har der i sommersæsonen været afholdt koncerter, og der har været optræden af folkedansere etc.

Bymuseet har i 1975–76 været besøgt af ca. 60.000 gæster, hvoraf ca. 20.000 har været betalende. Af klassebesøg har der været 99 eller ialt 2.297 elever med 174 ledere, medens det på skolekort har været besøgt af 218 elever. I museets billedarkiv har 640 studeret, og ca. 1400 billeder og genstande har været udlånt til udstillinger, undervisning, studiebrug og reproduktion. Desuden har en række udenlandske historikere og museumsfolk aflagt studiebesøg i museet.

Som sædvanlig er der ved gaver og køb tilgået samlingerne en række billeder og genstande, og selv om de vel ikke alle er lige betydningsfulde, bidrager de dog hver på deres vis til at udbygge vort kendskab til hovedstadens historie.

Til de hyppigst forekommende københavnske motiver hører Frue Kirke og dens nærmeste omgivelser. Mellem museets ny erhvervelser i

år er således en akvarel af kirken fra 1875 med de oprindelige bygninger på hjørnet af Studiestræde og Bispetorvet, inden Studentersamfundets tidligere ejendom erstattede dem 1899–1901. I billedets baggrund ses et par af de buste, som nu er anbragt ved Universitetets facade, men dengang dannede en slags barriere tværs over pladsen ud til Fiolstræde, som forhindrede, at den udsattes for trafiklarm og uvedkommende spektakel.

Til de mest yndede emner i det gamle København hørte ligeledes Skovserkonerne ved Gammelstrand. Typisk for genren er et maleri af Johannes Lange fra omkring 1915, som i år er skænket museet af Helmi og Carlo Persson, Kirkeskov Allé 66 i Humlebæk. Mellem stabler af fiskekasser ses de saltvandsfriske Skovserkoner, en kvindelig student og en betjent, der skal sørge for ordenens opretholdelse.

Medens dette maleri vel nærmest kan karakteriseres som et folkelivsbillede, må en pastel af tegneren M. S. Arildskov fra 1931 af de nedrevne ejendomme, Pilestræde 72–76 betragtes som et rent topografisk billede, selv om det er skåret til som en dukketeaterkulisse. Billedet er en gave fra fru E. Brodersen, Åsevej 17, Værløse.

Af Kreditkassen for Husejerne i Kjøbenhavn, Rådhuspladsen 59, har museet gennem direktør Aage Hansen erhvervet fire store og interessante malerier: Spiret på Petri Kirke, malt 1910 af arkitekten og maleren Aage Lønborg-Jensen; en udsigt mod dette spir fra 1910 af Karl Schou over en række ejendomme under nedrivning – sikkert den oprindelige bebyggelse på hjørnet af Vestervoldgade og Nørrevoldgade – og samme kunstners udsigt mod Rådhuspladsen fra Vesterbros Passage 1910, hvor man på venstre hånd ser National-Scala og den ubebyggede grund, hvor Axelborg opførtes 1918–21 for Den danske Andelsbank og Arbejdernes Andels-Boligforening, og på højre hånd Rådhuset med Paladshotellet i baggrunden, men billedets mest iøjnefaldende træk er dog den ringe trafik på Vesterbrogade i sammenligning med nu. Det fjerde maleri forestiller den hyppigt reproducerede svalegang i Ejendommen Amagergade 11 på Christianshavn. Det er malt 1909 af den i vore dage lidet kendte kunstner Christian Clausen, der tilhørte kredsen omkring Karl Madsen, Th. Bindsbøll og L. A. Ring, og som kun 49 år gammel afgik ved døden i 1911.

Tilsammen giver disse fire malerier et glimt af byens atmosfære i de lykkelige år før udbrudet af den første Verdenskrig!

En hel anden tid tilhører en lille smuk akvarel af Andreas Juuel fra begyndelsen af 1860'erne, der forestiller den hyggelige og idylliske have, som dengang lå bag Bernstorffs – nu Balticas – Palæ i Bredgade med dets sidefløj langs Frederiksgade, i hvilken der i gavlen var indrettet en havestue med dør ud til det fri, som det fremgår af Juuels billede.

Til belysning af Frederiksstadens historie tjener yderligere en samling planer, huslejekontrakter etc. vedrørende den Næser'ske ejendom, St. Annæ Plads 3 og Bredgade 26, som fru læge Vibeke Jørgensen, Hegnsvej 37 i Nærum, har overladt Bymuseet som arv efter sin bedstefader, ejendommens tidligere ejer, læge Vincent Næser, medejer af Berlingske Tidende. Med denne samling fulgte den kendte og fornøjelige satiriske tegning til Blæksprutten 1903 af Alfred Schmidt, hvor man ser C. Th. Zahle i barnetøj sidde ved tronens fod.

Et indblik i livet i den mere borgerligt betonedede del af Ny København giver nogle portrætter og papirer vedrørende brændevinsbrænder Niels Jensen og hans familie, Borgergade 24, som er skænket af hr. Adrian Friesveldt, Fredericiagade 4.

I 1847 erhvervede portrætmaleren Alexis Lipke (1819–85) af Det Classen'ske Fideikommis ni tønder land af den tidligere Classenske Have på Østerbro. »Classenshave«, som han kaldte sin ejendom, var beliggende mellem nuværende Classensgade, Willemoesgade, Holsteinsgade og Livjærggade. Som sine to svogre, brødrene Reeh, der drev gartnerierne Rørholm og Østerholm mellem Farimagsgade og Søerne, indrettede Lipke også på sin ejendom et stort gartneri. Selv beboede han en villa på hjørnet af Willemoesgade og Livjærggade, men foruden den omfattede ejendommen en gartnerbolig, en kontorbygning, en stald, en vognremise og to villaer ud til Holsteinsgade, »Mon Bijou« og »Røverborgen«, som han udlejede. To tegninger af ham fra 1854 og 1855, som nu er overdraget museet af kunstnerens efterkommer, fru Jytte Dehn Hansen, Strandvejen 328 i Hornbæk, giver dels et glimt af selve gartneriet, dels viser de hans egen villa, der over kælderens var en etage høj med afvalmet tag. Ejendommens udstykning påbegyndtes af Lipke i begyndelsen af 1880'erne, men som gartneri nedlagdes den dog først i 1895. Fire år senere nedreves

hans villa, og den tidligere idyl afløstes af store og triste boligkarreer.

Nørrebro er i år repræsenteret blandt museets nyerhvervelser med et maleri, signeret K. Drews 1918, af det længst nedrevne teater:

Maleri; K. Drews: Stefans-Biografen på hjørnet af Nordbanegade og Hillerødgade, 1918

Stefans-Biografen på hjørnet af Nordbanegade og Hillerødgade ved den nuværende Nørrebropark. I tidens stil har bygningen et fornemt søjlebåret indgangsparti med indskriften: »Pax æterna« (evig fred) under en trekantsgavl, der foroven krones af biografens navn.

Nok så interessant er et maleri af H. C. Grønvold (1850–1923), der på grund af sine pædagogiske evner som tegnelærer bl. a. ved Teknisk Skole fik afgørende betydning for flere generationer af unge kunstnere. Som maler har han kun efterladt sig nogle få billeder, derimellem nogle portrætter. Det maleri, museet i år har fået skænket af direktør i Ny Carlsbergfondet, dr. phil. Torben Holck Colding kan betragtes som en undtagelse i hans produktion, da det forestiller den daværende direktørbolig ved vandværket i Studiestræde. Det er malt

1873, da Grønvold var elev på Akademiet, og den endnu eksisterende bygning på hjørnet af Axeltorv og Hammerichsgade, der er opført 1859 samtidig med vandværkets anlæg, beboedes da af giverens oldefader, vandværksdirektør, professor L. A. Colding (1815–88).

Med dette maleri fulgte en plan af haven, dels med stedsangivelser, dels med angivelse af dens beplantning.

Til nyerehvervelserne hører også fire tegninger, der stammer fra familien Sehested, og som ifølge en slægtstradition skal forestille familiens hjem på Vesterbrogade i 1860'erne. To af disse tegninger er udført af L. Brendstrup, og på den ene ses haven på baggrund af et bindingsværkshus, på den anden et stueinteriør med en for tiden typisk forhøjning under det ene vindue. De to andre tegninger gengiver ligeledes interiører, men kunstneren for disse er ukendt. Tilsammen giver disse fire billeder imidlertid et udmærket indblik i et borgerligt københavnsk hjem på Frederik VII's tid.

Som testamentarisk gave fra arkitekt Carl Jørgensen ved fru Eva Løhr, Margrethevej 3 A, Hellerup, har museet modtaget 14 af hans akvareller og tegninger med københavnske motiver foruden et maleri fra 1908 af det gartneri, der i sin tid lå i det sydvestre hjørne af Søndermarken, og nogle portrætter af kunstneren. Nævnes skal også, at urmagermester Knud Hansen, Kildevej 15, Glostrup har foræret museet et fransk stereoskop af poleret nøddetræ og 14 æsker med stereoskopbilleder, blandt andet med motiver fra Danmark omkring århundredskiftet.

Museets portrætsamling er i år blevet forøget med et smukt lille album fra omkring midten af forrige århundrede med portrætter af »Kjøbenhavns Overpræsidenter, Borgmestre og Raadmænd«, som er skænket det af læge, hofmedicus V. A. Fenger. Desuden har frk. M. Sieversleth, Rådmand Steins Allé 16 B, overladt det to buste fra 1886 og 1884 af billedhuggeren Nicolai Schmidt forestillende hendes forældre, den kendte redaktør af Hippologisk Tidsskrift gennem mere end 25 år H. Sieversleth (1857–1914) og hans hustru, oversætterinden Anna Sieversleth.

Som det fremgår af museets tidligere årsberetninger har det i adskillige år samlet på vaser med københavnske prospekter, og i år har det erhvervet ikke mindre end tre vaser. Af disse udgør de to, der er udført på Den kgl. Porcelainsfabrik, et par. På den ene ses et prospekt

To vaser fra Den kgl. Porcelainsfabrik 1884. Til venstre med prospekt af ejendommen på hjørnet af Sølvgade og Adelgade 93; til højre med prospekt af Nyhavn 14-16. Ole Woldbye fot.

af den nedrevne ejendom på hjørnet af Sølvgade og Adelgade 93 og en inskription »d. 9de Januar 1859«; på den anden en gengivelse af ejendommene Nyhavn 14–16 og inskriptionen »d. 9de Januar 1884«. Vaserne, der var udstillet på museets udstilling af »Københavnske prospekter på Kongelig Porcelain« som nr. 84, oplyser museumsinspektør John Erichsen i det af ham udarbejdede katalog, er utvivlsomt en sølvbryllupsgave til grosserer C. J. Rerup og hustru, der i 1859 boede Adelgade 95 og i 1884 ejede og beboede de to ejendomme i Nyhavn. Når det ikke er Adelgade 95, der er afbildet på prospektet men derimod nr. 93, antager Erichsen, det skyldes, at Rerups har boet i nr. 95, og at hans høkerforretning har ligget i nr. 93. Begge prospekter er malt af Emil Ohrt, og det oplyses i porcelainsfabrikens ordrebog fra 1883, at ejendommen i Adelgade er malt efter »medfølgende fotografi«.

Den tredie vase, museet har fået, er udgået fra Bing & Grøndahls fabrik og har et prospekt af Landemærket 6–10. I nr. 8, der ses på billedet, havde tobaksfabrikant, grosserer E. Jensen cigarforretning, og indskriften på bagsiden tyder stærkt på, at vasen er skænket ham og hans hustru som en »Venlig Erindring paa Sølvbryllupsdagen d: 25e April 1883«.

Som gave er modtaget en meget smuk og stor lågpokal af glas, der sandsynligvis er udført på Haddelunds glasværk som efterligning af en Nöstetangen pokal. Den er prydet med monogrammet H.F.K., der henviser til forlængst afdøde politiinspektør Henrik Frederik Korn (1844–95), der fik den overrakt som gave ved sit 25 års jubilæum den 16. december 1892 af »det kvindelige Opsyn i Kjøbenhavns civile Arresthus . . .«, som en indskrift på bagsiden oplyser. Om den agtelse, Korn nød indenfor politiet, vidner også en anden jubilæums-gave, en sortlakeret stok med elfenbenshåndtag, som funktionærene i Christianshavns arresthus forærede ham. Det vakte derfor stor opsigt, da Korn tre år senere den 25. marts 1895 begik selvmord, og der i den anledning opstod nogle rygter om, at hans tragiske død skulle skyldes, at han som chef for sædelighedspolitiet havde modtaget penge af bordelindehavere for at have skaffet dem særlig udvalgte kvinder. Ved den undersøgelse, der blev iværksat, viste det sig imidlertid, at rygterne var grundløse, og at årsagen til hans død var vanskelige personlige forhold og sygdom i forbindelse med overanstren-

gelse, idet han foruden sædelighedspolitiet midlertidigt havde påtaget sig ledelsen af opdagelsespolitiet, hvis chef kort forinden var afgået ved døden efter længere tids sygdom. Såvel pokalen som stokken blev for en halv snes år siden af en slægtning til Korn overdraget daværende politiinspektør Jens Jersild, Bellevuekrogen 5, der nu ved sin efterfølger (politiinspektør Andreas M. Heiberg har skænket de to genstande til Bymuseet.

Blandt dettes øvrige nyerhvervelser er der grund til at omtale to frimurerglas af krystal med frimurersymboler; en platte med portræt af H. C. Andersen, skænket af H. C. Andersen Samfundet i anledning af 100-årsdagen for digterens død den 4. august 1875, og De Københavnske Kvinders dirigentklokke af malm fra 1932, som er overladt det af fru Else Jørgensen, Ådalsparkvej 51 i Hørsholm. Desuden har museet i handlen købt et gevær med indskriften: »Til Evig Erindring af Indføds Retten den XXIX Januari Anno MDCCLXXVI« (1776), der viser, at det er et af de sjældent forekommende indfødsretsgeværer. Endelig har oldermand Georg Madssen skænket det Hattemagermester Foreningens gamle fane og hr. Niels Faarup, Molbechsvej 19, Valby, et morsomt træskoskilt fra hans forretning, Valby Tingsted 2, hvor det havde hængt fra 1929 indtil ejendommen blev solgt til nedrivning. Nævnes skal til slut, at da Thranes kendte forretning med studentrhuer i Klareboderne 6 opførte november 1975 fik museet af dens sidste indehaver, fru Else Nøring, Strandvejen 61, tilladelse til at udtage forskellige erindringer om den minderige butik. Den var grundlagt 1838 af madam L. L. Thrane i hendes lejlighed i Pilestræde, men havde siden 1858, da hun etablerede sig som kaskjethandlerske haft til huse i Klareboderne 6, hvor hun specialiserede sig i salget af studentrhuer, der som en følge af de store skandinaviske studentermøder blev moderne omkring midten af forrige århundrede. Blandt de ting, museet udtog, var forretningens to hvidemaillerede skilte, dens spejl med konsol, i hvilket utallige generationer af kommende studenter med stolthed havde betragtet sig selv iført studentrhue, forskellige typer af disse og nogle portrætter bl. a. af madam Thrane selv.

KØBENHAVNSKE JORDFUND 1975

AF JOHN WODSTRUP

Udgravningerne til fjernvarmeledning i Gothersgade, som allerede blev omtalt i sidste årbog, fortsattes i årets første halvdel. I en af de små hjørnepavilloner ved Kronprinsessegade, hos væversken fru Ettie Tuxen, havde Bymuseet lejlighed til at lave en udstilling af nogle af de fundne ting fra området. Fyldmaterialet indeholdt skår af musselmaledede kopper fra Den kongelige Porcelainsfabriks første periode. Endvidere fandtes to kakler fra begyndelsen af 1600-tallet – den ene med motiv af en trommeslager er uglaseret, den anden har form som en løve og er grønglaseret. En messingske fra samme periode er ligeledes blandt de gjorte fund. Desuden en ikke ringe mængde af skår fra husgeråd.

Også i Murergade fortsattes gravningen i 1975 forestået af grafiker Hans Nielsen. Fundene var gennemgående yngre end tidligere år, idet vi skal op mod tiden omkring 1800. En sortglaseret tekande og en do. skål kan henføres til Bornholm. Fra fabrikken ved Davenport i England en tallerken med det kendte kinesiske hyttemotiv. Ligeledes fandtes skår af en kæmpestegepande med en diameter på ca. 70 cm og brunglaseret, og en mængde skår af andet lertøj anvendt ved husholdningen, bl. andet af de såkaldte jydepotter.

Bremerholm har i de sidste år tildels skiftet karakter. Dels er en del af husene blevet restaurerede og dels er en del nye bygninger kommet til. Ved udgravningen til en af de sidste, var Bymuseet med. Der var tale om at grave ud til en dobbelt kælder på grunden ved hjørnet af Bremerholm og Laksegade. Som ventet var der spor af, at der her havde boet mennesker gennem århundreder. Fra slutningen af 1500-tallet en del gulvfliser og svage fundamentsrester af et bindingsværkshus. Nogle grønglaserede kakler fra 1600-tallet og en sminkekrukke samt forskelligt husgeråd fandtes i et lidt højere lag. Et net af vandledninger af træ med forskellige samlebrønde kom til syne i laget fra det 18. århundrede. Fra samme periode havde vi det held at finde en affaldskule, som indeholdt mængder af køkkentøj. Det er lykkedes at samle næsten 30 ler- og stjertpotter samt dele af stegepander. En

Skår af hollandske tallerkener med Fr. IV's monogram
i forskellige udførelser fra omkring år 1700.
Fundet på toldboden. Fot. Ole Woldbye

morsom ting fra samme kule er stumper af grifler og skifertavler, som børnene har anvendt i deres leg. Der er tale om kasserede tagplader, og på disse fandtes forskellige børnetegninger.

I området mellem Østre Landsret og St. Kongensgades Politistation er der blevet gravet. Der er tale om restaurering af og tilbygning til den lange toetages bygning, som vender gavlen ud mod Fredericia-

gade. For nogle år siden, da St. Kongensgades Politistation blev opført, havde museet lejlighed til at grave på grunden, og herved fremkom en mængde skår af udsmidningerne fra St. Kongensgade Fabrikken, som lå lige overfor. Vi havde håbet, at de gode fyldlag var fortsat ind på nabogrunden, men på trods af næsten daglig undersøgelse af opgravet jord, foretaget af overassistent Jørgen Høeg, var resultatet ikke det bedste. Dog lykkedes det at finde en del skår af bakkebordsblade. Stykkerne var alle uglaserede, såkaldt skrødet gods. Af andre ting fra fabrikken kan nævnes et låg fra en potpourrikruppe og nogle skår med forskellige malermærker. En spølkum og en lille tekande, begge musselmaledede, stammer fra Meissen og fra Holland en del flisestumper med forskellige motiver.

På hjørnet af Toldbodgade og Amaliegade har Bymuseet været med ved den store ombygning, som toldvæsenet foretager her. Postgodsforvaltningens bygning, der opførtes i 1910 efter tegning af Martin Borch, er revet ned og en ny administrationsbygning er under opførelse. Til en bygning langs Amaliegade udgravedes en dyb kælder. Her er der fundet utallige skår af køkkentøj og fra St. Kongensgade Fabrikken uglaserede skår af bakkebordsblade og et knivskaft, samt klumper af glasur. Sammesteds en dyb tallerken fra fabrikkens anden periode (1749-72) og ligeledes en tallerken med fuglemotiv og en med motiv af en skål med tre frugter. Fra fabrikkens første periode (1723-49) skår af tallerkenen med Fr. IV's kronede monogram. Af andre ting må nævnes polycrome skår af en kop og en underkop fra fabrikken i Kastrup. Desuden er der fundet utallige kridtpiber og stumper heraf. Hovedmængden af pibehovederne havde det kendte hollandske mærke: Æskulapslangen. Et særsyn var det at finde en pibe med æskulapslange og samtidig signeret Ferslev og Ross, som havde en pibefabrik i midten af 1700-tallet på Christianshavn, hvor nu Brøstes Samling ligger.

Længere inde på grunden, omtrent udfor hvor Toldbodgade slår et knæk, udgravedes til endnu en kælder og udkastningerne her er af lidt ældre dato – ca. 1700. Stedet kaldtes af samtiden for »Luses hul« og allerede 1710 var der kørt så meget affald herud, at der ikke kunne være mere, hvilket ses af en befaling fra Poli- og Kommercekollegiet dateret 6. maj 1710: »De kontraherende vognmænd skal strax efter Oldermændens løfte jævne den urenlighed, som er kastet ved Luses

Tallerken med Fr. IV's monogram fra fabrikken i St. Kongensgade. Ca. 1725.
Oslo's Bymuseum

hul og Toldbodvejen, hvor træerne står, så at vejen er skikkelig, og holde stedse uden klagemål ved lige og, at det kan være dem desto nemmere at præstere, så bliver ved Luses Hul opsat en pæl med påskriften, at det er alle og enhver forbudt under straf at bære eller køre skarn derhen og tillægges dem derfor de bøder, som nogen er-

tappende kan sættes udi, på det at de desto bedre kunne holde folk til at observere dem, som herudinden mishandler«.

En brolagt vej, parallel med nuværende havnefront, har ført ud til »Luses Hul« og affaldet er så tippet til begge sider. Det bedste fund herfra er en samling tallerkener med Fr. IV's kronede monogram. Der er 5-6 forskellige slags – nogle har enkeltmonogram af forskellig udformning og nogle spejlmonogram. Kronerne er også forskelligt udformede og det samme gælder palmebladene, som omkranser monogrammerne. Alle er blåmalede. Denne type tallerkener kom hertil i begyndelsen af 1700-tallet, som en del af ballasten på de hollandske skibe, der hentede korn her. De var meget populære og blev solgt i utrolige mængder, indtil St. Kongensgade Fabrikken i 1723 fik eneret på fremstilling og salg af blådekoreret fajance.

Af andre ting kan nævnes en stor samling af redekamme af ben i alle mulige størrelser og udformninger. Sparsommeligheden har gjort sig gældende her. Et par af kammene har været knækket, men brudfladerne er blevet slebet glatte igen, så kammene fortsat kunne bruges. Ligeledes er der på en velbevaret sok utallige stopninger. Et meget smukt skindbind med Fr. IV's spejlmonogram og en smuk slynget bort langs kanten er også herfra. Det hidrører måske fra en salmebog eller en almanak. Bogstørrelsen er ca. 10 × 15 cm. Desuden en del skår af drikkeglas, bl. andet fra de såkaldte »nøgne jomfruer« og en mængde flasker.

I Amaliegade 23–27 har det været nødvendigt at foretage en række piloteringer. Herved er der fremkommet en del gode skår bl. andet tallerken med fuglemotiv fra St. Kongensgade og flere fliser. Den interessanteste af fliserne er fra 1500-tallet og polycrom med tulipanmønster. Desuden flere små legetøjskugler af ler og et par parfume- eller medicinflasker af glas, højde ca. 5 cm – 3 kakkelovnsrør af ler, ca. 60 cm lange, fra midten af 1700-tallet er også blandt det fremkomne. Hele kakkelovnsrør fra den tid er så vidt vides aldrig før fundet.

Bymuseet har været tilkaldt til andre udgravninger rundt om i byen og gode ting er draget frem herved.

Ligeledes har Jørgen Ahlefeldt-Laurvig sammen med nogle hjælpere igen i år gravet i Kastrup og herfra hjembragt en hel del gode ting, som museet er glad for at kunne indlemme i sin efterhånden righoldige samling af skår fra fabrikken i Kastrup.

For gaver og uvurderlig hjælp ved udgravninger og konservering takkes bl. andre fr. Anne Grethe Sørensen; fr. Gerda Møller, Nationalmuseet; væverske Ettie Tuxen; Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig; typograf Torben Bjerg Clausen; piloteringsformand Åge Hansen; overassistent Jørgen Høeg; ingeniør Geertz-Hansen; grafiker Hans Nielsen og konservatorassistent Erik Marxen.

ET DAGLIGSTUEMØBLEMENT AF TH. BINDESBØLL

AF JOHN ERICHSEN

For få år siden skænkede assurandør Ole Bramsen Bymuseet et dagligstuemøblement udført omkring århundredskiftet til hans bedstefader, kunsthandler Valdemar Kleis (1845–1918) efter tegning af arkitekten Thorvald Bindsbøll (1846–1908). Møblementet, der er af stor kunstindustriel interesse og tillige udgør et morsomt stykke Vesterbrohistorie, består af sofa, bord, fire arm- og fire salonstole, bogskab, to pillespejle med konsoller samt en bordlampe og et gulvtæppe.¹ Hertil kommer nogle tegninger, som øjensynlig har været anvendt under fremstillingen af møblerne. Allerede i 1964 havde fru Elna Rudolf Rasmussen, der var datter af Valdemar Kleis og således tante til assurandør Bramsen, overladt museet en kakkelovnsskærm og to blomsterstativer eller pedestaler, hørende til samme sæt.²

Møblerne er udført i fuld mahogni med indfældede, skårne og forgyldte ornamentter. Siddemøblerne var betrukket med mørkeblåt ulddamask.³ De må formodes at være bestilt i første halvdel af 1898 af kunsthandler Kleis, der havde bopæl og drev sin forretning på Vesterbrogade 58.⁴ Han var udlært glarmester hos faderen, som indtil 1868 havde sin butik lidt længere ude ad samme gade. I 1878 etablerede han sig selv i den anseelige senklassicistiske ejendom nr. 58 (fig. 1), der sammen med tvillingehuset nr. 60 repræsenterer det ældste etagebyggeri på Vesterbro.⁵ Kleis ombyggede huset i flere tempi (fig. 2) og tilføjede forskellige bygninger bagtil på den dybe grund. 1886 rejstes således en rummelig udstillingsbygning, der få år senere skulle blive berømt, idet Den Frie holdt sine første to sæsoner her.⁶ Hidtil havde den årligt tilbagevendende, censurerede Charlottenborgudstilling haft monopol på at orientere om den nye kunst. Kleis fik i løbet af ganske kort tid mere end 20.000 besøgende på sin opsigtsvækkende kunstudstilling, hvor Zahrtmann, Rohde, Slott-Møller samt ikke mindst Willumsen og andre Charlottenborg-udbrydere viste deres seneste ting frem for et undrende publikum og en forarget presse. Det

Fig. 1. Vesterbrogade 58 fotograferet ved åbningen af Den Fries første udstilling den 26. marts 1891. Optagelse af Vesterbrofotografen H. Berthelsen. Efter original hos Georg Kleis

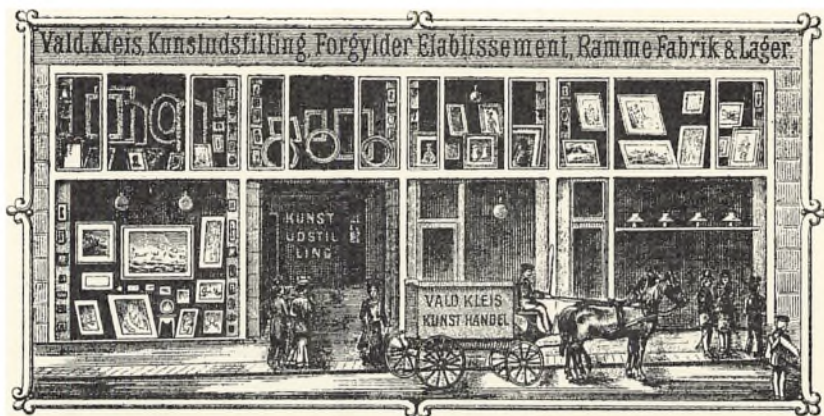

Fig. 2. Butiksladaden Vesterbrogade 58. Bemærk ændringerne siden 1891 (fig. 1). Udsnit af lithograferet regning 1909

var ikke alene den hjemlige avant-garde, der søgte ud til Vesterbro, også talrige internationale navne har i tidens løb smykket væggene hos Kleis; her skal blot tilføjes, at Edvard Munch i 1893 havde sin første separatudstilling i Danmark på dette sted. Udstillingerne, der var succesrige, fortsatte også efter at sønnen, Georg Kleis, i 1917 havde overtaget forretningen. Lidt efter lidt stilnede det dog af, og en sidste blomstring oplevedes i 1946. Kunsthandelen fortsatte indtil 1962, da rammefabrikation og malerikonservering indtil forretningens ophør 1972 blev ene om at repræsentere det gamle firmas alsidige virke.

Valdemar Kleis var gennem sin oprindelige beskæftigelse som glarmester kommet i forbindelse med en lang række kunstnere. Det udviklede sig til, at han tog deres billeder i kommission, og for at kunne huse sit voksende lager af billedkunst og samtidig foranstalte egentlige udstillinger opførtes en særlig bygning som nævnt i 1886. Kunstnerne gav sig tillige af med at tegne rammer for Kleis, og fra midten af 1880'erne kom Bindsbøll så at sige ind i billedet. Han udviklede helt nye rammemodeller, og snart blev han næsten enerådende på dette felt. Han blev firmaets og familiens »huskunstner« og deltog selvfølgelig i Kleis' Martsudstilling, hvortil han i 1893 tegnede en storartet katalogforside. Han gav også udkast til firmaets bomærke, tegnede en stor fritstående disk til forretningen,⁷ foretog ombygninger af ejendommen og opførte i 1896 en helt ny treetages sidefløj med

bygherrens monogram over indgangsdøren.⁸ Efter en sørgelig brand natten mellem den 17. og 18. oktober 1973 er den nu det eneste vidnesbyrd om hele komplekset. I 1902 byggede Bindsbøll en villa på Rungsted Strandvej 185 for Kleis; den er dog for længst ombygget til ukendelighed. Med denne position kan det ikke undre, at kunsthandleren valgte sin jævnaldrende ven, Thorvald Bindsbøll, til at formgive noget så vigtigt som et nyt dagligstuemøblement.

Et anonymt, udateret fotografi (fig. 3), antagelig fra 1940'erne, viser dette møblement, således som det var opstillet hos Kleis. Den sene dato til trods er billedet dog repræsentativt for tiden helt tilbage før Den første Verdenskrig, idet enken ved sin mands død i 1918 næsten ikke ændrede hjemmet.⁹ Lejligheden var placeret i husets fornemste etage, førstesalen, hvor dagligstuen med tre vinduer mod Vesterbrogade lå i midten, flankeret af tofags-kabinetter.¹⁰ Rummet målte ca. 10×4,75 m og virker – i alle tilfælde på fotografiet – ganske fyldigt møbleret. Det skyldes vel ikke mindst de mørke portierer,¹¹ de stofrige gardiner og den tætte billedophængning. Fotografiet viser jo kun lidt over halvdelen af stuen, og man må forestille sig endnu en blomsterpedestal samt et spejl med konsol på vinduesvæggen. På den for os usynlige fjerde væg har bogskabet naturligvis stået, og så har der været endnu en armstol ved bordet samt nogle salonstole langs væggene. På parketgulvet ses til højre det store smyrnatæppe efter Bindsbølls udkast, som nu findes i Bymuseet (se fig. 6). Til venstre ligger et lille broderet tæppe, udført efter en akvarel af Bindsbøll, nu i Kunstindustrimuseet.¹² Helhedsindtrykket af stuen er hyggeligt og bedsteborgerligt. Hertil bidrager ikke mindst pedestalen med viftepalmen, sammenplantningen på sofabordet samt de mange fotografier i ramme og forskelligt nips. Malerierne er – som man kunne vente – ophængt i solide guldrammer. Der er unægtelig en vis kontrast mellem det avancerede møblement og malerierne, som repræsenterer den anerkendte, mere almindelige smag – blomsterbilleder, pigeportrætter og Frederiksberg Slot (af Svend Hammershøi?). Avant-garden fra udstillingsrummene synes ikke at være nået op på første sal.

Det har utvivlsomt været en begivenhed, da stuen fyldtes med dette møblement. Familien havde skaffet sig af med de gamle dagligstuemøbler og i stedet fået sofa, bord og stole så moderne, som det kunne ses noget sted i København. Overdådigt har de nye møbler taget sig

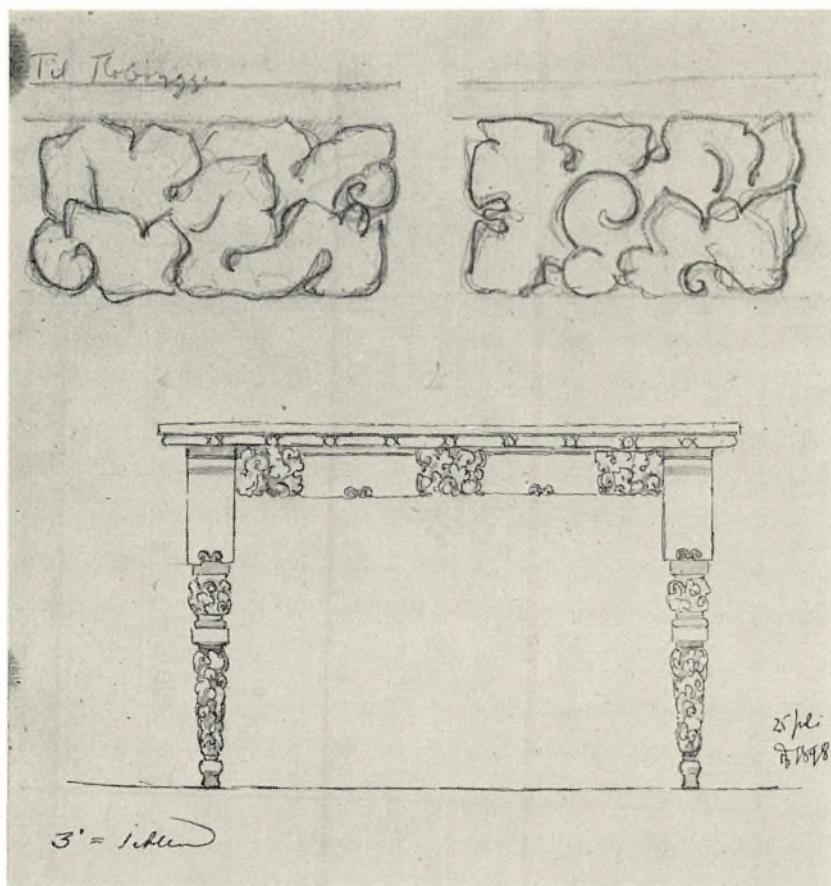

Fig. 4. Th. Bindsbøll: Udkast til sofa bord samt ornamenten til stolerygge. Københavns Bymuseum. Ole Woldbye fot.

ud med blankpoleret mahogni og funkende guld. Det må formodes, at Kleis selv har ønsket at få så meget guld på sine møbler, og forgyldningen har givetvis været første classes arbejde, udført i mesteres eget værksted nedenunder.¹³

De tegninger, som fulgte med møblerne, gælder sofaen, bordet (fig. 4), armstolen, bogskabet samt spejlet og konsollen.¹⁴ Tegninger til salonstolen og bordlampen befinder sig derimod i Kunstindustrimuseets omfattende Bindsbøll-samling.¹⁵ Nogle af disse udkast er – som

det afbildede – forsynet med kunstnerens signatur samt en dato, idet dateringerne strækker sig fra 1898 til 1905. Den ældste tidsangivelse findes på tegningerne til salonstolen og bordet (19. og 25. juli 1898), så følger tegningen til armstolen, der bærer et stempel med årstallet 1900. Bladet med bogskabet er dateret 20. juli 1902, mens udkastet til spejl og konsol er så sent som fra 29. august 1905. Bindsbøll var selv meget omhyggelig med at signere og datere sine tegninger ikke blot med år, men tillige med præcis dato, ja han førte endog bog over sine udkast til keramik.¹⁶ Seks af tegningerne til Kleis' møblement savner signatur; en sådan mangel er dog ikke alene tilstrækkelig til at fastslå, at de *ikke* skyldes Bindsbøll, men da disse blade tillige stilistisk adskiller sig fra de signerede samt talløse andre, sikre Bindsbølludkast, så må de karakteriseres som arbejdstegninger, der antagelig er blevet til på snedkerværkstedet. Dette gælder tydeligt den omtalte tegning til armstolen, som var forsynet med et ovalt, lilla stempelafttryk med følgende tekst: »J. P. Mørck. Kjøbenhavn. V.«. Heri er med blyant skrevet »1900/169«. Det sidste er snedkeriets sagsnummer, mens Mørck er navnet på en af tidens førende møbelfabrikanter.¹⁷ Forklaringen på de mange datoer er dels, at møblementet, der som sagt er i fuld mahogni og med ægte forgyldning, var så kostbart, at leverancen strakte sig over en årrække,¹⁸ dels at man fra alle sider lagde sjælen i dette møblement, som skulle være »et helt Kunstværk af Bindsbøll«. ¹⁹

Først er møblementets »grundelementer« antagelig blevet leveret: sofa, bord og armstole samt måske nogle salonstole, siden har man så suppleret med bogskab, spejle og konsoller samt ekstra stole m.m. Tegningerne bærer præg af at have været anvendt, idet mål og notater er føjet til med blyant. Af de signerede og dermed sikre Bindsbølludkast er nogle farvelagt med brunt, angivende mahognitræet, og gult, markerende de forgyldte partier. En del af tegningerne fremtræder færdige og gennearbejdede, mens flere detaljer – i visse tilfælde på samme blad som hovedtegningen, men udført i større målestok – er af mere skitse-mæssig karakter (se fig. 4). Bindsbølls egenartede ornamentik, der tydeligt kommer til udtryk i de mange guldforsiringer, lod sig jo ikke tegne omhyggeligt med spids blyant og lineal; de er derimod hastigt nedfældet i en kraftig streg, der får resultatet til at svulme af spænding. Det er ikke altid lykkedes at overføre denne

Fig. 5. Salonestol fra Valdemar Kleis' møblement 1898. Ole Woldbye fot.

umiddelbare skønhed til møblerne, og de forgyldte billedskærerearbejder kan virke, som om de kun var klistret fast til de blanke sarge, rygge og kopstykker. Bogskabets midtparti, der er udformet som en dør, var af Bindsbøll tænkt udført i glas som på et traditionelt bogskab. I stedet blev det til en fyldingsdør af mahogni. Det havde ellers været smukkere og mere levende med glas, så man kunne se ind til de fine bogrygge, der måske kunne være dekoreret med de kendte Bindsbøllske ornamentter. Bortset fra dette synes alle møbler at være udført i overensstemmelse med tegningerne. Som helhed gør møblementet et overdådigt indtryk. Det er et pragtmøblement, rigt og gedigent, og det udstråler håndværksmæssig kvalitet. Materialevirkning og farveholdning er vellykket med den mørke mahogni (på nogle møbler dog noget falmet), det mørkeblå betræk og det funkulende guld. De enkelte møbler er nok temmelig tunge og massive og kan forekomme overdimensionerede som så mange af datidens møbler. Det bedste resultat har Bindsbøll absolut nået med den almindelige stol eller salonstolen, som er velproportioneret og knapt så tung, som de øvrige møbler (fig. 5).

Bindsbøll var først relativt sent – som omtrent 50-årig – for alvor slået ind på møbelkunsten.²⁰ Af uddannelse var han arkitekt, men han byggede kun lidt, nogle villaer i nærheden af København samt de meget betydelige fiskepakhuse på Skagen. Det var hans virke som dekorativ kunstner, der blev det altdominerende. Denne bane indledtes i 1860'erne med broderiudkast for søsteren Johanne Bindsbøll, der siden etablerede en forretning »Boden« sammen med Kristiane Konstantin Hansen. Siden kastede han sig over keramikken, hvor han til fulde udviklede sin personlige stil og dermed skabte en total fornyelse, som kom til at omfatte så godt som alle kunsthåndværkets områder. For boghåndværk og grafisk design skulle hans indsats blive aldeles banebrydende. Endelig i 1890'erne begyndte han tillige at skabe møbler og sølvtøj for også på dette sidste felt at nå fremragende resultater. Møbelproduktionen er nok den del af hans alsidige talent, som i ringeste grad optog samtiden, og den er da heller ikke særlig velbelyst i litteraturen.

Inden for kunsthåndværket var perioden omkring århundredskiftet en opbruddets og eksperimenterens tid, hvor kunstnerne søgte bort fra den endnu herskende klunkestil – snedkerværkstederne udspyrede

stadig gigantiske skabe i ny-renæssance eller hele egetræsspisestuer i ny-barok. Bindsbøll har også tegnet enkelte overdimensionerede stilimitationer af denne art, men langt den overvejende del af hans rige møbelproduktion er helt og holdent præget af hans egen, højst personlige formgivning og dekoration. At han oprindeligt var klassisk skolet og tillige beherskede den pompejanske stil, viser dele af et andet dagligstuemøblement, ligeledes i Bymuseets eje.²¹ Det er tegnet til snedkermester Rudolf Rasmussen og selvfølgelig udført i dennes værksted. Disse møbler – navnlig bordet og stolene – er nært beslægtet med sådanne »kunstnermøbler«, som også hans fader, den ældre Bindsbøll, havde skabt et halvt århundrede tidligere.

Bindsbøll lagde stor vægt på den håndværkermæssige kvalitet og søgte kun de aller bedste firmaer. Fra midten af 1890'erne samarbejdede han med J. P. Mørcks snedkeri, der på dette tidspunkt havde til huse på Vesterbrogade 15, ikke langt fra Bindsbølls bopæl, nr. 31. Dette firmas stempel befandt sig som nævnt på tegningen til armstolen, og alt skulle således tyde på, at hele møblelementet var blevet til her. Så enkelt er det imidlertid ikke. Møblerne erhvervedes i flere tempi, og der var således intet til hinder for, at man kunne skifte snedkeri undervejs og ejheller, at flere firmaer kunne arbejde efter de samme tegninger. Fra omkring 1904 indgik Bindsbøll samarbejde med et andet af tidens førende møbeletablissementer, det endnu eksisterende Rudolf Rasmussen på Nørrebrogade 45.²² Dette havde hidtil specialiseret sig i de traditionelle egetræsmøbler, men med juniors overtagelse af ledelsen søgte man i højere grad at tilgodese den nye smag, og her var det naturligt at kontakte Bindsbøll. I 1906 giftede Rudolf Rasmussen sig med en datter af Kleis, så det skulle ikke undre, om dele af hans møblement var blevet fremstillet ude på Nørrebro. Dette kunne i så fald gælde de sidst tilkomne møbler, spejlene med konsoller og bogskabet samt eventuelle supplerende stole. Rudolf Rasmussens arkiv går desværre ikke så langt tilbage, og tegninger er først bevaret regelmæssigt fra ca. 1911.²³ I Kunstindustrimuseet opbevares imidlertid nogle kvitteringer i forbindelse med en i 1909 afholdt Bindsbøll-mindeudstilling. På en sådan kvittering, udstedt til Valdemar Kleis, figurerer såvel dennes sofa (»Mahogni med Forgyltning«), bord, stole samt bogskabet og spejlene som værende udført hos Rudolf Rasmussen, mens kun armstolene henføres til J. P. Mørck.²⁴ Det

vides ikke, hvem der har leveret disse oplysninger, og det er derfor svært at bedømme deres kildeværdi. Det må dog forekomme ejendommeligt, om Rasmussen allerede fra omkring 1898 (dateringen på de første møbeltegninger) eller kort derefter skulle have fremstillet mahognimøbler for Bindsbøll, da deres samarbejde først etableredes ca. 1904, og firmaet iøvrigt næsten udelukkende gav sig af med egetræ. Mere sandsynligt er det, at kun de senere dele af møblementet skyldes dette snedkeri, og at de tidlige, dvs. i det mindste sofaen, bordet og armstolene samt nogle af salonstolene er udført hos Mørck. At salonstolen er blevet lavet begge steder, fremgår af, at Rudolf Rasmussen anvendte den (i egetræ) i de repræsentative kontorer indtil for ca. en snes år siden,²⁵ og den er da også afbildet i firmaets jubilæumsskrift fra 1919.²⁶ Mørck producerede iøvrigt en variant af denne stol, som kun afviger ganske lidt fra Kleis' model.²⁷

Næppe var møblerne kommet i hus, førend der var bud efter dem alle vegne fra, og Kleis nænnede ikke at sige nej. I 1909 sendtes næsten hele møblementet hen til Kunstindustrimuseet på Vestre Boulevard for at vises på den omtalte Bindsbøll-mindeudstilling.²⁸ Det følgende år var seks af salonstolene ene om at repræsentere dansk møbelkunst under Verdensudstillingen i Bruxelles.²⁹ Til den skandinaviske udstilling i Berlin måtte Kleis også undvære dele af sit møblement,³⁰ og bogskabet skal endog være nået så vidt omkring som til Chicago.³¹ Samtidens vurdering af møblerne var særdeles høj. Illustreret Tidende gengiver i sin anmeldelse af Kunstindustrimuseets enorme udstilling 1909 tre billeder, hvoraf de to viser henholdsvis bogskabet og en salonstol fra Kleis' møblement. I teksten hedder det bl.a. »Den Maade hvorpaa Guldet er anvendt – en saare vanskelig Kunst – er gjort med overlegen Dygtighed. En ganske simpel Form, som den lille Reol med Skabet i Midten, er blevet noget ganske for sig selv ved den Sikkerhed og Selvfølgelighed, hvormed Billedskærearbejdet er forgyldt«. ³² Ekstrabladet beretter, at »Et af de mest straalende og tillige et af de skønneste er Dagligstuemøblementet, som ejes af Kunsthandler Vald. Kleis«. ³³

Det er ganske morsomt at forestille sig, at dette møblement (fig. 6), der i den grad er knyttet til Vesterbro, skabt som det er af en arkitekt med bolig på Vesterbrogade og udført af et snedkeri i samme gade til en kunsthandler, der boede et lille stykke længere ude, at dette møble-

Fig. 3. Dagligstuen hos Valdemar Kleis, Vesterbrogade 58. Anonymt fot. ca. 1940.

Fig. 6. Bindsbøll-møblement opstillet i Københavns Bymuseum. Ole Woldbye fot. 1970

ment så at sige har været på international turné. Nu er det atter havnet på Vesterbro – oven i købet lige over for den ejendom, hvortil det var bestemt. Her er det kommet i selskab med billeder og genstande fra samtiden, først og fremmest en portrætfriese fra apoteker Benzons hjem (se fig. 6),³⁴ et par lerkrukker af Bindsbøll, udkastet til hans og Joachim Skovgaards Bjørnespringvand i Rådhusgården samt ikke mindst Svend Hammershøis billede af Bindsbølls arbejdsværelse, malet umiddelbart efter dennes død i 1908. Lokaliteten og omgivelserne

skulle således være i bedste orden, men det kan ikke nægtes, at museumsrummet savner den atmosfære, som dagligstuen hos Valdemar Kleis ejede i så rigt mål.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Inv. nr. 1969: 92-99.
2. Inv. nr. 1968: 131-32.
3. Siden har det desværre været nødvendigt at udskifte betrækket – prøver på det originale stof er dog bevaret.
4. Se Georg Kleis' indtagende minde-skrift om faderen: Valdemar Kleis og den gamle Kunsthandel paa Vesterbro, Kbh. 1945.
5. Ib Varnild har i hovedtræk skildret ejendommens og ejernes historie fra ca. 1800 til branden 1973. »I anledning af en ildebrand«, Dansk Folkemuseums informationsblad, december 1973, s. 14-19.
6. Se Georg Kleis: anf. værk samt Lars Rostrup Bøyesen: Fra Den frie Udstillings barndom i »Ikke bare om Norden«, Festskrift til Frantz Wendt, Kbh. 1975, s. 92-96. For at skildre lokalerne under Den Fries to første sæsoner beklager forfatteren at måtte betjene sig af to illustrationer fra Georg Kleis' lille bog. De gengiver rummene under en udstilling af traditionel dansk kunst 1888. Der findes imidlertid to billeder i Illustreret Tidende (3. april 1892, s. 320 f.), som giver et fortrinligt indtryk af Den Fries anden sæson hos Kleis med bl.a. en hel række af Willumsens hovedværker i hans egen karakteristiske op-hængning.
7. Københavns Bymuseum inv. nr. 1972:35. Disken blev af Kleis overladt museet ved forretningens op-hør.
8. Bindebølls forskellige om- og tilbygninger kan følges i byggesagerne med tilhørende tegninger. Bygningsvæsenets Arkiv, Udenbys Vester Kvarter matr. nr. 27 B 1.
9. Fotografiet er en gave til museet fra Georg Kleis, der samtidig meddelte oplysninger om datering og stuens uforandrede udseende.
10. Rumdispositionen fremgår af en grundplan i Bygningsvæsenets Arkiv.
11. Også en portiere fulgte med gaven til museet. Det Bindebøllske ornament kan næppe tolkes anderledes end som monogrammet VK for Valdemar Kleis.
12. Det meget smukke forlæg findes i Kunstindustrimuseets Bindebøllsamling (Gl. Saml. 48). Det er betegnet »TB 1894«.
13. At Kleis gav sig af med denne slags arbejde, fremgår af de samtidige oplysninger om en stol, Kunstindustrimuseet købte ca. år 1900 (se også note 27).
14. Af Bymuseets ialt 10 tegninger refererer de otte til møblementet, mens een tegning viser et ukendt skab og en anden et gulvtæppe, som ikke er identisk med museets.
15. Kunstindustrimuseets Bindebøllsamling (Anker Kysters Samling)

- 5.7 Stol i pespektiv. Bet. »TB 19. August 1898« og »V. Kleis«. Endvidere 5.8 Detailler af samme stol. Bet. »TB 28. August 1898«. Bordlampen findes i en anden samling, nr. 3.386. Bet. »TB 15. Juli 1901«. De ca. 500 blade med Bindsbølls møbeludkast i Kunstindustrimuseet kunne danne udgangspunkt for en tiltrængt undersøgelse og vurdering af denne side af hans produktion.
16. Erik Lassen i Johs. Andersen & Viggo Sten Møller red.: *Keramik*, Kbh. 1946, s. 368.
17. Om Mørck se Tove Clemmensen i Københavns snedkerlaug gennem fire hundrede år, Kbh. 1954, s. 293. Stemplets datering siger jo kun, at Bindsbølls egenhændige udkast må være fra før dette tidspunkt.
18. Prisen på møblerne kan desværre ikke oplyses – forgyldningen blev foretaget i eget værksted, og Mørcks arkiv er ikke bevaret, mens Rudolf Rasmussens (se senere) ikke går så langt tilbage.
19. Se Georg Kleis: anf. værk, s. 22 f.
20. Hovedværket om Bindsbøll er stadig Karl Madsens af Kunstindustrimuseet posthumt udgivne monografi, Kbh. 1943. Se tillige Merete Bodelsens fyldige artikel i *Dansk Biografisk Leksikon III*, Kbh. 1934, s. 82-88 samt Erik Lassens ligeledes omfattende artikel i *Weilbachs Kunstnerleksikon I*, Kbh. 1948, s. 102-05.
21. Inv. nr. 1968: 127-130. Museet fik overdraget en stor sofa, tilhørende bord samt to salonstole og en armstol. En mindre sofa samt resten af møblelementet befinder sig hos en søn af direktør Erik Rudolf Rasmussen – venligst meddelt af denne.
22. Viggo Sten Møller: *Rudolf Rasmussens Snedkerier 1869-1969*, Kbh. 1969, s. 6 og samme: *Dansk kunstindustri 1*, Kbh. 1969, s. 60 ff.
23. Venligst meddelt af Erik Rudolf Rasmussen.
24. Museumsassistent Marianne Erdberg Pedersen, Kunstindustrimuseet, takkes for denne henvisning samt megen beredvillig hjælp.
25. Se note 23.
26. Rasmus Berg: *Rudolph Rasmussen. Et Mindeskrift*, Kbh. 1919, s. 36.
27. Gengivet af A. E. Mørck i en erindrende artikel i *Nyt Tidsskrift for Kunstindustri* 1941, s. 139. Stolen købtes så tidligt som ca. 1900 (Inv. nr. 1189).
28. De på udstillingen medtagne dele af møblelementet er gengivet i *Kunstindustrimuseets årsberetning for 1909*, s. 19.
29. Stolene ses på to fotografier fra Kunstindustrimuseets del af den danske afdeling (*Danmarks Deltagelse i Verdensudstillingen i Bryssel 1910*, Kbh. 1912, s. 19 f.). By-museet modtog fire salonstole, men der skal ifølge Georg Kleis have været mindst otte.
30. *Dänische Ausstellung. Königliches Kunstgewerbemuseum, Berlin, Berlin 1910*, s. 20.
31. Se Georg Kleis: anf. værk, s. 23. Det lader sig ikke fastslå, hvilken udstilling i Chicago, det har drejet sig om.
32. *Illustreret Tidende* 13. juni 1909, Leuning Borch.
33. *Ekstrabladet* 2. juni 1909, Georg Carstens.
34. *Se Historiske Meddelelser* 1968, s. 181-85.

ANMELDELSE

Erik Sønderholm: Kongsfærd og bonderejse. En islandsk bonde i København 1876. 112 s. rigt illustreret. Kbh. 1974.

I 1874 drog kong Kristian 9. ledsaget af prins Valdemar med en eskadre til Island. Anledningen var dobbelt. Allerede i januar havde kongen stadfæstet Islands nye forfatning, hvorved et lovgivende Alting var etableret, men man skulle også fejre 1000-året for Islands første bebyggelse med en række fester, der kulminerede på Thingvalla 5.-7. august. Det var det første kongebesøg, Island overhovedet havde modtaget, og bevægelsen på øen var stor.

Blandt de bønder, som sysselmændene havde tilsagt til at deltage i kongemodtagelsen, var den 51-årige Eiríkur Ólafsson, bonde på Brúnir i det øde og fjerne Sydøstisland. Han fik overdraget opsynet med udflugternes 150 heste, hvilket gav anledning til, at han kom navnlig prins Valdemar, som red på hans egen livhest, men også kongen på lidt nærmere hold. Dette inspirerede Eiríkur til at planlægge og gennemføre et genbesøg i København.

Denne rejse i 1876 blev en sensation uden lige i Ragnavallasysse, og folk strømmede i årevis til hans gård for af hans egen mund at høre om besøget i det fjerne og eventyrlige København. Til sidst fandt Eiríkur det hensigtsmæssigt at sætte oplevelserne på prent. I 1878 udkom i Reykjavik hans »Litol Ferðasaga«, som nu er udgivet af Erik Sønderholm på dansk med en introduktion om kongerejsen og dens politiske baggrund. Den er udkommet i Politikens historiske bibliotek i det traditionelle gode udstyr og med fortræffelige billeder.

I Historiske Meddelelsers årbog 1975 havde man den oplevelse at følge en opvakt fynsk bonde på et besøg i København. Her kan man gøre det med en forstandig, men primitiv islandsk bonde, og det er sandelig en kostelig ny oplevelse at gæste byen med en mand, der angiver alle mål i »mandshøjder«. En forretningsforbindelse tager sig smukt af ham og viser ham storbyen med gas, vand og sporvogne og den ustandseligt strømmende menneskemængde. Man besøger museer og teatre og naturligvis Tivoli. Alt slår ham med forbavselse og beundring, det sidste gælder ikke mindst den nyetablerede offentlige prostitution, hvor man kan få »et spil tomandskort«, som han så smukt udtrykker det. Det lykkes ham sandelig også at træffe sine kongelige bekendte. Han bliver venligt modtaget på Bernstorff slot, hvor han kan glæde sig over at gense sin gamle livhest, som prins Valdemar købte af ham ved hjemrejsen.

Skildringen slutter med Eiríkurs senere liv. Han blev mormon, drog til Utah, kom tilbage til Island og forkyndte læren blandt sine landsmænd, men brød siden ud af menigheden. Et bevæget liv, som det nok er værd at stifte bekendtskab med.

Et slutkapitel gør rede for Eiríkurs skæbne som inspiration for og relation til Laxness' roman »Det genfundne Paradis«.

Jens Vibæk.

